

— ÇATIŞMAYI — • KAYDETMEK —

— Arşivler •

İnsan Hakları ..

• — ve — •

Toplumsal Mücadele —

— Derleyenler — •

Duygu Doğan • Sidar Bayram • — • • •

ÇATIŞMAYI KAYDETMEK

Arşivler, İnsan Hakları ve
Toplumsal Mücadele

Derleyenler
Duygu Doğan - Sidar Bayram

DEMOS

Demokrasi Barış ve Alternatif Politikalar Araştırma Derneği

Barış, Toplumsal Hafıza ve Geçmişle Yüzleşme Programı, 2018
Remzi Oğuz Arık Mahallesi Büklüm Sokağı No: 44 06680 Çankaya/Ankara
+90 312 437 76 41 info@demos.org.tr / www.demos.org.tr

Çatışmayı Kaydetmek

Arşivler, İnsan Hakları ve Toplumsal Mücadele

Derleyenler

Duygu Doğan - Sidar Bayram

Çeviri

Duygu Doğan - Sidar Bayram

Redaksiyon

Deniz Keskin

Düzeltili

Mustafa Çevikdoğan

Grafik Tasarım

feyza

Baskı ve Cilt

Sena Ofset Ambalaj, Matbaacılık Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
Maltepe Mahallesi Litros Yolu Sokak 2. Matbaacılar Sitesi B Blok
Kat: 6 No: 4NB 7-9-11 Topkapı - Zeytinburnu/İstanbul
+90 212 613 38 46 Matbaa Sertifika No: 12064

Demos Yayınları

ISBN 978-605-67023-2-7

Kasım, 2018

Friedrich-Ebert-Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği

www.festr.org / contact@festr.org

Bu kitap Friedrich-Ebert-Stiftung (FES) Derneği Türkiye Temsilciliği'nin katkıları ile hazırlanmıştır. Bu kitapta yer alan görüşler FES Derneği Türkiye Temsilciliği'nin görüşlerini temsil etmez.

İçindekiler

Sunuş	
Duygu Doğan - Sidar Bayram.....	4
Arşiv Kesiti: Arşivlerde Toplumsal Hafızanın İnşası ve Apartheid'dan Demokrasiye Geçiş	
Verne Harris.....	12
Guatemala'nın Arşiv Savaşları: Belgeleme, Mobilizasyon, Adalet	
Kirsten Weld.....	32
Kanıtlar Arasına Girmek: Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi Kayıtlarının Çapraz Sorgusu	
Susan Schuppli.....	60
Potansiyel Tarih: Şiddet Üzerinden Düşünmek	
Ariella Azoulay.....	104
Yazarlar Hakkında.....	132

Sunuş

1995 yılında kısa bir süreliğine İnsan Haklarından Sorumlu Devlet Bakanı olarak görev yapan Algan Hacaloğlu, 2018'in Ağustos ayında verdiği bir mülakatta, Adli Tıp Kurumu'ndaki faili meçhul dosyalarından oluşan ve dolayısıyla "korunması gereken böyle ciddi bir arşivin" yalnızca bir yıl bekletildikten sonra SEKA kâğıt fabrikasına gönderildiğini ve orada yakıldığını ifade etmişti.¹ Radyo tarihi üzerine çalışan Uygur Kocabaşoğlu da 70'lerin sonunda resmî kurumlardan radyoyla ilgili bazı belgeler talep ettiğinde, bu belgelerin benzer bir şekilde SEKA'ya gönderildiği cevabını alır. Kocabaşoğlu ihtiyaç duyduğu kayıtları barındıran bir arşiv olmayışının yanı sıra çalışmasında kullanabildiği az sayıda çok değerli belge ve kaydın da "sağa sola atılmış ve kelimenin gerçek anlamıyla tozlara karışmış" halde "çürümeye bırakılmış" olmasından yakınır.² Radyo ve garbiyatçılık ilişkisini ele aldığı araştırması süresince düzenli arşivlerin yokluğuyla boğuşmak zorunda kalan Meltem Ahıska ise, ülkemizde arşivlere toplumsal bir önem atfedilmemesini ve düzenli olarak yok edilmelerine yönelik genel kayıtsızlığı tartışır.³ Fakat arşivlerin ihmal ve imha edilmesi durumu Türkiye'ye özgü değildir. Arşivlerin gizlenmesi, yok sayılması, bir köşeye atılması veya imha edilmesi iktidarların arşiv pratiklerinde önemli bir yer tutar. Hatta Achille Mbembe'ye göre devletlerin tarih-

1 Algan Hacaloğlu'nun söyleşisinin tamamı için bkz. <https://www.artigercek.com/haberler/faili-mechul-dosyalari-yakilmasi-icin-seka-ya-gonderiliyordu>

2 Uygur Kocabaşoğlu, *Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna: TRT Öncesi Dönemde Radyonun Tarihsel Gelişimi ve Türk Siyasal Hayatı İçindeki Yeri*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

3 Meltem Ahıska, "Occidentalism and Registers of Truth: The Politics of Archives in Turkey" *New Perspectives on Turkey* vol. 34, Bahar 2006, s.9-29.

sel borçlarından ve yükümlülüklerinden kurtulmasının en etkin araçlarından biri arşivleri imha etmektir ve mümkünse geride hiçbir arşiv kaydı bırakmamak her iktidarın arzuları arasındadır.⁴

Öte yandan, devletlerin ve kendisini onun uzantısı olarak görenlerin kendi eylemlerine dair arşiv kayıtlarını -hem kendi ürettikleri hem de onlar hakkında üretilmiş sivil arşivleri- yok etme arzusu; devletin vatandaşları, devlet dışı kurumsal yapıları ve siyasi oluşumları sürekli kayıt altına alma pratiğiyle kol kola yürür. Örneğin Kızıl Kmerlerin işkence defterleri veya Ebu Garib Hapishanesi'nden sızan kayıtlar bu kapsamda değerlendirilebilir. Kişisel sağlık verilerinin toplanmasından gizli dinleme kasetlerine, ürettiği kayıtlarla toplumsal denetim ve gözetleme aygıtı olarak çalışan devletler arşivlerin kapsamını, değerini ve işlevini belirlemekte de büyük söz sahibidir. Bu sebeple devletlerin, kayıt evreninde ve arşiv savaşlarındaki en etkin aktör olduklarını iddia etmek yanlış olmaz. *Çatışmayı Kaydetmek: Arşivler, İnsan Hakları ve Toplumsal Mücadele* adlı derlemeyi hazırlamaktaki amaçlarımızdan biri, hem bir yönetim vasıtası hem de bir çatışma nesnesi olarak arşiv kayıtlarının üretilmesi ve yok edilmesine, insan hakları siyaseti bağlamında iyice ayyuka çıkan bu ikili duruma işaret etmektir.

Çatışmayı Kaydetmek, arşivleri devlet pratiklerini de kapsayan daha geniş bir çerçevede toplumsal çatışmalar ve mücadeleler bağlamında ele almayı amaçlıyor. Son yıllarda dünyadaki gelişmelere paralel olarak Türkiye'de de kültürel söylem, sanatsal üretim, siyasi aktivizm ve akademik çalışmalar içerisinde arşivlere yönelik devletin arşivleme(me) pratikleriyle sınırlı kalmayan bir ilginin, özellikle dijital teknolojiler vesilesiyle giderek arttığını gözlemlemek mümkün. Fakat bu popülerleşme, arşivi geçmişin izlerini barındıran her tür kişisel ya da kurumsal koleksiyonu adlandıran genel bir metafora dönüştürme ve veritabanları ya da kitaplıklarla eşanlamlı şekilde kavrama ve kullanma eğilimini de ortaya çıkarıyor. Bu genelleştirilmiş kavramsal ufuk içerisinde arşivlerin kurumsal, siyasi, kamusal ve maddi boyutlarının gözden kaybolması mümkün. Öte taraftan, artan ilgiye bağlı olarak zenginleşen tartışmalar, arşivlerin tanım itibarıyla kamusal bir niteliğe sahip olması gerekliliğinin altını çizirken, kamusal arşivlerin illa devlet arşivleri olması gerektiği fikrini de yaygınlaştırıyor. Sivil inisiyatiflerin oluşması, manifestolar, hak örgütlerinin girişimleri, sözlü tarih çalışmaları ve akademik araştırmalar eşliğinde sivil arşivlerin sayısı her geçen gün artıyor. Özellikle kayıt teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte, neyin arşivlenebilir olduğu, arşivleme işini kimin gerçekleştirebileceği gibi sorular da toplumsal ve siyasal ala-

4 Achille Mbembe, "The Power of the Archive and its Limits", *Refiguring the Archive* içinde, der. Carolyn Hamilton, Veme Harris, Jane Taylor, Michele Pickover, Graeme Reici&Razia Saleh, 2002 Springer Science+Business Media Dordrecht, 2002, s.19-26.

nı meşgul ediyor. Arşiv kayıtlarının, iktidar teknikleriyle ve yasayla ilişkisinin ötesinde, yönetilenler, ezilenler, kaybedilenler, dışarıda bırakılanlar ve geride kalanlar açısından ne tür imkânlar sunabileceği sorgulanıyor. Bu kitabı hazırlarken kaçınılmaz olarak bu sorulara da yer açmaya ve bu tartışmalara katkı sunmaya çalıştık.

Arşiv alanındaki gelişmelerin bir başka boyutu ise insan hakları çalışmalarının arşivlerle daha yakından ilişki kurması oldu. Aslında arşivler zaten 1990'ların ortalarından itibaren ortaya çıkan uluslararası ceza mahkemeleri, hakikat ve yüzleşme komisyonları, çatışma sonrası toplumsal uzlaşmanın gerçekleştirilmesi ve adaletin sağlanması gibi süreçlerin önemli bir parçasıydı. İnsan hakları alanında çalışan araştırmacılar ve örgütler de arşiv kayıtlarının dünyanın çeşitli yerlerindeki ağır hak ihlallerinin gerçekleştirilmesinde, belgelenmesinde ve yargılanmasında oynadıkları rolü soruşturmaya başladılar. Bu bakımdan iktidarların gerçekleştirdiği yasadışı faaliyetleri ve hak ihlallerini belgeleyen kayıtlar toplamı genel itibarıyla insan hakları arşivleri diye adlandırılmakta. İnsan hakları arşivleri, yalnızca devletin elinde bulunan bürokratik kayıtları değil, insan hakları aktivistlerinin ve avukatların ürettiği kayıtları, tarihsel haksızlıklara dair kurtulanların ve ihlallere maruz kalanların yakınlarının tanıklıklarını, toplumsal hafızayı diri tutan hikâyeleri ve bilimsel olguları inşa veya tespit etmekte kullanılan çeşitli adli kanıtları kapsıyor. Bu kapsamlı çerçeveden bakıldığında insan hakları arşivlerinin, hak mücadelelerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmekle kalmayıp insan hakları düşüncesinin ve siyasetinin estetikle, medya kayıtlarıyla, teknolojik altyapılarla ve nesnelere odaklanan adli bilimsel yaklaşımlarla ilişkisini ortaya koymanın önemli bir vasıtası olabileceğini düşünüyoruz.

Çatışmayı Kaydetmek, insan hakları siyasetinin ve kamusal hakikatin üretilme biçimlerinin medya kayıtları ve teknolojik altyapılarla ilişkisine dair yaptığımız araştırmaların ve yürüttüğümüz tartışmaların bir sonucu olarak ortaya çıktı. Bu yüzden kitaptaki makaleler genel olarak insan hakları arşivlerinin farklı boyutlarını ele alıyor. Daha özel olarak ise siyasal çatışmaların ve ayrışmanın ciddi boyutlara ulaştığı ve ağır hak ihlallerinin yaşandığı toplumlarda arşiv kayıtlarının geçmişin müzakere edilmesi, adaletin tesis edilmesi ve demokrasi mücadelesi bağlamında nasıl iş gördüklerini tartışıyor. Metinlerin odaklandığı Güney Afrika, Guatemala, Eski Yugoslavya, İsrail ve Filistin gibi coğrafyalar, toplumsal ve siyasi yapıları kadar çatışma dinamikleri ve çatışma çözümünde kat edilen yol bakımından da birbirlerinden epeyce farklılık gösteriyor. Güney Afrika'da hakikat ve yüzleşme komisyonları devlet desteğiyle kurumsallaşırken, Guatemala'da barış anlaşması sonrası demokratikleşme sürecinin sert mücadelelere sahne olduğunu görüyoruz. Eski Yugoslavya'daki ağır hak ihlalleri

Uluslararası Ceza Mahkemesi'nde yargılama konusu olurken, İsrail/Filistin sorunu gün geçtikçe daha da çözümsüz bir hal alıyor. Bu bakımdan metinlerin her biri kurumsallık, arşivleme pratikleri, devlet kayıtlarının kamuya açılması, arşivlere erişim, kayıtların hukuki niteliği, hakikatin ortaya koyulması, farklı tarihsel ve toplumsal tahayyül olanaklarının açığa çıkarılması gibi konuları tartışarak arşiv kayıtlarının işleyişine dair başka soruları da gündeme getirmekte. Arşiv çalışmaları, antropoloji, medya çalışmaları, adli bilimler, fotoğraf teorisi, tarihyazımı ve siyaset felsefesi gibi çeşitli alanları kat eden bu metinlerin Türkiye'de yalnızca insan hakları kurumlarının ve aktivistlerinin ya da hak temelli çalışmalar yapan araştırmacıların değil; arşivlerin kültürel, estetik, toplumsal boyutlarıyla ilgilenen sanatçıların ve akademisyenlerin de tartışmalarına ve pratiklerine katkı sunabilmesini umut ediyoruz.

Kitaptaki metinleri seçerken ve sıralarken bir tartışma güzergâhı oluşturmaya çalıştık. Arşivleri öncelikle çeşitli kayıtları değerlendiren, toplayan, muhafaza veya imha eden ve güncel toplumsal ve siyasi dinamiklerin içerisinde şekillenen siyasi bir kurum olarak düşünmemizi sağlayacak bir metinle başladık. Güney Afrika ulusal arşivlerinde çalışan Verne Harris'in metni, apartheid rejiminin şekillendirdiği arşiv söylemi ve pratiğinin apartheid'in yıkılmasıyla birlikte nasıl bir dönüşüm geçirdiğini ele almakta. Harris apartheid rejiminin şekillendirdiği ulusal arşiv kurumunun ayrımcı kurumsal yapısının ve arşivleme pratiğinin apartheid sonrası dönemde demokratikleşmeyi ve toplumsal uzlaşmayı sağlayacak şekilde siyasi ve fikri bakımdan yeniden yapılandırılmasına odaklanıyor. Bu bağlamda daha fazla siyahın arşiv kurumlarında çalışmaya başlamasının ötesinde, apartheid'in icra ettiği toplumsal ayrıştırmanın ve apartheid karşıtı mücadelenin kayıtlarının da toplanıp ulusal arşivlere dahil edilmesinin yöntemleri üzerine tartışmaları ele alıyor. Arşivlerin bu sefer yeni bir ulusal bütünlük inşası için iktidarın hizmetine koşulmasının olası tehlikelerine dikkat çeken Harris, geçmişle hesaplaşma sürecinin demokratik sonuçlar doğurabilmesi için arşivler vasıtasıyla üretilen anlam ve anlatıların sabitlenmekten ziyade serbest bırakılması gerektiğini belirtiyor.

Latin Amerika tarihi üzerine çalışan akademisyen Kirsten Weld, Guatemala'daki 40 yıllık çatışma sürecini noktlayan barış anlaşması sonrasında Ulusal Polis Teşkilatı'na ait 80 milyon civarında belgeden oluşan gizli arşivin bir karakolun bodrumunda keşfedilmesinin hikâyesini anlatıyor. Bu kayıtları tasnif edip, dijitalleştirmekten ve yargılamalarda kanıt teşkil edecek şekilde kullanılabilir hale getirmekten sorumlu Ulusal Polis Teşkilatı Arşivi'ni Kurtarma Projesi'ni arşiv savaşları diye adlandırdığı, devlet kayıtlarına erişim için verilen yirmi yıllık mücadele bağlamında tartışıyor. Geçiş dönemi adaleti ve yüz-

leşme gibi kavramları arşivler, belgeler, kayıtlar üzerinden somutlaştırılan arşiv kurtarma projesi siyasal mücadelenin ve adalet talebinin önemli bir merkezine dönüşüyor ve çatışma sonrası Guatemala siyasetinin bir mikro kozmosu haline geliyor.

Akademisyen ve medya sanatçısı Susan Schuppli ise, Eski Yugoslavya Ceza Mahkemesi'nin arşiv kayıtlarının nasıl oluşturulduğunu, toplandığını ve depolandığını inceleyerek, bu kayıtların mahkemenin işleyişini nasıl şekillendirdiğini araştırıyor. Matbu belgeler, fotoğraflar, ses ve video kasetleri gibi çeşitli medya kayıtlarının hukuki kanıt niteliğine kavuşabilmeleri için ne tür işlemlere ve sorgulamalara tabi tutulduğunu ve hak ihlallerine dair kamusal hakikatin belirlenmesine nasıl katkı sunduklarını tartışıyor. Maddi tanık olarak iş gören bu çeşitli medya kayıtları, uluslararası ceza mahkemelerinde hakikat iddialarının ve hukuki yargıların ifade edilmesinde, farklı medya araçları, teknolojiler ve nesnelere dayanarak oluşan maddi altyapının önemini belirtiyor.

Kitabın bu üç makaleyi kat ederek eriştiği son güzergâhta arşivlerin tozlu raflarından çekilip çıkarılan sıradan fotoğrafların yeni bir bağlamda bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş bir diğer arşiv, bizleri başka bir gelecek tahayyül etme potansiyelleri üzerine düşünmeye davet ediyor. Fotoğraf tarihçisi ve akademisyen Ariella Azoulay, mevcut olmayan bir arşivin, İsrail devletinin ilan edilmesinden, Nakba'dan önce Yahudiler ve Filistinliler arasındaki işbirliklerini, ortaklıkları, bir aradalıkları kaydetmiş fotoğrafların peşine düşüyor. Çeşitli devlet arşivlerinde saklı tutulmuş veya kıyıda köşede kalmış böylesi fotoğrafları bulup arşivleyen Azoulay, bu fotoğrafların kurucu şiddetin oluşturduğu biz ve onlar kategorilerine dayanan görme, bilme ve düşünme biçimlerini yerinden edebilme potansiyellerini araştırıyor. Fotoğraf olayının sivil bir tahayyül üretebilme gücünü sorgulayarak, kurucu şiddeti devam ettirmeme, fail olmama hakkını ve geleceğin eşit şekilde yönetilen vatandaşlarına dönüşme talebini nasıl dolaşıma sokabileceğini tartışıyor.

Arşiv düşüncesi ve siyaseti üzerine tartışmaları zenginleştirmesi umuduyla makalelerin odaklandıkları coğrafyalar, siyasi bağlamlar, dönemler ve araştırma nesnelere bakımından farklılaşmasının önemli olduğunu düşündük. Ancak yazarların sergiledikleri yöntemsel ve kavramsal yaklaşımların belirli noktalarda ortaklaştığını da belirtmemiz gerekir. Öncelikle, metinlerin tamamında arşivler toplumsal hafızaya ev sahipliği yapan, onu dondurarak saklayan pasif depolama alanları olarak değil hatırlama alanlarını, güncel siyaseti ve yönetim ilişkilerini aktif olarak şekillendiren alanlar olarak tartışılıyor. Bu bakımdan insansız, boş, homojen bir zamanın içerisinde sabit duran bir arşiv mefhumunun yerini, imha edilen, saklanan, keşfedilen, koru-

nan, tasnif edilen, hukuki ve siyasi nesnelere dönüştürülüp arzuların, mücadelelerin, duyguların ve tahayyüllerin sahası haline gelen bir arşiv kavramı alıyor. Buradan bakıldığında arşivlerin tarihi ve olayları muhafaza etmekle kalmayıp onları yeniden ürettiği, bünyesinde barındıkları her şeyi nesneleştirdikleri gibi kendilerinin de çok çeşitli ihtilafların nesnesi haline geldikleri görülebilir. Arşivlerin kendine has işleyiş biçimini dış etkilerden azade kapalı bir devre gibi değil; kayıtların üretimi, toplanması, depolanması ve farklı kamusal forumlarda sunulması zinciri içerisinde düşünmeyi sağlayan bu makalelerin bize arşivleri hareket halinde tanımlamanın ve onları oluşturan toplumsal, siyasal pratikleri öne çıkarmanın yollarını sunduğunu düşünüyoruz.

Kayıtme pratikleri, depolama alanları ve kamusal forumlarda sunulma biçimleri bağlamında araştırılan arşivler, soyut ve kavramsal niteliğinin ötesinde somut ve maddi bir biçime ve işleyişe kavuşur. Arşivler söylenebilir ve görülebilir olanın sınırlarını belirleyip iktidarın yarasını şekillendirir ve böylece hangi toplumsal kesimlerin neye muktedir olduklarını denetler, fakat bunu çeşitli nesnelere, medya araçları ve teknolojik altyapıların oluşturduğu maddi düzeneğin imkân verdiği ölçüde ve biçimde gerçekleştirir. Bu kitaptaki makaleler de -basitleştirerek söylemek gerekirse- arşivlerin kavramsal boyutuyla maddi boyutunu birlikte ele alıyor. Milyonlarca kaydın temizlenip tasnif edilmesi, farklı mecralara aktarılacak mahkemeye ulaştırılması, gün yüzüne çıkmamış kayıtların araştırılıp toplanması gibi uzun, yorucu ve oldukça riskli faaliyetler içerisinde, yani arşiv kayıtlarının tozu dumanı arasında, geçiş dönemi adaleti, demokratikleşme, tarihle yüzleşme veya gelecek tahayyülü gibi kavramların nasıl somutlaştığını tartışıyor.

Özellikle insan hakları arşivleri söz konusu olduğunda, ağır hak ihlallerini belgeleyen kayıtların belgeledikleri şiddetle aynı düzlemi paylaşmaları, benzer şiddet biçimlerine maruz kalma ihtimalleri sebebiyle bu kayıtların üretilme, toplanma, muhafaza edilme ve kamuya açılma süreçlerinde verilen mücadelelere de bu kitapta yer vermeyi önemsedik. Makalelerde anlatıldığı gibi, çatışmaların ortasında gerçekleştirilen bir katliamı videoya kaydedip kaseti yurtdışına çıkarmak, paramiliter yapıların tehditleri ve saldırıları karşısında arşivleri düzenlemeye devam etmek ya da toplumsal baskıya rağmen yaşanmadığı düşünülen bir tarihin kayıtlarını ortaya çıkarmak, her zaman yasal ve yasadışı şiddet biçimlerine maruz kalma ihtimalini barındıran, fiziksel ve duygusal yükü ağır ciddi bir adanmışlık, inanç ve umut gerektiren eylemlerdir. Öte taraftan, yalnızca hak ihlallerini belgeleyen kayıtlarla ilişkiye geçen kişiler değil, bu kayıtların kendileri de -nemden ve küften tahrif olmuş belgeler, aktarıla aktarıla görüntü

kalitesi oldukça düşmüş ya da kötü çekilmiş video kayıtları, düşük çözünürlüklü fotoğraflar- üretildikleri ve saklandıkları zorlu koşulların izlerini taşıyor.

Arşiv kayıtlarının maddi vasıflarındaki çeşitli tahrifat ve bozulmaların bu kayıtlar aracılığıyla öne sürülen çeşitli hakikat iddialarının veya hak taleplerinin niteliğine dair yarattığı çeşitli sorunlar ve tartışmalar yazarların her biri tarafından farklı açılardan ele alınıyor. Özgün sırası ve kaynağı muhafaza edilerek düzgün bir biçimde kopyalanmamış belgeler, bilinçli ya da bilinçsizce üstünkörü tasniflenmiş fotoğraflar, üzerinde oynama yapılmış ses ve video kasetleri veya delil zincirine usulünce eklenmemiş kanıtlar toplumsal, siyasi ve hukuki talep ve iddiaları şüpheli hale getirebilir. Arşiv kayıtlarının maddi niteliklerinin toplumsal, siyasi ve hukuki süreçlere etkisini öne çıkaran makaleler, insan hakları siyasetinde tanıklık kavramının yerini giderek maddi kanıtın aldığı kavramsal ve pratik bir dönüşüm süreci bağlamında da düşünülebilir. Bu bakımdan *Çatışmayı Kaydetmek*, güncel insan hakları mücadelesinde video kayıtları ve uydu fotoğrafları gibi çeşitli medya kayıtlarını, doğa tahribatı kalıntıları ve yıkıntılar gibi çeşitli maddi unsurları, hak ihlallerini belgelemek, kamusal hakikat iddialarını ortaya koymak ve tanıklıkları desteklemekte kullanan adli bilimsel yöntemlerin ortaya koyduğu imkânlar ve sınırlılıklar üzerine düşünmeye de olanak sağlar.

Şüphesiz hiçbir arşiv kaydı ya da nesnesi kendi içerisinde nihai bir anlama sahip değildir, hakikati tek başına ortaya koyamaz yahut hiçbir tartışmayı sonlandıramaz. Arşivleri oluşturan kayıtlar, adalet ve demokrasi mücadelesi için sahiplenildikleri ve kullanıldıkları oranda demokratik bir işlevi yerine getirebilirler. Fakat arşivler, onlar olmaksızın gerçekleşmesi mümkün olmayan toplumsal pratiklere yol açabilir, toplumsal kesimleri kendi etrafında bir araya getirip siyasi ve hukuki taleplerin zemini ve vasıtası olarak iş görebilir. Arşivler üzerinden ve arşiv kayıtları aracılığıyla dile getirilen iddialar, talepler ve arzular elbette kimsenin karnını doyurup gündelik ve daha doğrudan sorunlarının hemen çözülmesini sağlamayacaktır. Ancak devletle vatandaşlar arasındaki ilişkinin yeniden düzenlenmesini, iktidarın icra edilme biçiminin yeniden yapılandırılmasını talep ettiği ve sağladığı ölçüde bu sorunlara dair daha etkin siyaset yapmanın koşullarını sunabilir. Arşivler yalnızca geçmişin müzakere edilmesiyle ya da tarihsel yanlışların tazmin edilmesiyle ilişkili değildir. Aynı zamanda gerçekleştirilememiş arzuların kalıntılarını barındırır, şimdiki zamanın nasıl örgütlendiğine müdahale etme imkânları sunar ve daha adil bir geleceğin potansiyellerini taşıyor.

Çatışmayı Kaydetmek, çeşitli işbirliklerinin ve dayanışmanın ürünü olarak ortaya çıktı. Önerimizi kabul edip bize her aşamada destek olan DEMOS ekibi, özellikle de muhabbetleri, yardımları ve önerileriyle hep yanımızda olan Nisan ve Güneş olmasaydı bu kitap ortaya çıkamazdı. Onlara özel bir teşekkür borçluyuz. Tüm bu süreçte bize yoldaş olup mihmandarlık eden Mert'e teşekkür ederiz. Yaptığımız çevirilerin üzerinden özenle geçen, metinlerin çok daha okunaklı ve akıcı olmasını sağlayan ve kitap son haline gelene kadar fikirlerini ve önerilerini eksik etmeyen Deniz'e teşekkür ederiz. Metinlerin son okumasını yapıp özenle çalışan Mustafa'ya da teşekkür etmek isteriz. Katkısını anmadan ve teşekkür etmeden geçemeyeceğimiz bir diğer kişi Ege Berensel. Kitaptaki metinlere karar verme aşamasından itibaren önerilerini ve muhabbetini eksik etmedi. Telaş ve heyecanımızı her daim sevgiyle ve ilgiyle paylaşan, kitabın kapak tasarımını ve mizanpajını yapan Feyza'ya da çok teşekkürler. Kitabın baskıya girmeden önceki son halini dikkatle okuyup önerilerini bizimle paylaşan Naci Emre Boran'a ve Aybike Alkan'a müteşekkirimiz. Son olarak makalelerinin bu çalışmada yer almasına izin veren Verne Harris'e, Kirsten Weld'e, Susan Schuppli'ye ve Ariella Azoulay'e teşekkür ederiz.

Duygu Doğan - Sidar Bayram
Ankara - İstanbul, Kasım 2018

Arşiv Kesiti: Arşivlerde Toplumsal Hafızanın İnşası ve Apartheid'dan Demokrasiye Geçiş¹

Verne Harris

Giriş: Bir Perspektif Çizmek

Bir kavramın anlaşılması ve içselleştirilmesi kaçınılmaz olarak deneyimin ağırlığıyla şekillenir. Bir Güney Afrikalı ve faal bir arşivci olarak benim deneyimim de Güney Afrika'nın apartheid'dan demokrasiye geçiş hikâyesiyle şekillendi. Bu hikâye, kişisel deneyimlerimin karmaşık unsurlarını kendine katarak "arşiv" kelimesi hakkındaki fikirlerimi kalıcı bir metafora -arşiv kesiti- dönüştürdü. Dönüşüm süreci muhtemelen siyasi gözaltılar, davalılar ve mahkûmlara destek veren bir örgüt için gönüllü olarak çalıştığım 1980'lerin sonunda başlamıştı. O zamanlar devlet kurumlarının apartheid karşıtlarına yönelik kirli bir siyaset yürüttüğünü göstermek için hiçbir belgesel kanıtı ihtiyaç duymuyorduk. Bu işi yaptıklarımızı zaten biliyorduk. Bugün, Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu'nun (HUK) bu kampanyanın² detaylarını açığa çı-

1 Bu makale daha önce yayımladığım dört makaleye dayanmaktadır: "Towards a culture of transparency: public rights of access to official records in South Africa", *American Archivist* 57, 4 (1994); "Redefining archives in South Africa: public archives and society in transition, 1990-1996", *Archivaria* 42 (1996); "Transforming discourse and legislation: a perspective on South Africa's new National Archives Act", *ACARM Newsletter* 18 (1996); ve "Claiming less, delivering more: a critique of positivist formulations on archives in South Africa", *Archivaria* 44 (1997). Bu makalenin taslağı hakkında sundukları zaman zaman sert yorumları için Ethel Kriger (Güney Afrika Ulusal Arşivleri) ve Tim Nuttall'a (Natal Üniversitesi) teşekkür ederim. Şüphesiz metnin son halinin tüm sorumluluğu bana ait. Bu makale aslen Kanadalı Terry Cook ve Joan Schwartz'ın derlediği *Archival Truths and Historical Consequences* adlı kitap için hazırlandı. Bu kitapta makalenin gözden geçirilip kısaltılmış halinin kullanılmasına izin verdikleri için onlara teşekkür ederim.

2 17 üyeli Hakikat ve Uzlaşma komisyonu 1995 yılında dört amaçla kuruldu: 1960-1994 yılları arasında Güney Afrika'daki yaygın insan hakları ihlallerinin nedenleri, doğası ve kapsamı hakkında olabildiğince bütüncül bir değerlendirme sunmak;

kardığı üzere, hikâyeyi aktaran şey belgesel değil sözlü kanıttı. Sözlü ya da belgesel arşiv kayıtları, toplumsal hafızanın bir kesitinden ibarettir ve belgelerdeki arşivsel kalıntı da belgesel kayıtların küçük bir kesitidir. 1996-1998 arasında resmî kayıtların imhasına dair bir HUK soruşturmasında Ulusal Arşivler'i temsil etmişim.³ Bu soruşturma hükümetin en üst kademelerinin onayıyla resmî hafıza kaynaklarının büyük oranda ve sistematik bir şekilde temizlendiğini ortaya çıkarmıştı. 1990-1994 arasında resmî kayıtlar, apartheid devletinin karantik sırlarının saklı kalması amacıyla büyük oranda yok edildi.⁴

Olağanüstü koşullardan genel örüntüler çıkarmak konusunda temkinli olmak gerekir. Yine de her koşulda herhangi bir ülkede belgesel kayıtların, olaya bir pencere kesitinden bakmayı sağladığını iddia ediyorum. Bir ülkedeki arşivciler, orada üretilmiş tüm kayıtları muhafaza edebilseler dahi, ellerinde ancak o ülkenin deneyimine bakabilecekleri bir pencere kesiti kalır. Şüphesiz, pratikte, kayıtların onları üretenler ve idare edenler tarafından kasıtlı ya da kasıtsız olarak yok edilmesi sonucunda bu kayıt evreni epey daralır ve arşivciler geriye kalan kesitin de kesiti arasında neleri muhafaza edeceklerini seçer. Pek de fazla bir şey muhafaza etmezler.⁵ Ayrıca hiçbir kayıt, arşivciler tarafından ne kadar iyi korunursa korunsun ve bakılırsa bakılsın, sınırsız bir ömre sahip değildir. Muhafaza etme stratejileri, en fazla, arşiv kayıtlarının "çoğunun" çeşitli "versiyonlarını" saklamayı amaçlayabilir. Dolayısıyla arşivler araştırmacılara bir kesitin kesitinin kesitini sunar.⁶ Arşiv depoları eğer, çoğu arşivcinin iddia ettiği gibi dünyanın merkezî hafıza kurumlarıysa, derin bir hafıza kaybı sorunuyla karşı karşıyayız demektir.

Arşiv söylemi içinde, arşivlerin bir süreci, olayı yansıttıkları -ya da bunların bir imgesini sundukları- yaygın bir düşüncedir. Daha kabaca ifade etmek gerekirse, bu fikre göre arşivler, gerçeği bir ayna

siyasi bir amaçla ilişkili insan hakları ihlallerinin faileri hakkında af çıkarılmasını kolaylaştırmak; insan hakları ihlallerinin mağdurları için uygun olan tazminatları önermek ve faaliyetlerini, bulgularını ve önerilerini bir rapor halinde sunmak. Komisyonun nihai raporu Ekim 1998'de Başkan Mandela'ya sunuldu. Fakat Komisyon'un Af Komitesi çalışmayı sürdürdü ve çalışmalarına 2001 yılı boyunca devam etmesi öngörüldü.

3 Bu soruşturmanın bulguları nihai raporun şu bölümlerinde bulunabilir; *Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report*, Cape Town, 1998: cilt 1, bölüm 8 ve cilt 5 bölüm 8, 62, 66, 67 ve 100-108 arasındaki paragraflar.

4 Örneğin 1993 yılında 6-8 aylık bir dönem içerisinde Ulusal İstihbarat Servisi merkezlerinde yaklaşık 44 ton kâğıt ve mikrofilm kayıt imha edildi. HUK Raporu, cilt 1, bölüm 8, s.219 (par.60).

5 Örneğin Güney Afrika Ulusal Arşiv değerlendirme programı, devletin ürettiği kayıtların yüzde beşini muhafaza etmeyi amaçlamaktadır.

6 Bu kesitin kesitinin kesiti, çoğunlukla ancak kısmen tarif edilmiş durumdadır.

gibi yansır. Arşivsel “pencere kesiti” ifadem bu metafora doğrudan bir itiraz içeriyor. Elbette kayıtların yansıtılabileceği bir gerçeklik olduğu varsayımı farklı açılardan tartışılabilir. Ben bu şekilde cepheden itiraz etmek yerine, tartışmayı kuşatan üç nokta öne süreceğim. Birincisi, “bir gerçeklik” mevcut olsa bile en nihayetinde bilinemezdir. Olay, süreç, köken, kendi “biricikliği” içerisinde tekrar edilemez. Jacques Derrida’nın belirttiği gibi, “Arşivleyen izin imkânı, bu basit ‘imkân’, biricikliği yalnızca bölebilir.”⁷ İkincisi, kayıtların bir sürecin ürünü olduğu bariz olsa da sürecin de esasen kayıt pratiği tarafından şekillendirildiğini kabul etmek gerekir. Üçüncüsü, kayıtlar gerçeği yansıtıyor olsalar dahi bunu bir suç ortaklığı içinde ve oldukça parçalı ve değişken bir şekilde yaparlar. Tek başlarına hareket etmezler. Birçok mecra -kayıtları yaratan kişiler, idare eden görevliler, muhafaza edilmeleri için seçen ve kullanıma hazır hale getiren arşivciler ve onlar yoluyla geçmiş anlatıları kurgulayan araştırmacılar- üzerinden eylemde bulunurlar. Bu hatların hepsi, kayıtlar dışsal bir ilişki kurmak yerine kayıtların toplumsal hafızayı beslemesini sağlayan karmaşık süreçlere dahil olur. Kayıtların, üretilmelerinden araştırmacılar tarafından kullanılmasına kadar geçen zaman boyunca edilgen kaldığı görüşünün kabul edilebilir bir yanı yoktur. Araştırmacılar enerji açığa çıkarırken -ve yeni enerjiler üretirken- kullanılan kayıtlar halihazırda enerjilerin dans ettiği bir uzamdır. Bu durum mesela arşivlere yönelik en basit müdahalelerde görülebilir; arşivde bulunan bir kayıtla alakalı başka kayıtlar arşive eklendiğinde ve tanımlayıcı araçlar buna göre genişletildiğinde, arşivsel pencere yeniden oluşturulmuş olur.

“Pencere kesiti” metaforuma dönecek olursam, pencere yalnızca ışığın içinden geçip gittiği bir ortam değildir, aynı zamanda ışığı yansıtır, “bu taraftaki” imajları transpoze eder ve “diğer taraftaki” imajları bozar. Bu makalede, apartheid’dan demokrasiye geçiş bağlamında arşiv kesiti ve toplumsal hafıza arasındaki bağlantıları -kırılan, değişen ışık oyunlarını- araştırıyorum.

Apartheid ve Arşivler

Apartheid sistemi kırk yıl boyunca beyaz Güney Afrikalıların çoğunun desteğini almak ve siyah nüfusun da önemli bir bölümünün rızasını ve işbirliğini sağlamak konusunda muazzam bir başarı gösterdi. Bu hegemonyanın temel unsurlarından biri devletin toplumsal hafıza üzerindeki kontrolüydü; hem hatırlamayı hem de unutmayı kapsayan bir kontroldü bu. 1948 yılında büyük oranda İngilizce konuşan beyazlar tarafından yürütülen bu kamu hizmeti, hızla “Afrikanerleştirildi”.⁸

7 Jacques Derrida, *Archive Fever: A Freudian Impression*, Chicago&Londra: University of Chicago Press, 1996, s.100.

8 17. yüzyıl ortalarında Güney Afrika’ya yerleşmiş, çoğunluğu Hollanda kökenli, Batı

Eğitim sistemi, özellikle de ilk ve orta derecelerde, "Hıristiyan Ulusal Eğitimi" çerçevesinde kurgulanmıştı. Radyo ve 1970'lerden itibaren televizyon doğrudan devletin denetimi altındaydı. Basında gúçlü bir Afrikaner milliyetçiliği oluşmuştu. Devlet tarafından finanse edilen kútüphaneler, müzeler, sanat galerileri, anıtlar ve arşivler gúçlü bir apartheid etkisiyle şekillenmişti. Apartheid'ın hafıza kurumları, iktidar hakkındaki sessizlikleri ve anlatıları, deneyimleri kurma biçimleri vasıtasıyla apartheid yönetimini meşrulaştırıyordu. İçten içe kaynayan zengin bir direniş ve mücadele hafızası gayriresmi alanlara ve yeraltının úcra köşelerine itildi. Yurtdışında, özgürleşme hareketleri ve destek ağları kendi faaliyetlerini belgeliyor ve -hem resmî hem gayriresmi biçimde- sürgündekilerin ve Güney Afrika'da kalanların hatıralarını topluyordu.⁹ Önde gelen apartheid karşıtı aktivistlerin ve araştırmacıların çoğu arşiv malzemelerini Avrupa ya da Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kurumlarda tutuyordu.¹⁰

Vatandaşların hayatının neredeyse her alanına erişimi olan devasa apartheid bürokrasisi, müthiş bir hafıza kaynağı üretmişti. Irka dayalı sınıflandırma, istihdam, hareket, dernek, mülk edinme, boş zaman ve benzeri konulardaki denetim binlerce devlet dairesi tarafından belgeleniyordu. Bunlara ek olarak da güvenlik polisinin ve diğer birçok devlet istihbarat kuruluşunun gözetim faaliyetlerine ait kayıtlar ve apartheid karşıtı kişi ve kurumlarda el konulan büyük miktarda kayıt vardı. Evrak ve kayıt daireleri, pervasızca, anormal olanı normale dönüştürüyordu. Michel-Rolph Trouillot'nun ifade ettiği gibi, "Kendini normal görme eğilimi her türlü tahakküm sisteminin bir parçasıdır."¹¹ Bürokratik hafıza şüphesiz çok sıkı bir denetim altındaydı. Elbette her devlet şeffaflık mefhumundan rahatsızlık duyar ama Güney Afrika apartheid'ında hükümet işleyişinde gizlilik *modus operandi* (hareket tarzı) haline gelmişti. Birbirini tamamlayan pek çok yasa, kamusal alanın büyük kısmında bilgiye erişimi ve bilginin yayılımını kısıtlıyordu.¹² Bu kısıtlamalar idareye olağanüstü bir opaklık sağlamak üzere kullanılıyordu ve úlkenin resmî bilgi sistemleri resmî propagandayı

Avrupalılardan oluşan ve Afrikaans dilini konuşan halk. (ç.n.)

9 Örneğin, 1980'ler boyunca Zimbabwe'deki Poplar History Trust (Halk Tarihi Vakfı) Güney Afrika'daki mücadeleyle ilgili sözlü tarih kayıtları ve başka türde belgeler toplamıştı. Julie Frederikse, "We look back to move forward: making oral history popular and accessible", *Innovation* 14 (1997).

10 A.g.y., s.18.

11 Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past: Power and the Production of History*, Boston: Beacon Press, 1995, s.84.

12 Bunlar diğerlerinin yanı sıra, Arşiv Yasası, Ceza Muhakemesi Yasası, Yurtdışı Fontların Açıklanması Yasası, Tahkikat Yasası, İç Güvenlik Yasası, Nükleer Enerji Yasası, Devlet Sırları Yasası, Petrol Ürünleri Yasası, Bilgi Koruma Yasası ve İstatistik Yasası'nı içermektedir.

desteklemek adına büyük oranda çarpıklaşmıştı. Bu takıntılı gizliliğe yalnızca yasama değil çeşitli yargısal ve idari araçlar da hizmet ediyordu. En etkin araç, nihai olarak, kamusal kayıtların seçilerek imha edilmesiydi. Bu makalenin girişinde 1990-1994 arasında gerçekleşen geniş çaplı imhalarından bahsetmiştim. Devlet arşivcileri tarafından arşivde muhafaza edilmek üzere seçilen kayıtlardan (ve doğal olarak yok edilmesi kararlaştırılan diğer kayıtlardan) aşağıda bahsedeceğim.

Devletin imha ettikleri yalnızca resmî kayıtları kapsamıyordu. Daha önce bahsettiğim HUK soruşturması, apartheid karşıtı kişi ve kurumlara ait olup güvenlik polisinin el koyduğu kayıtların hepsinin 1994 genel seçimleri öncesinde imha edildiğini ortaya koymuştu.¹³ Ayrıca devlet yurtiçinde ve yurtdışındaki apartheid karşıtı yapılara ve binalara yaptığı baskınlar ve bombalamalar yoluyla da birçok kamu dışı kaydı yok etti. Hâlâ anlatılmayı bekleyen hikâyelerden biri apartheid'in apartheid karşıtı kişi ve kurumların kayıt tutma pratikleri üzerindeki etkisidir, özellikle de belli bilgi biçimlerini kâğıda geçirmekteki isteksizlik ve devlet görevlilerinin eline geçmesine izin vermektense kayıtları imha etmeye hazır olma durumudur.¹⁴ Devlet daha korkunç hafıza silme yöntemlerini de yaygın olarak kullanıyordu, binlerce muhalif ses medya sansürü, çeşitli yasaklamalar, mahkemeye çıkarılmadan alıkoyma, tutuklama, gayriresmi taciz ve suikast gibi yollarla ortadan kaldırılıyordu.

Kayıt toplayan küçük kamu dışı kurumların filizlendiği 1970'lerin ve 80'lerin sonuna kadar Güney Afrika'nın arşiv dünyası Devlet Arşiv Hizmetleri'nin (DAH) egemenliğindeydi. 1990 itibarıyla DAH ülkenin yedi şehrinde bulunan tesislerin yanı sıra, altı arşiv deposuna ve beş kayıt merkezine sahipti. Resmen kurulduğu 1922'den itibaren merkezdeki ve eyaletlerdeki hükümet daireleri DAH'nin yetkisi kapsamındaydı. 1962'de bu yetki tüm yerel hükümet dairelerini içerecek şekilde genişletildi.¹⁵ Buna ek olarak, DAH en başından beri kamu dışı kayıtlar toplayarak resmî kayıtları takviye etme yetkisine de sahipti. DAH'nin kayıt idaresi işlevi, hâlâ hükümet binalarının himayesinde bulunan resmî kayıtlarla karşılaştırıldığında 1953'e kadar mütevaziydi ve sadece istişari nitelikteydi. Daha sonra, özellikle de 1962 Arşiv Yasası'nın yürürlüğe girmesinden sonra, DAH geniş kapsamlı düzen-

13 HUK Raporu, cilt 1, bölüm 8, s.217 (par. 50) ve 236 (par. 105).

14 Örneğin 1988'de bir mensuplarının gözaltına alınmasından sonra Pretoria Black Sash Bölüğü'nün kayıtlarını imha ettiğini hatırlıyorum. Ayrıca bakınız, HUK Raporu, cilt 1, bölüm 8, s.205 (par. 17).

15 Güney Afrika Savunma Kuvvetleri (SADF), eyalet ve "kayıt daireleri" bu yetki alanının dışında kalıyordu. Kayıt daireleri, "içeriklerinin gerçekliğinin ve hukukiliğinin sorgulanmamasını sağlamak için özel bir uygulama gerektiren belgelerden sorumlu" devlet daireleridir. State Archives Service, *Handbook*, Pretoria, 1991, s.15-35.

leyici yetkilerle donatılmanın da avantajıyla dikkate değer bir kayıt idaresi kapasitesine erişti. Apartheid'ın kamu arşivleri sistemi Güney Afrika Savunma Kuvvetleri Arşivi (SADF) ve bantustan'ın¹⁶ (ya da siyah idarelerinin) sağladığı çeşitli arşiv hizmetlerinden oluşuyordu.¹⁷

DAH, apartheid dönemi boyunca yalıtılmışlığın olumsuz sonuçlarını yaşadı. Uluslararası Arşiv Konseyi'ne üyeliği kabul edilmeyen ve özellikle 1980'lerdeki kültürel boykot süresince birçok ülkenin uzak durduğu DAH, uluslararası alanda mesleki fikir ve kaynak değiş-tokuşu süreçlerinden dışlanmıştı. Ülke içinde ise toplumsal hafıza alanında çalışan apartheid karşıtı kurumlar ve kişiler DAH'ye mesafe almıştı. Yalıtılmışlık, yeni fikirlere kapalı ve zamanı geçmiş bir mesleki söyleme saplanıp kalmış "savunmacı bir düşünce tarzını" besledi.¹⁸ Öyle ki düzenin müttefiki olan kurumlarda yapılan bilgi alışverişi ve ortak çalışmalar bile oldukça nadirdi.

Apartheid gerçekleri ve DAH'nin devlet kurumu statüsü, DAH hizmetlerinin apartheid sisteminin araçları haline gelmesini sağladı. Bu durum üç örnekle açıklanabilir. Birincisi, kullanıcı hizmetleri herkese açık ve ücretsiz olmasına rağmen siyahi Güney Afrikalılar kullanıcıların çok küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Düşük eğitim standartları, okuma-yazma bilmeyenlerin çokluğu, fiziki olarak kent merkezinden yalıtılmışlık, resmi dil olan Afrikaans ve İngilizce dışında diller konuşuyor olmak gibi sistematik engeller Güney Afrikalıların kamu arşivlerine erişiminin çok düşük düzeyde kalmasına sebep oluyordu. Toplumsal destek çalışmaları oldukça azdı, plansızdı ve beyaz kullanıcılara odaklanıyordu. Hizmet tedariki beyaz kullanıcıları, 1980'lere kadar özellikle de beyaz akademisyenleri destekleyecek

16 Güney Afrikalı siyahların yaşadığı coğrafi bölgeyi ve apartheid'in ırksal ayrıştırma mantığına göre siyahları siyasal sistemden dışlamak üzere kurgulanmış idari yapı. (ç.n.)

17 İncelememin dışında kalsa da SADF arşivleri ve eyalet arşiv hizmetleri hem kavramsal hem idari bakımdan apartheid mantığını birebir yansıtmaktaydı. Orduya haddinden fazla güç ve özerklik veren bir sistemde SADF arşivlerinin, hukuki açıdan Devlet Arşivlerinin profesyonel gözetimine tabi olsa da pratikte bağımsız faaliyette bulunmayı sürdürmesi şaşırtıcı bir durum değil. Apartheid'in eyalet politikası, özellikle de merkez hükümetin sağladığı yetersiz mesleki ve idari destek bağlamında eyaletin kamu arşivlerini tamamen ihmal etmesi ya da yalnızca çok temel hizmetleri sağlaması da şaşırtıcı değil.

18 Neredeyse bütün düşünce ve eylem alanlarına 1950'lerde ve 60'larda ortaya çıkmış bir söylem egemendi. Başat esin kaynakları Samuel Müller, Johan Feith ve Robert Fruin'in yazdığı 1898 tarihli *Manual for the Arrangement and Description of Archives* kitabı (1980'lerde dahi yeni arşivcilere temel eğitim kitabı olarak bu elkitabının bir nüshası veriliyordu) geç dönem Felemenk edebiyatı (Afrikaans konuşanların çoğu kolaylıkla Felemenkçe okuyabiliyordu) İngiliz arşivci Sir Hilary Jenkinson (özellikle de 1937 tarihli *A Manual of Archive Administration*) ve Amerikalı T.R. Schellenberg idi.

şekilde kurgulanmıştı.¹⁹ İkincisi, DAH'nin -başlangıçta arşiv değeri taşıyan resmî kayıtları saptamak ve korumak amacıyla tasarlanmış olan- kayıt idaresi işlevi aslında apartheid bürokrasisinin çarklarını yağlamaya yarıyordu. Üçüncüsü, DAH bantustan arşiv hizmetleriyle ilişkisinde klasik bir apartheid açmazıyla karşı karşıyaydı: mesleki açıdan onlarla ilişkiyi kesmek bantustan az gelişmişliğini pekiştirmek demektir; onlara kapsamlı destek sağlamak ise daha geniş çerçevedeki apartheid politikasına destek vermek demektir. Pratikte, DAH iki tarafta da dikiş tutturamadı ve hem apartheid'in amaçlarına destek verdi hem de bantustan'ın kısıtlı arşiv kaynaklarına erişimini kısıtladı.

DAH'nin karşılaştığı bir başka açmaz ise, güçlü devlet kurumlarının arşivin meşru faaliyetlerini engellemesi ve hukuki araçlarını açıkça görmezden gelmesi veya küçümsemesiydi. Apartheid sisteminin hesap verilebilirliğe önem vermediği ve DAH'nin hükümet içerisindeki kıdemli mevkisi göz önüne alındığında, DAH bu duruma direnecek konumda değildi.²⁰ Bunu da yine üç örnekle açıklayabiliriz. İlk olarak, birçok devlet dairesi kendi kayıt sistemlerinin tasarım analizine ve arşiv değerlendirmesine tabi tutulması ya da kayıtların DAH'nin himayesine aktarılması konusunda işbirliği yapmayı ısrarla reddediyordu.²¹ İkincisi, devlet dairelerinin yığınla kayıt imha ettikleri 1990-1994 döneminde, DAH'nin müdahalesi hiçbir işe yaramamıştı. DAH yönetimi güvenlik teşkilatı tarafından korkutulmuştu ve kararlılıkla hareket edecek iradede yoksundu.²² Üçüncüsü, DAH 1980'lerde siyasi amirleri tarafından, kurumun himayesindeki bazı kayıtlara sınırsız erişimi kaldırmaya zorlanmıştı.²³ Bu olay DAH'nin devlet güdümlü kamusal

19 Akademik kullanıcılar büyük oranda tarihçiydi. Bu disiplin bugün bile beyaz erkeklerin egemenliği altında. 1997'de Güney Afrika'da tarih doktorasına sahip siyahların sayısı yirmiden azdı. G. Cuthbertson, "Postmodernizing history and the archives: some challenges for recording the past", *South African Archives Journal* 39 1997, s.13. 1980'lerden itibaren Devlet Arşiv Hizmetleri kullanıcı hizmetlerini en büyük kullanıcı grubu olan (neredeyse tamamı beyazlardan oluşan) soykütük araştırmacılarının ihtiyaçlarına göre biçimlendirmeye başladı.

20 1980'lerde bir devlet dairesindeki kıdemli memur, genel müdür unvanına sahip olurdu. Devlet Arşiv Hizmetleri'nin müdürü ise üç kademe daha düşük bir pozisyondaydı.

21 Dışişleri Bakanlığı ve Ulusal İstihbarat Kurumu dikkate değer örneklerdir.

22 Bizzat deneyimlediğim bir olay bu durumun bir örneğidir. 1993 yılında Devlet Arşiv Hizmetleri'ndeki birkaç meslektaşımın birlikte devlet dairelerinin gizli kayıtlarını Güvenlik Sekreterliği'nin emriyle imha etmekte olduğunu keşfettiğimizde arşiv müdürünü hemen müdahale etmeye zorladık. Kendisi müdahalede bulunmayınca emri önce basına sonra da İnsan Hakları İçin Avukatlar grubuna sızdırdım. Avukatlar grubu emri mahkemeye taşıdı ve mahkemeden çıkan anlaşma uyarınca devlet, gizli kayıtların imhasını Arşiv Yasası'nda belirtilen şekilde gerçekleştirmeyi kabul etti.

23 Altı devlet dairesinin elli yıldan eski olmayan kayıtlarına ve dört dairesinin 1910 sonrası tüm kayıtlarına sınırsız erişim kaldırıldı. 1962 tarihli Arşiv Yasası uyarınca

unutkanlığın gönüllü bir işbirlikçisi olduğu algısını güçlendirdi.

Apartheid sistemiyle gönüllü işbirliği yapmak DAH içinde güçlü bir dinamik değildi demek istemiyorum. Hatta kanımca DAH bir kurum olarak apartheid tarafından şekillendirilmişti ve apartheid'in bürokratik kültürünü özümsemişti. 1980'lerin ortasına kadar, kamu hizmetleri yasası, birçok mesleki ve idari makama sadece beyazların getirilebileceğini belirtiyordu.²⁴ Bürokrasinin geri kalanında olduğu gibi, üst mevkilerde çoğunlukla Afrikaans dilini konuşan beyaz erkekler bulunuyordu.²⁵ DAH'nin yapısı çok katı bir hiyerarşiye sahipti ve otoriter bir yönetim tarzı vardı. Karar alma süreçlerinde şeffaflık ve geniş katılım neredeyse yok sayılıyordu. Resmî dil politikası uygulanıyordu ve kurumun bazı alt kademeleri dışında hâkim dil Afrikaansti. Temel işleyişe dair belgelerin çoğu sadece Afrikaans dilinde yapılıyordu. Dil kullanımı DAH'nin kullanıcılarla ve genel anlamda toplumla ilişkisini etkiliyordu; tıpkı 1970'lerin sonuna kadar DAH'nin sağladığı ırksal olarak ayrılmış okuma odaları ile tuvaletler ya da DAH çalışanlarının polisle işbirliği yapıp okuma odasını kullanmaları gözetilmesi gibi.²⁶

Apartheid bürokratik kültürünün ve daha da derinde apartheid ideolojisinin özümsemesi DAH'nin işlevlerini şekillendirdi ve toplumsal hafızaya yaptığı katkılar üstünde kalıcı izler bıraktı. 1950'lerde oluşturulan arşiv değerlendirme programı hem teorik hem de metodolojik tutarsızlıklar içeriyordu.²⁷ Pratikte, değerlendirme yapan kişi

ilgili bakanlık "kamu politikası" nedeniyle kısıtlama getirmediği sürece, otuz yıldan eski kayıtlara sınırsız erişim mümkündü. Bu kısıtlamalar 1991'de kaldırıldı ve aslında pratikte ilgili kayıtlara kamusal erişimin önünde çok küçük bir engel oluşturuyorlardı. Devlet Arşiv Hizmetleri 1980-1990 yılları arasında bu dairelere ait 381 kayıtlı ilgili talep iletildiğini ve yalnızca dokuz tanesine erişimin kaldırıldığını belirtti.

24 1990 itibarıyla Devlet Arşiv Hizmetleri'nde resmî bir mevkide çalışan tek bir siyah dahi yoktu. 1990'da kurumun yetmiş çalışanı bulunmaktaydı. 39 kadın ve 31 erkek çalışanın hepsi beyazdı.

25 1990'da en kıdemli 12 memur arasında Afrikaans konuşan bir erkek olmayan tek bir kişi vardı, o da Afrikaans konuşan bir kadındı.

26 1963'ten itibaren okuma odası gözetmenlerine Arşiv Müdürlüğü tarafından yasaklı kişilerin görüldüğünde rapor edilmesi talimatı verilmişti (5 Haziran 1963 tarihli genelge). Eldeki kanıtlara göre, bu bilgi söz konusu kişilerin baktığı kayıtların detaylarını da içerecek şekilde polise iletilmekteydi.

27 Bu programa dair bir değerlendirme için bakınız; Verne Harris "Exploratory thoughts on current State Archives Service appraisal policy and the conceptual foundations of macro-appraisal", Archives News 37, 8, 1995, ve "Appraising public records in the 1990s: a South African perspective"; ESARBICA Journal 16, 1996. 1926 ve 1953 yılları arasında resmî kayıtların değerlendirilmesi sorumlu bakan tarafından atanmış resmî bir kurum olan Arşiv Komisyonu'nun işiydi. Ardından bu işi Devlet Arşiv Hizmetleri yerine getirmeye başladı fakat komisyon 1979'a kadar imha kararlarını onaylama yetkisini elinde tuttu.

kararlarını tek bir temel soru etrafında veriyordu: bu kaydın araştırmacılara günümüzde ya da gelecekte bir yararı olur mu? Şüphesiz, değerlendirme işini yapanların hizmet ettiği araştırmacılar beyazdı. Ayrıca, araştırmacılar bir değerler hiyerarşisine tabi tutuluyordu ve buna göre "ciddi araştırmacı" -akademisyen, tarihçi- sıranın en başında yer alıyordu. 1970'lerde canlanan toplumsal tarihin ve revizyonist tarihyazımının 1980'lerin sonunda programı etkilemesine kadar, DAH'nin değerlendirme işini tarihçiler için bir araç olarak kurgulaması, apartheid içerisinde marjinalleştirilmiş ve ezilmiş toplulukların deneyimlerinin, muhafaza edilmek üzere seçilen resmî kayıtlarda çok az yer bulmasına sebep oldu. Bunun önemli bir nedeni, DAH'nin çoğu değerlendirmecisinin lisans eğitimini düzen yanlısı Afrikaner tarihçilerden almış olmasıydı. Ayrıca muhafaza edilmek için seçilen resmî kayıtlar apartheid güç ilişkilerini yansıtır ve her bürokraside görülebilecek indirgemeci bir kayıt işleme anlayışını benimsiyordu.

Toplumsal hafızanın çarpıtılmasının daha temel bir örneği DAH'nin topladığı kamu dışı kayıtlarda görülür. İngiliz emperyalizmine karşı çıkan Boer direnişi dışında, kayıtlar sömürgecilğe, ayrıştırmaya ve apartheid'a karşı verilen mücadeleleri belgelemekte yetersizdir. Siyahların deneyimi de üstünkörü belgelenmiştir ve çoğunlukla beyazların gözünden aktarılır. Kadınların, sakatların ve diğer marjinalleştirilmiş insanların sesi de nadiren işitilir. Bu durum kısmen DAH'nin düzen yanlısı olmayan kaynaklardan kayıt başışı alma konusunda yaşadığı zorlukla açıklanabilir.²⁸ Fakat sorunun özü, arşivcileri halkın deneyimlerinden uzaklaştırıp toplumun üst tabakalarına yönelten ve sözlü belgelemeden kaçınan belge toplama politikasıydı. Afrikaner hafızasında merkezî bir yere sahip 1899-1902 Güney Afrika Savaşı'nın birkaç ciltlik resmî tarihini yazmayı amaçlayan DAH'nin resmî tarih projesi daha da pervasız bir ideolojik müdahaleyi örnekliyordu.²⁹ Tarihçi Albert Grundlingh'e göre bu, İngilizlerin *Savaşın Resmi Tarihi* ve *The Times Savaş Tarihi* metinlerine Afrikanerlerin verdiği cevaptı.³⁰ İdeolojik kaygılar DAH'nin *Güney Afrika Tarihi Arşiv Yıllığı*'nda yayımlanacak tezlerin seçilmesinde de rol oynuyordu. 1938'de yayına başlayan seri, beyazların yönetiminin meşrulaştırılması ve muhalif seslerin dışarıda bırakılmasını amaç edinen seçim politikasıyla Afrikaner ulusalcı tarihyazımının önemli bir aracı haline gelmişti.³¹

28 Verne Harris ve Clive Kirkwood, "The State Archives Service and manuscript collections: some thoughts on policy and practice", *Archives News* 37, 12, 1995, s.7.

29 Proje 1959'da başladı ve 1990'lara kadar devam etti.

30 Albert Grundlingh, "Historical writing and the State Archives in a changing South Africa", *South African Archives Journal* 35 (1993), s.81.

31 Albert Grundlingh, "Politics, principles and problems of a profession: Afrikaner historians and their discipline, c.1920 - c.1965", *Perspectives in Education* 12, 1

Apartheid'in arşiv sistemini beyazlar tarafından kontrol edilen, beyazların ürettiği kayıtları muhafaza eden ve beyazlara hizmet veren bir sistem olarak tanımlamak olayı fazla basitleştirmek olur. Apartheid'in hâkim kesimi içindeki değişen sınıf ittifaklarının özgünlüklerini gözden geçirir. Arşivciler de dahil olmak üzere siyah bürokratların bantustan yönetimlerinde ve 1980'lerden itibaren de yerel siyah yetkililerin eyaletteki 'kendi işlerinin' yönetiminde ve diğer devlet kurumlarında oynadıkları rolü gözden geçirir.³² Apartheid'in alacakaranlık yıllarında sayıları artan siyah arşiv kullanıcılarını gözden geçirir. 1980'lerde ve 1990'ların başında arşiv koleksiyonları aracılığıyla "sesi olmayanların sesi olma" amacı güden kurumların ortaya çıkışını gözden geçirir. Yine de sistemin temel niteliğini yakalar.

1980'ler boyunca sayıları giderek artan apartheid karşıtı kurumlar ve apartheid karşıtı mücadelelerde öne çıkan kişiler, arşiv malzemelerini koleksiyoncu kurumlara, özellikle de üniversite kütüphanelerine vermeye başladı. Başkalarının yanı sıra Cory Kütüphanesi (Rhodes Üniversitesi), Killie Campbell Africana Kütüphanesi (Natal Üniversitesi), Cape Town Üniversitesi Kütüphanesi, Güney Afrika Üniversitesi Kütüphanesi ve William Cullen Kütüphanesi (Witwatersrand Üniversitesi) tarafından dikkate değer bir birikim oluşturuldu. Birçok üniversite sözlü tarih ve sözlü gelenekleri toplamak için projeler başlattı. Önemli bir gelişme de Birleşik Demokratik Cephe ve Güney Afrika Sendikalar Birliği himayesinde kurulan Güney Afrika Tarihi Arşivi'di.³³ 1990'dan sonra bunlar ve yeni kurulan arşivler hem yurtiçinden hem de yurtdışından apartheid karşıtı mücadeleleri belgeleyen önemli miktarda kayıt topladı.

Dönüşüm

Apartheid rejimi yıkılmadı. Özgürleşme hareketlerinin yaklaşık otuz yıldır uğruna mücadele ettikleri devrim gerçekleşmedi. Bunun yerine, apartheid hükümeti ve siyasi müttefikleri, 1990-1994 arasında apartheid karşıtlarıyla demokrasiye geçiş müzakereleri yürüttüler. 1994'te Güney Afrika'nın ilk demokratik genel seçimlerinde Afrika Ulusal Kongresi ezici bir başarı elde etmesine rağmen demokrasi inşası sürecinin en azından ilk beş yılını Ulusal Birlik Hükümeti aracılığıyla yürütecekti. Bu sürecin başarıya ulaşması için hayati önemdeki unsur, ideolojik alandaki başat aktörlerin yeni bir ulusal kimlik şekillendir-

[1990], s.11-13. Tezler, Devlet Arşiv Hizmetleri'nin müdür tarafından temsil edildiği Arşiv Komisyonu tarafından seçiliyordu.

32 1984'te apartheid hükümeti "yerliler" için bir Delegation Meclisi yahut bir Kamara ve "renkli yurttaşlar" için de bir Temsilciler Meclisi kurdu. Bu kurumların hepsi, yine ırka dayalı tanımlanmış "eyalet işleri" idareleri tarafından desteklenmekteydi.

33 Bakınız, Razia Saleh, "The South African History Archive", *Innovation* 4 (1992).

mekte ne kadar etkili olacaktıydı. Bu kimlik, çeşitliliği içerisinde bütününe ve uzlaşmayı geçmişle yüzleşerek sağlayan bir gökkuşağı ulusu fikri üzerinde temelleniyordu. Bu fikir de en kuvvetli biçimde Nelson Mandela'nın kişiliğinde vücut bulmuştu.³⁴ Demokrasiye geçiş şekli, apartheid arşiv sisteminde köklü bir değişimin ve yeniden yapılandırmanın olmayacağını gösteriyordu. Yeni, eski olanın içerisinde bir dönüşüm süreci vasıtasıyla inşa edilecekti.

1990'dan sonra, demokratik bir Güney Afrika için arşivlerin yeniden tanımlanması -daha kesin tabirle yeniden icat edilmesi- gerektiği varsayımı çerçevesinde hızla bir dönüşüm söylemi ortaya çıktı. Diğer alanlardakilerin aksine, bu söylemi benimseyenlerin temel alabileceklere pek bir şey yoktu. Revizyonist düşüncelerin ve tartışmaların yetersizliği karşısında, değişimin ilk yıllarında uluslararası arşiv literatüründeki fikirlerden ve ülke içinde toplumsal hafıza etrafında gelişen daha geniş çaplı tartışmalardan yararlanmak zorunda kaldılar.³⁵ Bu tartışmalar 1980'lerde ivme kazanmış ve gelişmekte olan muhalif hafıza inşa etme pratiklerini etkilemişti. Esasen, bu dönemde apartheid'a direnmek, unutmaya karşı hatırlama mücadelesiydi. Özgürleşme ve daha geniş çapta demokrasi hareketlerinin kültürel pratiğe dahil çok daha kuvvetli hale geldi. Apartheid eğitim sistemine karşı aktivistlerin ve akademisyenlerin işbirliğiyle bir "halk eğitimi" tasarlandı. 1970'lerde ortaya çıkan radikal tarihyazımı hem akademi de hem kamusal alanda daha etkili hale geldi. Muhalefet söyleminin kurgusal biçimleri olan "mücadele edebiyatı" ve "mücadele tiyatrosu" gelişti. Devlet sansürüne göğüs geren "alternatif" yayın ve yayıncılar, muhalif sesler için sürekli biçim değiştiren bir alan sağladılar. Artan sayıda sanat galerileri, kütüphaneler ve müzeler, köklü inanışları sorgulamaya başladı. Yukarıda da belirtildiği gibi, üniversiteler tarafından sözlü tarih ve sözlü gelenek toplama projeleri gerçekleştirildi.

1990 yılından itibaren apartheid'ın toplumsal hafızada yarattığı boşlukları doldurmak amacıyla birçok kamu dışı kurum ortaya çıktı. Bu kurumlar dönüşüm söylemine önemli katkı sağladı ve alternatif arşiv pratikleri sergilemekte önemli rol oynadı.³⁶ Daha da önemlisi,

34 Mandela mitine dair muhteşem bir değerlendirme için, bkz. David Beresford, "Mandela's greatness is from being here", *Mail and Guardian*, 7-13 Kasım 1997, s.30.

35 Örneğin 1990 öncesi Güney Afrika arşiv yazınına baktığımızda, statüko içerisinde rahatça konumlanmış çalışmaların hâkimiyeti göze çarpar. Tek önemli istisna Jill Geber'in 1987'de University of London'da yazdığı "The South African Government Archives Service: past, present and future" isimli, Devlet Arşiv Hizmetleri'nin tarihsel bir incelemesini yapmaya ve apartheid sonrası Güney Afrika'da kamu arşivlerine dair bir tasavvur önermeye çalışan tezidir. Bu öncü çalışma dönüşüm söyleminin doğuşuna işaret eder, fakat etkisi küçük olmuştur.

36 Örneğin, Fort Hare Üniversitesi'ndeki Afrika Ulusal Kongresi Arşivi, Natal Üniversitesi'ndeki Alan Paton Merkezi, District Six Müzesi, Gay ve Lezbiyen Arşivi,

sürgündekilerin deneyimleriyle üretilmiş olan ya da mücadelenin gereklilikleri yüzünden yurtdışında bulunan arşivleri Güney Afrika'ya geri getirme çalışmalarında en önde yer aldılar. Örneğin Afrika Ulusal Kongresi ve Pan-Afrikanist Kongre kayıtları, dünyanın dört bir tarafından Fort Hare Üniversitesi'ne getirildi. Uluslararası Savunma ve Yardım Fonu'na (IDAF) ait çok miktarda kayıt Western Cape Üniversitesi'ndeki Mayibuye Merkezi'ne teslim edildi. Kısa bir süre önce de Ulusal Arşivler bu çalışmaya katılabilmek için akredite oldu. 1999 yılında IDAF ve Hıristiyan Cemaati Vakfı kayıtlarını edinebilmek için anlaşmalar düzenledi. Gizli, marjinalleştirilmiş, sürgün edilmiş, "öteki" arşivi ana akıma çıkarmak, bu arşivin "ana akım" kavramsallaştırmalarını zora sokmasına izin vermek, dönüşüm söyleminde güçlü cereyanlar yarattı.

1996 yılında dönüşüm söylemi, DAH'nin içerisinde Ulusal Arşivler'in kurulmasını öngören ve yeni bir ulusal arşiv sisteminin yasal çerçevesini sağlayan Güney Afrika Ulusal Arşivleri Yasası'nı ortaya çıkardı.³⁷ Bu makalede, bu sistemin yapısını ya da etkinliğini değerlendirmek için henüz çok erken. Yasa 1 Ocak 1997'de yürürlüğe girdi, yasadaki tanımlanan dönüşüm programlarının çoğu daha emekleme döneminde ve sistemin bileşenlerinin henüz çok azı işler halde. Örneğin, planlanan az çok özerk dokuz eyalet arşivi hizmetinden -ki bunların çoğu eski DAH ve bantustan arşiv yapıları kullanılarak hayata geçirilecek hizmetler- yalnızca ikisi kurulabildi. Konuya ilişkin yasaların hepsi henüz çıkarılmadı. Her yayından bir nüshanın merkezî olarak arşivlenmesini zorunlu kılan Derleme Kopyası Yasası ancak 1998'de, Ulusal Miras Yasası 1999'de, Bilgiye Erişimin Teşvik Edilmesi Yasası 2001'de yürürlüğe girdi ve 2001'e gelindiğinde herhangi bir yasal düzenleme yapmış yalnızca iki eyalet vardı.³⁸ 1990'dan sonra özellikle apartheid'in toplumsal hafızada yarattığı boşlukları doldurmak amacıyla oluşturulan kamu dışı arşivler daha yeni yeni işlevsel hale gelmeye ve ulusal sisteme bağlanmaya başladı. Bu bakımdan, sunmaya niyetlendiğim şey, dönüşüm söyleminin temel meseleleri olarak gördüğüm noktaların, bu söyleme temel biçimini veren meselelerin bir değerlendirmesidir. Genel itibarıyla tartışmanın odağı büyük oranda -dönüşümün temel hedefi olan- kamu arşivleri olsa da bence tartışmaya açılan zemin doğrudan arşivlerin kimliğidir.

Western Cape'deki Mayibuye Merkezi ve Robben Island Müzesi.

37 Yasanın dönüşüm söyleminin bir ürünü olarak ele alındığı bir inceleme için bakınız; Verne Harris, "Transforming discourse and legislation".

38 Derleme Kopyası Yasası, (Ulusal Arşivler'in bir parçası olan) Ulusal Film, Video ve Ses Arşivlerini, kısmen görsel-işitsel yayınların kopyalarının bu yasa çerçevesinde saklandığı bir yer haline getirdi. Ulusal Miras Yasası, Ulusal Arşivler'i ve diğer arşiv kurumlarını daha geniş bir ulusal miras yapısına bağladı. Bilgiye Erişimin Teşvik Edilmesi Yasası, diğerlerinin yanı sıra, yeni anayasada bilgiye erişim hakkının ve kişisel bilgilerin korunması hakkının tanınmasını sağladı.

Bana göre dönüşüm söyleminin merkezî fikri, ana motifi, arşivcilerin aktif olarak toplumu belgeleyen ve toplumsal hafızayı şekillendiren kişiler olmasıdır, DAH'nin belirtmeyi sevdiği gibi tarafsız emanetçiler olması değil. Bu fikrin olası sonuçlarının araştırılması hep merkezî bir yer tutmuş, farklı yaklaşımların gelişmesine ve sert tartışmalar çıkmasına sebep olmuştur. En geniş kabul gören iddialardan biri, arşivcilik mesleğinde beyazların ellerinde tuttuğu mutlak gücün kırılması gerektiğidir. Beyazların arşiv kurumlarını kontrol etmesi ve dönüşüm söylemine hâkim olması, iktidar ilişkileri ve arşivlerde toplumsal hafızanın kurulması açısından bir meseledir. Güney Afrika arşivlerinin yeniden tahayyül edilmesinde yalnızca Batılı epistemolojilerin kullanılması önemli bir noktadır. 1994'ten itibaren, pozitif ayrımcılık politikasının desteğiyle mümkün kılınan kamusal temsil hamlesi, bu mühim alanda anlamlı bir değişim yaratmaya başladı.³⁹ Kamu dışı kurumlarda da önemli sayıda siyah arşivci çalışmaya başladı. Genel kabul gören bir başka fikir ise, arşivlerin hem aktif belgeleyici rolleri hem de apartheid mirası dolayısıyla, mesleki özerklik çerçevesinde oldukça şeffaf ve hesap verebilir olmaları gerektiği. Yalnızca devlete hesap veren ve dışarıya katı bir şekilde kapalı işleyişe sahip apartheid kamu arşivleri modeli kesin olarak reddediliyor. Şeffaflığı ve hesap verebilirliği sağlama mekanizmalarının yanı sıra arşiv kullanıcılarına, topluma ve devlete hesap verebilme dengesinin en uygun şekilde nasıl kurulacağı hakkında da tartışmalar yürütülüyor. Güney Afrika Ulusal Arşiv Yasası, ulusal arşivciye tam idari ve mesleki sorumluluk verir fakat bunu parlamento, arşivlerden sorumlu ulusal bakan ve Ulusal Arşiv Komisyonu arasındaki hassas güç ve hesap verebilirlik dengesi bağlamında yapar. Bu bağlamda Ulusal Arşiv Komisyonu'nun rolü çok önemlidir. Açık adaylık sürecinin ardından bakan tarafından atanan komisyon, bakan ve toplum adına Ulusal Arşivler'i denetler. Kamu dışı kurumlar üzerinde devlet kontrolü sağlayan mekanizmalar, iki istisna dışında çok az destek görmektedir. Devletin görevi denetimden ziyade koordinasyon, destek ve tavsiye olarak görülmektedir. Güney Afrika Ulusal Arşiv Yasası'nın Ulusal Arşivler'e ve Ulusal Arşiv Komisyonu'na biçtiği rol de tam olarak budur. Yasal mecburiyete dayalı olmayan bu sistemin iki istisnası erişim koşulları ve kayıtların ortadan kaldırılmasıyla ilgilidir. Bilgiye Erişimin Teşvik Edilmesi Yasası özel kişilerde bulunan kayıtlara anayasal erişim hakkı tanıır.⁴⁰ Kamu dışı arşivlerin himayesinde bulunan kayıtların imha edilmesinin devlet denetiminde olması konusunda da bir mutabakat oluşmuştur:

39 Temmuz 1998 itibarıyla Ulusal Arşivler'in 18 siyah çalışanı bulunmaktaydı.

40 Güney Afrika'nın yeni anayasası "bir başka kişinin elinde bulunan ve hakların kullanılmasını veya korunmasını için gerekli olan bilgilere" [Kısım 32 [1][b)] erişim hakkı tanımaktadır.

Güney Afrika Ulusal Arşiv Yasası, Ulusal Arşiv Komisyonu'nun ulusal listeye eklediği herhangi bir kaydın komisyonun izni olmaksızın imha edilmesini, Güney Afrika dışına çıkarılmasını ya da başka yollarla elden çıkarılmasını suç kabul eder.

Dönüşüm söyleminin şekillendiği ilk yıllarda, nüfuzlu isimler arşivlerin biçimlendirici gücünün devlet tarafından belirli anlatıları, örneğin uzlaşma ve ulus inşasını teşvik etmek üzere kullanılması gerektiğini ifade ettiler. Neyse ki bu görüş 1994'ten bu yana güç kaybediyor. Tarihin çöplüğü, -apartheid devleti haricinde de- kamu arşivlerini toplumsal hafızayı manipüle etmek için kullanan devletlerle doludur. Albert Grundlingh 1993'te bu tehlikeye dikkat çekerek "(...) yeni devlete meşrulaştırıcı bir tarih projesi sağlamak için" DAH'nin hayaletinden medet umulduğunu söylüyor ve devamında, "peki bu durumda, apartheid karşıtı mücadeleyi Breytenbach'ın otuz yıl önce İngiliz İmparatorluğu'na karşı verilen Afrikaner mücadelesini yazmasına benzer bir şekilde kaleme alsın diye resmî bir devlet tarihçisi atanacak mı?"⁴¹ diye soruyordu. Böyle bir şey olmadı, olacak gibi de durmuyor. Fakat arşivlerin, Güney Afrika tarihinin sorguya çekilmesinin önemli bir aracı olarak teşvik edilmesi üzerinde epey duruldu. Arşiv materyalleri HUK, Toprak Hakkının Geri Verilmesi Komisyonu, Soruşturma Birimi ve Başsavcılık makamı gibi kurumlar tarafından oldukça fazla kullanılıyor. Baskının karmaşık boyutlarını açığa çıkarmak, insan haklarını ihlal edenleri ifşa etmek, mülksüzleştirilmişlerin tazminat taleplerini desteklemek ve HUK'tan af dilemeyi reddeden ya da affa uygun görülmeyen kişileri yargılamak için, vatandaşların hayatı üzerindeki devlet denetimini derinlemesine ve açıkça belgeleyen apartheid kayıtlarının kullanılması da kaderin garip bir cilvesidir.

Benzer sorular kamu arşivlerinin merkezî "şekillendirme" işlevlerine, yani değerlendirme ve toplama süreçlerine dair tartışmalara da sirayet etti.⁴² İlk olarak kurumsal bir süreç olarak değerlendirme işine odaklanıldı: Değerlendirmeden kim sorumlu olmalıdır? Süreç ne kadar şeffaf olmalıdır? Apartheid döneminde yapılan değerlendirmelere ne kadar güvenilebilir? Bu soruların kökeninde, hiç de şeffaf bir yapısı olmayan DAH'nin değerlendirme pratiğine karşı duyulan derin güvensizlik vardır. Değerlendirme işinin devlet arşivlerinden alınıp akademisyenler ve diğer "ilgili paydaşlardan" oluşan bağımsız kurullara verilmesini tavsiye edenler dahi oldu. Bu güvensizliğin

41 Albert Grundlingh, "Historical writing and the State Archives", s.83.

42 Elbette, değerlendirme ve toplama arasında bariz kavramsal ayrımlar yoktur. Aktif belgeleme, değerlendirmenin ayrılmaz bir parçasıdır ve toplama, değerlendirme ölçütlerine karar verildiğini varsayar. Fakat Güney Afrika arşiv söyleminde ve pratiğinde bu ayrım keskin çizgilerle yapılmıştır, değerlendirme resmî kayıtlarla ilişkili bir işken toplama kamu dışı kayıtlarla ilgilidir. Ulusal Arşivler'in yeni değerlendirme programı bu ayrımı ortadan kaldırmaya başladı.

derecesi Kasım 1995'te Güney Afrika Bakanlar Kurulu'nun, HUK'nin çalışması tamamlanana kadar resmî kayıtların imhasının -DAH tarafından değerlendirmeye tabi tutulup tutulmadıklarına bakılmaksızın- ertelenmesi yönünde karar almasından anlaşılabilir. Ancak 1995'e gelindiğinde bu tartışmaların sonucunda değerlendirme işinin arşive dair bir işlev olduğu ve arşivcilerin sorumluluğuna bırakılması gerektiği etrafında kayda değer bir mutabakat oluşmuştu. Hal böyleyken, demokratik ilkeler şeffaflık düzeyinin yüksek olmasını, değerlendirme kararlarının hesabının kamu önünde verilmesini ve karar alma süreçlerinde bir ölçüde de olsa kamusal katılım olmasını talep eder. Bu yaklaşımların bir yansıması, resmî kayıtları değerlendirme görevini Ulusal Arşivler'e veren Güney Afrika Ulusal Arşiv Yasası'na da yansımıştır ve yasa bu süreci kapsamlı bir değerlendirme politikasının onayına ve bu politikanın uygulamasını da Ulusal Arşiv Komisyonu'nun gözetimine bırakmıştır.

Değerlendirme pratiğinin teorik ve metodolojik dayanaklarına dair tartışma daha dar kapsamlı ama aynı ölçüde etkilidir. Esasen DAH (daha sonra Ulusal Arşivler) yapıları içerisinde gelişen tartışma DAH'nin yerleşik pratiğini savunularla makro değerlendirmeyi savunanları karşı karşıya getirmiştir.⁴³ Makro değerlendirme teorisi kayıtların, üretildikleri koşullar ve güncel olarak ne şekilde kullanıldıkları bağlamında anlam kazandığı varsayımına dayanır. Kayıtlar, kayıtları üretenler, sosyo-tarihsel akımlar ve şablonlar ile kullanıcılar/alıcılar/vatandaşlar arasındaki karmaşık etkileşim sürecinin bir ürünüdür. Bunların bütünü kayıtların üretildiği dinamik bağlamsal ortamı oluşturur. Değerlendirmenin amacı bu ortama uygun belgeleyici bir pencere açmaktır. Dahası, makro değerlendirmeye göre arşiv değeri, öncelikle, kayıtların kendisinde değil üretilmelerinin temelinde yatan süreçlerde bulunur. Değerlendirme yapacak kişinin öncelikle bu bağlamsal ortamın ana unsurlarını tespit etmesi (sürecin değerlendirilmesi) daha sonra bunları belgelemeye çalışması gerekmektedir (kayıtların değerlendirilmesi). Bu yaklaşımın talep ettiği metodoloji, geniş kapsamlı araştırma ve stratejik planlamada bulunur.⁴⁴

43 Makro değerlendirme Güney Afrika arşiv tartışmasında ilk olarak Eric Ketelaar'ın 1992'deki ziyareti sırasında bir mesele haline geldi. Kendisinin Hollanda PIVOT Projesi'ne dair fikirleri Devlet Arşiv Hizmetleri tarafından şüpheyle karşılandı. Fakat daha sonra Terry Cook'un değerlendirme üzerine yazdıkları ve Kanadalıların makro değerlendirme yaklaşımı önemli ölçüde ilgi çekti. 1994'te Devlet Arşiv Hizmetleri'nin Terry Cook'u davet etmesinin arkasındaki temel düşünce buydu. Kendisinin yarattığı muazzam etki kurumun hemen bir Değerlendirme İnceleme Komitesi kurmasına sebep oldu ve bu komite 1996'da makro değerlendirmenin benimsenmesini önerdi.

44 Makro değerlendirmeye dair daha kapsamlı bir inceleme için bakınız Verne Harris, "Appraising public records in the 1990s: a South African perspective", *ESARBICA Journal* 16 (1996).

Haliyle, DAH'nin -bu makalede ana hatlarını çizdiğimiz- değerlendirme pratiği, kurumun düşünsel temelini geçireliliğini ve 1990'ların gerçekliklerine uygunluğunu sorgulayan makro değerlendirme taraftarları için kolay bir hedef oldu. Onlara göre makro değerlendirme, bir arşivin değerini o arşivin kaynağı temelinde açıklayarak, yararlılık fikrinden farklı olarak, çalışılabilir bir ölçüt sağlar ve modern kayıt ortamlarına uygun bir metodolojiyle kaynaştır. Ayrıca değerlendiricinin arşiv kullanıcılarının tarafsız hizmetkârı olarak görüldüğü anlayışın yerine toplumsal süreçleri aktif olarak belgeleyen değerlendirici fikrini koyar. DAH, Ulusal Arşivler tarafından miras alınan ve geliştirilen değerlendirme programını makro değerlendirmeden esinlenen bir şekilde yeniden düzenleyecek bir süreci 1996'da resmen başlattı.

DAH'nin yine bu makalede ana hatları çizilen toplama işlevini hedefle koymak da aynı ölçüde kolay oldu. DAH'yi eleştirenler, kamu arşivlerinin toplama yapmasına dair alternatif bir yaklaşımın temel nitelikleri üzerinde "total arşiv" kavramından epey etkilenen geniş bir mutabakat sağladılar. Alternatif bir toplama politikasının arşivcileri yalnızca toplumun üst tabakalarının değil alt tabakalarının da deneyimlerine ve ikisi arasında kalan tüm deneyim biçimlerine yöneltmesi gerektiğini belirtiyorlardı. Onlara göre sadece resmî arşivlerin bütüncül hale getirilmesi değil boşluklarının doldurulması da amaçlanmalıydı. Toplama işi, sesi olmayanların sesi olma yönündeki apartheid sonrası ilkeye göre gerçekleştirilmeliydi. Kamu arşivleri, ülkedeki birçok kamu dışı arşiv kurumunun daha iyi muhafaza edebileceği malzemeler için onlarla rekabet etmemeliydi. Bu görüş halihazırda Güney Afrika Ulusal Arşiv Yasası'nda ifade bulmuştur; fakat iki temel sorun hâlâ çözüme kavuşmuş değil. Birincisi, toplama işinin malzeme yönetiminin ne kadar gerisinde kalması gerektiği veya geride kalmasının gerekip gerekmediğidir.⁴⁵ İkincisi, kamu arşivlerinin sözlü tarih ve geleneğin toplanması süreçlerine ne ölçüde dahil olması gerektiğidir. Güçlü bir sözlü geleneğe ve düşük bir okuma yazma oranına sahip olan Güney Afrika'da "sesi olmayanların sesi olmak" sözlü kaynakların toplanması işine sıkı sıkıya bağlı kalmayı gerektirir. Kamu arşivleri sözlü geleneği ve tarihi kendileri mi toplasın, alandaki uzmanların topladığı sözlü kaynakları mı edinsin, ulusal bir kayıt sistemi⁴⁶ aracılığıyla sözlü kaynaklara erişimi mi kolaylaştırsın, sözlü tanıklığın toplanmasını koordine ve teşvik mi etsin ya da bu işlevlerin bir bileşimini mi gerçekleştirmeye çalışsın diye hâlâ tartışılmaktadır. 1999'da Ulusal Arşivler, son kavramsallaştırma-ya uygun biçimde, ulusal sözlü tarih programını başlatmıştır.

45 Devlet Arşiv Hizmetleri toplama işini sıkı biçimde kontrolü altına aldı. 1995 yılında kamu dışı kayıtlar kurumun elindeki malzemenin yüzde 5,4'ünü oluşturuyordu.

46 1998'te Ulusal Arşivler, otomatik bir sisteme sahip Ulusal Sözlü Kaynaklar Kayıt Dairesi'ni faaliyete soktu.

Resmî kayıtların kullanımı ve erişimi hakkındaki tartışmalar pek çok farklı güzergâh izlemiştir. Örneğin arşiv tartışması ve bilginin serbestliği hakkındaki daha geniş bir toplumsal tartışmayı önemli ölçüde kesen kamusal erişim hakkı sorunu oldukça ilgi görmüştür.⁴⁷ Fakat dönüşüm söylemi içindeki belirleyici tartışma konuları bence kamu arşivlerinde tutulan malzemeye eşit erişim sağlanmasının, anayasal güvenceye sahip kamusal erişim hakkı bağlamında gerçekleştirilse bile, yeterli olmadığı fikrine dayanır. Kamu arşivleri, kayıtları kullananlara hizmet sağlamanın ötesine geçmelidir. Kullanıcıları yaratacak hale gelmeli ya da popüler bir sloganın dediği gibi “arşivleri halka götürmelidir”. Bu konum, en baştan itibaren dönüşüm söylemindeki başat akımlardan birini oluşturmuş ve hızlıca DAH içerisinde bile hegemonyasını sağlamıştır. Bu konumu benimseyenler apartheid sisteminin erişimin önüne çıkardığı çeşitli sistematik engellere, çoğu Güney Afrikalının devlet arşivlerinden yabancılaşmasına ve apartheid’den miras kalan büyük eşitsizlik ve dengesizliklerin üzerine eğilebilmek için ivedilikle kamusal kaynakların kullanılması gerektiğine işaret ettiler. Kısacası devlet arşivleri elitlere ait bir alan olmaktan çıkarılıp topluma ait bir kaynağa dönüştürülmeliydi. Bu yaklaşım, Ulusal Arşivler’in “yayınlar, sergiler ve kayıtların ödünç verilmesi vasıtasıyla kayıtlarla ilgili bilgileri kamusallaştırmasını (...) özellikle de toplumun imtiyazlı olmayan kesimlerine erişmeye çalışan faaliyetlere önem vermesini” gerekli kılan Güney Afrika Ulusal Arşivleri Yasası’nda da karşılık bulmuştur.

Sonuç: Büyülü Bir Kesit

Apartheid’in steril arşiv söylemi, Güney Afrika’nın yeni toplumsal dinamikleri içinden doğan ve bu dinamiklerle ilişkilenen halefince mağlup edildi. Bu dönüşüm söylemi, her ne kadar revaçta olsa ve dikkate değer bir tutarlılık taşısa da açık uçludur ve zaman zaman yoğun tartışmalar yaratır. Ayrıca, kanımca Güney Afrika’nın siyasi alanının sınırlarını yansıtan bir şekilde, taviz vererek sağlanan çeşitli mutabakatlarla belirlenmiştir. Bu bakımdan, bu söylem açık bir biçimde Güney Afrikalıdır. Yine de uluslararası arşiv söyleminden etkilenmiş ve onunla uyum sağlamıştır, ki bu da 1990 sonrası Güney Afrika’nın yalıtılmışlığının sona erdiğini gösterir.

Güney Afrika, yeni bir binyılın başında, geçmişini müzakere ederek geleceğini kurma yolunu izlemek suretiyle diğer birçok ülkeden ayrılmış durumdadır. Akademide, hafıza kurumlarında, dersliklerde, mahkemelerde, medyada, evlerdeki oturma odalarında ve daha da

47 Güney Afrika Ulusal Arşivler Yasası arşivde bulunan resmî kayıtlar üzerindeki sınırlı erişim dönemini otuz yıldan yirmi yıla indirdi. Yeni anayasanın erişim hakkını tanıması Bilgiye Erişimin Teşvik Edilmesi Yasası’yla kanunlaştı (2000 tarihli 2 sayılı yasa).

önemlisi HUK'de, Güney Afrikalılar sayısız geçmiş anlatısının içinde anlam aramaya çalışmaktadır. Maalesef çoğu zaman -ki bu eleştiri doğrudan HUK'ye de yöneltilmiştir- söz konusu arayış, anlamların serbest bırakılmasından çok bir kapanışa -anlamların kapatılmasına- yöneliktir. Kimilerine göre anlamları ortaya çıkaran "olgular"dır, gerçekleşmiş olana dair "hakikat"tir. Diğerlerine göre ise "olgu" ve "kurgu", "tarih" ve "hikâye", imgesel bir alanda iç içe geçer. Örneğin araştırmacı gazeteci olarak HUK'yi takip ettiği iki yılı kaleme alan Antjie Krog, "Kitabımda hakikate dair birçok yalan söyledim," diye belirtir.⁴⁸ Yazar André Brink, "Yapabileceğimiz en iyi şey, tarihin kendisinden ziyade tahayyüllerini icat etmeyi sağlayan metaforlar üretmek yani hikâyeler anlatmaktır," der.⁴⁹ Başkalıyıda daha ara bir yol tutturur, hikâyelerin tarih metnine nitelik kazandırdığına, tarihin boşluklarını doldurduğuna inanır: "Arşivlerdeki boşluklar en yararlı şekilde büyüdü gerçekçilik, metafor ve fantezi aracılığıyla doldurulur..."⁵⁰

Toplumsal hafızada pek çok yeni boyut açan ve muazzam sayıda arşiv üreten bu geçmişle müzakere süreci, arşivlerin dönüşümünün gerçekleştiği zemini oluşturur. Fakat dönüşüm söylemi kanımca bu zeminin gerçekleriyle tam anlamıyla ilişkilenebilir ya da bu zeminin sunduğu tüm alanı kullanmayı beceremiyor, çünkü hâlâ on dokuzuncu yüzyılda doğan "arşiv biliminde" temellenen pozitivist paradigmaya bağlı. Bu paradigma içerisinde "arşiv" "arşivci" "kayıt" ve birçok diğer kelimenin anlamı basit, sabit ve tartışmaya kapalıdır. Teknolojik devrimin ve postmodern epistemolojilerin ortaya çıkardığı yeni gerçeklikleri ele almaya yönelik pek bir çaba yoktur. Pozitivist paradigmaya göre arşiv kayıtları "gerçeği" yansıtır. Bu paradigmada, makalenin başında açıkladığım "pencere kesiti" metaforuna yer yoktur. Dönüşüm söylemi, arşivcileri tarafsız şekilde muhafaza eden kişilerdense toplumsal hafızanın aktif şekillendiricileri olarak görmeye başlamış olsa da, söylem, arşivleme işini hâlâ muhafaza etme şeklinde tanımlamakta, arşivleri muhafaza edilen fiziki şeyler ve muhafaza edilme mekânları olarak kavramsallaştırmakta ve hafıza oluşturma süreçlerine (daha geniş) katılım sağlanmasını önermek yerine hafızanın taşıyıcısı olarak kayıtların (daha dar biçimde) biçimlendirilmesini önermektedir. Güney Afrika'nın arşivlerdeki dönüşüm projesi, benim parçalı, değişen arşiv kesiti imgeyi dışlayan bir şekilde zaferci terim-

48 Antjie Krog. *Country of My Skull*, Johannesburg: Random House, 1998, s.281.

49 André Brink, "Stories of history: reimagining the past in post-apartheid narrative" Sarah Nuttall ve Carli Coetzee, der. *Negotiating the Past: The Making of Memory in South Africa* içinde, Cape Town: Oxford University Press, 1998, s.42.

50 "Introduction", *Negotiating the Past*, s.3. Editörler yanlışlıkla André Brink'i de bu görüşün savunucuları arasında saymıştır.

lerle yorumlanmakta ve ulusun kolektif hafızasını barındıran bir arşiv mefhumunu sahiplenmektedir.

Dolayısıyla bana göre, Güney Afrikalı arşivciler apartheid sonrası Güney Afrika'da ne yaptıklarını ve ne olduklarını yeniden tahayyül etme konusunda başarılı olmalarına rağmen, teknolojik devrim ve postmodern koşullarla ilişkiye geçmekte o kadar başarılı olamadılar. Dahası, "Afrikalı" ya da "yerli" sayılan epistemolojilerin sunduğu katkılara, onları araştırmak bir yana, henüz alan açmaya bile başlamadılar. Siyahi Güney Afrikalıların arşiv mesleğinde ve söyleminde temsili bir varlık edinmeleri yeterli değil. Bu söylemler içerisinde, Güney Afrika'nın toplumsal gerçeklerini ve tarihini temel alan anlamlar üretebilecek kavramsal çerçeveler kullanan seslere ihtiyaç var. Mevcut durumda arşivciler, isabetsiz stratejilere, kendi rollerine dair çarpık görüşlere ve başarılarını abartan değerlendirmelere dayanak sağlayan günü geçmiş pozitivist fikirlere tutunuyorlar. Bunu göstermek için dört örnek sunacağım. Birincisi, arşivler kullanıcılarla ulaşmaya ve yeni kullanıcılar yaratmaya çalışırken, metnin zengin içerikli bağlamını sunmak yerine sık sık düzgünce paketlenmiş bilgi ürününü tercih ediyorlar. Böyle yaparak Jean-François Lyotard'ın "bilginin metalaşması" dediği şeye de katkı sunuyorlar.⁵¹ Meta olarak bilgi, bilen ile bilinen arasında bir uçurum yaratır, sorular üretmek yerine cevaplar sunar, açılma yerine kapanmayı teşvik eder. Ayrıca arşivlerin topluma açılması birbiriyle yarışan anlatılara ya çok az yer bırakır ya da hiç bırakmaz. Meta anlatı dilini çok kolaylıkla benimseyip sergilerimizi, posterlerimizi, el ilanlarımızı ve benzerlerini, örneğin apartheid karşıtı mücadelenin, ulus inşasının ya da dönüşümün hikâyesini anlatmak için kullanıyoruz. Karşı anlatılar, hatta alt anlatılar çoğu zaman dışarıda bırakılıyor ve bu şekilde izleyici kitlemizi tam da demokrasinin yeşerdiği alandan mahrum ediyoruz.

İkincisi, sözlü tarih ve geleneğe dair hem yapılan işlerde hem de planlanan projelerde, endişe verici bir şekilde, sözlü ifadeyi maddi olarak muhafaza edilebilecek bir materyale dönüştürmekle alakalı sorunları hafife alma ya da düpedüz kavrayamama yönünde bir eğilim var. Bu meselenin de iki boyutu var: kaydedilen sözlü tarihi, kendi başına bir tarih olarak değil de tarihyazımının "kaynağı" olarak görmek ve kullanmak ve sözlü tarihin, Isabel Hofmeyr'in sözleriyle, "akışkanlığı sayesinde yaşadığını" anlayamamak.⁵² Üçüncüsü, arşiv

51 Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984, s.5, 45 ve 51.

52 Alıntılayan Carolyn Hamilton, "'Living by Fluidity': oral histories, material custodies and the politics of preservation", "Words and Voices: Critical Practices of Orality in Africa and African Studies" konferansında sunulan metin, Bellagio, İtalya, Şubat 1997, s.17.

değerlendiricileri arasında, değerlendirme işinin yalnızca ayrı ayrı değerlendirmeleri yapboz gibi bir araya getirerek “gerçeğin” tutarlı bir yansımaları inşa etmek olduğu görüşünün hâlâ yaygın olması. Değerlendiricinin süreçlere, yani arşiv kaydının “yansıttığı” “gerçeğe” dahil olduğu pek fark edilmiyor. Değerlendiricinin değerleri, işinin niteliği, perspektifi, kayıtları üretenele ilişkisi, uyguladığı politikayla ilişkisi ve bunun gibi pek çok başka şey değerlendirmeyi şekillendirir ve ona yansıtılır. Değerlendirici, arşiv değerine sahip kayıtları tespit etmekle kalmaz, aynı zamanda arşiv değeri de üretir. Bu katılım, muhafaza edilen metne ait daha geniş bağlamın bir parçası haline gelir. Dolayısıyla arşiv kaydı diğer başka şeylere olduğu kadar değerlendirme sürecine de bir pencere açar. Bu durum, bireysel değerlendiricileri çok spesifik bir ontolojik statüye sahip bir kayıt, bir metin olarak gören bir yaklaşım gerektirir. Dördüncüsü, her arşiv çalışmasında merkezî konuma sahip olan -değerlendirme, katalogların hazırlanması, sergileme açıklamaları ya da doğrudan kullanıcı desteği gibi herhangi bir süreçte- metnin bağlamsallaştırılması işi esnasında çoğu Güney Afrikalı arşivci anlamı alıkoymak, gizemi çözmek, arşivi kapatmak gibi bir amaçları olduğu fikrine bağlı kalır.

Metni oluşturan çeşitli katmanları ortaya çıkarmak için bağlamsallaştırmanın gerekliliği ilkesinin ya da arşivsel bağlamsallaştırmayı başka bir katman olarak ortaya koymaya ihtiyaç olduğunun yeterince farkına varılamaz. Oysa bu tür bir farkındalık arşiv çalışmasını anlamların serbest bırakılması, gizeme yönelme, arşivi açma pratiğine dönüştürür. Farklı olana, tamamen öteki olana, Jacques Derrida'nın *tout autre*'sine, imkânsız olana dair tutkuyu körükler.

Arşiv kaydı, iddia ettiğim gibi, en iyi şekilde, bir sürece açılan bir pencere kesitinin kesitinin kesiti olarak anlaşılabilir. Arşiv kaydı, “gerçeklikle” olan bağlarıyla değil, açık uçlu inşa ve yeniden inşa katmanlarıyla tanımlanan kırılğan, büyülenmiş bir şeydir. Etrafında hayalin oynayabileceği katı yapıyı oluşturmak bir yana, bizzat kendisi hayal gücünün hammaddesidir. André Brink'in *Imaginations of Sand* (Kum Hayalleri) adlı romanının karakteri Ouma bu konuda başka bir metafor sunar: “Ben çoğu bakımdan sıradan bir insanım... Fakat bir yönüyle sıra dışı biri olduğumu biliyorum. Hafızam. Haklısınız. Muazzam bir hafızam var. Bazen ben bile şaşırıyorum kendime. Hiç olmamış şeyler hatırlıyorum.”⁵³ Arşiv kaydı da hafızanın saklandığı diğer alanlar gibi, sıra dışı bir hatırlama, unutma ve fantezi yaratımıdır. Ancak bu şekilde anlaşıldığı ve değeri bilindiği zaman büyüü tamamen açığa çıkıp Güney Afrika'nın geçmişle müzakeresini zenginleştirebilir.

Guatemala'nın Arşiv Savaşları: Belgeleme, Mobilizasyon, Adalet¹

Kirsten Weld

*Kimimiz tarihin geçmişte veya şu an ne olduğunu tartışırken,
bazıları tarihi değiştirmeye soyunur.²
Michel-Rolph Trouillot*

Guatemala'nın büyük oranda saklı kalmış tarihi, 2005 yılı yazında, kelimenin tam anlamıyla gündeme bomba gibi düştü. Bir haziran akşamı, 36 yıl süren iç savaştan artakalan ve Guatemala City'deki bir askerî üste özensizce muhafaza edilen bir tondan fazla mühimmat alev aldı.³ Akabinde dört saat boyunca devam eden ve sıklığı dakikada otuzu aşan patlamalar, çevredeki yerleşimlerin tahliye edilmesine ve burada yaşayanların İnsan Hakları Ombudsmanlık Kurumu'ndan (Procuraduria de los Derechos Humanos, PDH) soruşturma açmasını talep etmesine sebep oldu. Açılan soruşturma PDH yetkililerini yakınlardaki bir Ulusal Sivil Polis (PNC) üssüne yönlendirdi ve burada savaş döneminden kalma mühimmatın yine gelişigüzel depolandığı ikinci bir zulanın yanı sıra -paslanmış evrak dolaplarından etrafa saçılmış, kirli zemine yığılmış, çöp torbalarına ve çuvallara doldurulmuş, her köşe bucağa sokuşturulmuş, küflenmiş ve yıllar içerisinde çürümeye başlamış kâğıtlardan oluşan- devasa bir yığın buldular. İlkine benzer bir patlama riskini değerlendirmek üzere görevlendirilmiş yetkililer, bu devasa yanıcı madde yığınına kayda geçirdi. Fakat tarih eğitimi almış olan ekip lideri, görevli memura bu belgelerin ne olduğunu ve orada ne aradıklarını sormaktan kendini alamadı. O yazın gerçekten bomba etkisi yaratan haberini veren görevli, "Bunlar Ulu-

1 Bu makale, yazarın *Paper Cadavers: The Archives of Dictatorship in Guatemala*, Durham, NC: Duke University Press, 2014, kitabına dayanmaktadır.

2 Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past: Power and the Production of History*, Boston: Beacon Press, 1997. [*Geçmiş Susturmak*, çev. Sezai Ozan Zeybek, İstanbul, İthaki Yayınları, 2015, s.179.]

3 Nancy Arroyave, "Vuelve la calma tras explosión en brigada Mariscal Zavala", *Prensa Libre*, 18 Haziran 2005.

sal Polis arşivleri” dedi. Orada 80 milyon sayfayı bulan belge bulunmaktaydı ve bu Latin Amerika tarihi boyunca keşfedilen en büyük gizli devlet belgeleri arşivi idi.⁴

Guatemala’daki uzun çatışmaya (1960-1996) son veren 1996 Barış Antlaşması, barış döneminde varlığını sürdüremeyecek kadar çok suça bulaşmış olan Ulusal Polis (Policia Nacional, PN) teşkilatını da ortadan kaldırmıştı. PN, sistematik olarak Guatemala City’deki öğrenci ve işçi hareketlerini, ilerici siyasetçi ve din adamlarını; siyasal baskılara, günlük bölgelerdeki Maya yerlilerine ait köylerde ordunun gerçekleştirdiği katliamlara ya da askerî yönetime karşı ses çıkarma cüretini gösteren herkesi hedef alan şehir merkezli kontrgerilla faaliyetinin öncü baskın birliği işlevini görmekteydi.⁵ Bu sebeple, Birleşmiş Milletler’in desteklediği Tarihi Aydınlatma Komisyonu (CEH) 1990’ların sonunda savaş dönemindeki insan hakları ihlallerini araştırmaya başladığında doğal olarak hem ordunun hem de Ulusal Polis’in tarihini incelemeye çalıştı ve teoride bu kurumların arşivlerine her türlü erişim hakkı vardı. Fakat bu erişimi talep edebilmesini sağlayacak hukuki icra gücünden yoksundu ve mevcut hükümet söz konusu arşivlerin yok edildiği ya da kaybolduğu, ulusal güvenlik nedeniyle açıklamayacağı veya zaten mevcut olmadıkları gibi çeşitli iddialarla her seferinde komisyonun önünü tıkıyordu.⁶ (Bu sebeple,

4 Arşiv yaklaşık 75-80 milyon sayfadan oluşmaktadır, bu sayı, kataloglanmış kâğıt balyalarının sayısıyla balya başına düşen ortalama sayfa sayısının çarpılmasıyla hesaplanmıştır. Bkz. Proyecto de Recuperation del Archive Historico de la Policia Nacional. “Informe Archivo Historico de la Policia Nacional - por el derecho a la verdad.” Guatemala City: Procuraduría de los Derechos Humanos, Aralık 2006.

5 Savaş hakkında bkz. Proyecto Interdiocesano de Recuperación de la Memoria Histórica (REMHI), *Guatemala: Nunca Más!*, Guatemala City: Oficina de Derechos Humanos del Arzobispado de Guatemala, 1998; Comisión de Esclarecimiento Histórico (CEH), *Guatemala: Memoria del silencio*, Guatemala: United Nations Office of Project Services, 1999; Héctor Rosada-Granados, *Soldados en el poder: Proyecto militar en Guatemala 1944-1980*, San José, C.R.: FUNPADEM, 1999; Carlota McAllister, *The Good Road: Conscience and Consciousness in a Postrevolutionary Guatemalan Village*, Durham: Duke University Press, yayına hazırlanıyor; Ricardo Falla, *Masacres en la selva: Ixcán, Guatemala, 1975-1982*, Guatemala City: Editorial Universitaria, 1992; Susanne Jonas, *The Battle for Guatemala: Rebels, Death Squads, and U.S. Power*, Roulder, CO: Westview Press, 1991; Jennifer Schirmer, *The Guatemalan Military Project: A Violence Called Democracy*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1999; Greg Grandin, *The Last Colonial Massacre: Latin America in the Cold War*, Chicago: University of Chicago Press, 2004; Beatriz Manz, *Refugees of a Hidden War: The Aftermath of Counterinsurgency in Guatemala*, Albany: State University Of New York Press, 1988; Betsy Konefal, *For Every Indio Who Falls: A History of Maya Activism in Guatemala, 1980-1990*, Albuquerque: University of New Mexico Press, 2010.

6 Christian Tomuschat, “Clarification Commission in Guatemala,” *Human Rights Quarterly* 23, no. 2 (2001): 233-258. CEH araştırmacıları, dört askerî harekât planının

komisyonda çalışanlar da hazırladıkları raporu görgü tanıklarının ifadelerine, adli kanıtlara ve ABD'nin kamuya açtığı belgelere dayandırmak zorunda kalmıştı.) Hiçbir ordu ve polis mensubu savaş suçuyla yargılanmamıştı ve yargılanacak gibi de görünmüyordu. Dolayısıyla, bu "kayıp" kayıtların şaşırtıcı bir şekilde yeniden gün yüzüne çıkması, siyaseten bir bomba etkisi yaratmıştı. Daha da şaşırtıcı olansa cezasızlığın hüküm sürdüğü bir ortamda insan hakları aktivistlerinin birkaç yıl gibi kısa bir sürede bu değersiz görülüp kısmen göz ardı edilen kâğıt yığınına, uluslararası alanda tanınan, emsal teşkil eden ve çarpıcı siyasi ve hukuki sonuçları olan bir arşiv kurtarma projesine dönüştürmesiydi.

Ulusal Polis arşivlerinin ve bu arşivlerin 2005'ten itibaren nasıl kullanıldığının çarpıcı hikâyesi, arşivlere erişim, tarihsel inceleme ve geçiş dönemi adaleti arasındaki apaçık bağlantıları gözler önüne serer. Geçmişini göz ardı eden toplumların bir geleceği olamayacağı özdeyişi bir klişe haline gelmiştir; gerçi klişe olması, dünyanın dört bir yanındaki devletlerin geçmişlerini göz ardı etmesini engellemeye yetmez. Fakat çoğu zaman, görünenin ötesine bakıp da insanlığa karşı ağır suçların işlenmesinden sonra halkların ciddi engellemelere rağmen "kullanışlı geçmişleri" nasıl olup da inşa ettiklerini göremiyoruz. Daha önce Almanların, İspanyolların, Yunanların, Arjantinlilerin, Litvanyalıların, Ukraynalıların, Kamboçyalıların ve Paraguaylıların yaptığı gibi, Guatemalalılar da 2005'ten sonra bu bağlantıları açığa çıkarmaya çalışmak -karanlık geçmişlerini, daha önce erişemedikleri eski rejime ait kayıtları kullanarak aydınlatmak- gibi zor bir görevle karşı karşıya kaldı. Fakat bu yöndeki çabaları, ülkenin çatışma sonrası dönemdeki merkezî gerilimlerini, yani her biri Guatemala coğrafyasında kökleri Barış Antlaşması'nın imzalanmasından da önceye dayanan ve yoğun çekişmelere sahne olmuş toplumsal mücadele süreçlerini temsil eden hesaplaşma ile inkâr, hesap verebilirlik ile cezasızlık, tarih ile hafıza, konuşma ile sessizlik arasındaki gerilimleri açığa çıkartacaktı. Arşivler artık adalet arayan aktivistlerin eline geçmişti fakat önlerindeki yol belirsiz ve göz korkutucu engellerle doluydu. Ulusal Polis arşivlerinin yerel aktivistler ve onların uluslararası müttefikleri tarafından bu henüz kökleşmemiş statükoyu etkilemek üzere "nasıl" kullanıldığına derinlemesine bakarak, "yüzleşme" ve "şeffaflık" gibi denetim kültürünün kolaycı sloganlarının ötesine geçebilir ve arşivlere erişim, ceza adaleti ve hafıza siyaseti arasındaki bağlantıları kurmakta tarihsel tahayyül ile yurttaş hareketliliğinin önemini kavrayabiliriz.

el yazısıyla birer nüshasını çıkarmak üzere Askerî Çalışmalar Merkezi'ne (CEM) kabul edildi fakat erişebildikleri belgeler bunlardan ibaretti. Ulusal Polis tarafından üretilmiş herhangi bir belgeye erişim sağlayamadılar.

Bu makale PN kayıtlarının keşfini; hakikati bilme hakkı, arşivlere erişim ve savaş suçlarının hukuken tazmin edilmesi meselelerini sarmalayan daha geniş bir siyasal çatışma -burada ve başka metinlerde kullandığım tabirle "arşiv savaşları"- bağlamına yerleştirerek ele almaktadır.⁷ Akabinde kayıtları kurtarma ve kullanma girişiminin, Ulusal Polis Teşkilatı Arşivi'ni Kurtarma Projesi'nin (buradan itibaren "Proje" olarak bahsedilecektir) iç mekaniğini tartışmaktadır. Gerçek bir postbellum (savaş sonrası) değişimin ancak yereldeki paydaşların (bu örnekte, uluslararası camianın ciddi desteğiyle) sahadaki ağır ve zahmetli çalışmalarıyla gerçekleşebileceğini iddia etmektedir; Projenin devam edip gelişebilmesini sağlayan şey, arşivi lojistik sorunlara ve siyasi muhalefete rağmen canlı tutmak için yoğun baskı altında emek harcayan arşiv çalışanlarının azmi ve adanmışlığıydı. Son olarak bu makale, resmen seçime dayalı demokrasiye geçiş sürecinin beraberinde geçmişle nasıl hesaplaşılacağına dair geniş bir toplumsal mutabakatı getirmediği ya da geçmiş ve güncel hak ihlallerine karışmış olan toplumsal katmanların elindeki iktidarın yeniden dağıtımını mümkün kılmadığı Guatemala ve benzeri ülkelerde arşiv, hafıza, tarih ve ceza adaleti arasındaki ilişkiyi tartışmaktadır. Elbette hepimizin mutabık kalabileceği üzere, yurttaşların çatışma sonrası dönemlerde, önceki rejimlerin güvenlik aygıtlarına ait arşivlere erişim sağlamanın önemini vurgulamaktadır. Fakat arşivlere erişimin kendi başına pek bir şey ifade etmediğinin de altını çizmektedir. Guatemala örneğinin gösterdiği üzere, resmi makamların uzlaşmaz tavırlar sergilediği bir ortamda arşivlere erişimi güvence altına almak önemli siyasi riskler barındıran ciddi bir toplumsal mücadele gerektirir ve geçiş dönemi adaleti açısından arşivlere erişebilmek, ancak yerel reformcular arşiv etrafında bir hareket örebildiklerinde, onu koruyabildikleri ve ondan en iyi şekilde nasıl yararlanabilecekleri konusunda yaratıcı biçimde düşünebildiklerinde değer kazanır. Polis belgelerini kurtarmaya çalışan ekibin bir üyesinin, eski bir gerillanın, bana söyledikleri bu adanmışlığı kanıtlar nitelikteydi: "Arşivi kapatmak istiyorlarsa eğer" -Proje'nin kısa ömrü boyunca bu ciddi tehdit sık sık kendini göstermişti- "bizi buradan sürükleyerek çıkarmaları gerekir. Buradan ancak ölümüzü çıkarırlar."⁸

Arşiv Savaşları

Arjantin ve Şili örneklerine göre daha az bilinmesine rağmen Guatemala'nın Soğuk Savaş deneyimi en ölümcül olanıydı. Ülkedeki ilk

⁷ Weld, *Paper Cadavers*, bölüm 2.

⁸ PRAHPN022, yazarın yaptığı mülakat, 29 Kasım 2007. Proje çalışanlarıyla yaptığım mülakatlar, zaten ulusal ve uluslararası basında isimleri bilinen birkaç lider hariç, isimler gizlenerek gerçekleştirildi; her mülakata bir kod numarası verildi.

demokratik dönem, "Devrimci Bahar" denilen 1944-1954 arasındaki on yıl, oy verme hakkının genişletilmesine, siyasi özgürlüklerin artmasına ve küçük bir kesimin bencilce koruduğu zenginliğin ve toprağın yeniden bölüştürülmesi gibi derinden ihtiyaç duyulan bir sürecin başlangıcına tanıklık etmiştir.⁹ 1954'te, CIA'in sürgündeki sağcılarla işbirliği yaparak seçimle başa gelmiş başkan Jacobo Arbenz'i askerî darbeye devirmesiyle bu dönem son buldu.¹⁰ Devrimci Bahar, Guatemalalıların demokratik beklentilerini arttırmıştı; darbe ve onu takip eden askerî yönetimler bu beklentileri yeraltına itti, kriminalize edip susturdu fakat yok edemedi. Guatemalalıların küçük gruplar halinde sosyo-ekonomik değişim için silaha başvurma girişimlerinin ilki 1960'ta bir grup reformcu askerinin isyana kalkışmasıyla yaşandı.¹¹ ABD'nin maddi ve siyasi bakımdan desteklediği güvenlik güçleri, silahlı muhalefete ek olarak Ulusal Güvenlik Doktrini uyarınca "iç düşman" olarak gördüğü herkese orantısız güç kullanarak karşılık verdi.¹² Kontrgerilla faaliyeti ülke çapında büyük hasara yol açtı. Tarihi Aydınlatma Komisyonu (Comisión de Esclarecimiento Histórico, CEH) yaklaşık 200.000 Guatemala vatandaşının hayatını kaybettiğini, bunların %93'ünün devlet güvenlik güçleri ya da paramiliter güçler tarafından, %3'ünün ise isyancılar tarafından öldürüldüğünü belirtmektedir. Hayatını kaybedenlerin büyük bölümü, 1981-1983 yılları arasında CEH'ye göre "soykırıma" maruz kalmış Maya yerlileriydi fa-

9 1944 Devrimi ve Devrimci Baharı hakkında bkz. Jim Handy, *Revolution in the Countryside: Rural Conflict and Agrarian Reform in Guatemala, 1944-1954*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1994; Grandin, *The Last Colonial Massacre*; Luis Cardoza y Aragón, *La revolución guatemalteca*, Guatemala City: Editorial del Pensativo, 2004; Jorge Mario García Laguardia, *La revolución del 20 de octubre de 1944*, Guatemala City: Procuraduría de los Derechos Humanos, 1994.

10 Darbe hakkında bkz. Nick Cullather, *Secret History: The CIA's Classified Account of its Operations in Guatemala, 1952-1954*, Stanford: Stanford University Press, 2006; Piero Gleijeses, *Shattered Hope: The Guatemalan Revolution and the United States*, Princeton: Princeton University Press, 1992; Richard Immerman, *The CIA in Guatemala: The Foreign Policy of Intervention*, Austin: University of Texas Press, 1983; Stephen Kinzer ve Stephen K. Sehlesinger, *Bitter Fruit: The Story of the American Coup in Guatemala*, Cambridge: Harvard University David Rockefeller Center for Latin American Studies, 1999.

11 Comisión de Esclarecimiento Histórico, "Orígenes del enfrentamiento armado, 1962-1970", Guatemala: *Memoria del silencio*, içinde cilt. 1, s.123-146.

12 Örneğin bkz. Paul Kobrak, *Organizing and Repression in the University of San Carlos, Guatemala, 1944 to 1996*, New York: American Association for the Advancement of Science, 1999; Deborah Levenson-Estrada, *Trade Unionists Against Terror: Guatemala City, 1954-1985*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1994; Asociación de Investigación y Estudios Sociales en Guatemala (ASIES), *Más de cien años del movimiento obrero urbano en Guatemala. Tomo II: Reorganización auge y dearticulación del movimiento sindical (1954-1982)*, Guatemala City, ASIES, 1991.

kat -isyancı gruplara katılmaları ya da daha sık rastlanan biçimiyle, siyasi dönüşüm talep eden toplumsal hareketlerle veya sivil toplum gruplarıyla ilişkili olmaları ya da olduklarının düşünülmesi sebebiyle yerli olmayanlar da öldürülmüştü. Ayrıca CEH bulgularına göre yaklaşık 45.000 kişi zorla kaybedilmişti.¹³ Barış Antlaşması imzalandığı sırada, isyancıların federasyonu olan Guatemala Ulusal Devrimci Birliği (Unidad Revolucionaria Nacional Guatemalteca, URNG) çatışmada bozguna uğramıştı ve barış antlaşmasının şartları bu güç dengesizliğini yansıtır nitelikteydi.¹⁴ Ordu ve polis mensupları kendi ilan ettikleri yargı affından yararlanıyor, yargı gibi demokratik kurumları bilerek güçsüz bırakıyor, sosyo-ekonomik eşitsizliklerden bahsedilmemesini ve savaşın “resmî tarihinin” -devletin Guatemalalıları Komünizm muhabetinden koruduğu anlatısının- başat anlatı haline gelmesini sağlıyordu.¹⁵ CEH'nin devlet güvenlik arşivlerine erişimini engellemek, bu anlatı mücadelesinin çok önemli bir unsuruydu. Bir diğeriye, insan hakları ihlallerine dair suçlamalara bu tür iddiaların “belgeler ve kanıtlarla desteklenmediği” belirtilerek yanıt verilmesiydi.¹⁶ Arşivcilerin çok iyi bildiği gibi hiçbir arşiv tüm hakikatleri barındırmaz; fakat Ulusal Polis arşivinin vaat ettikleri hiç de az değildi. Kayıtlar PN'nin kuruluş yılı olan 1881'e kadar gidiyordu ve toplumsal huzursuzluğu kontrol altında tutmaya çalışan askerî ya da siyasi liderler (*caudillos*) tarafından kuşaklar boyunca devam ettirilmişti. Arbenz'e yapılan darbenin hemen ardından, ABD'li danışmanlar yeni askerî yöneticilere Komünizmin fısıltısının bile kökünün kazanması için yardıma geldi-

13 CEH, *Guatemala: Mentoría del silencio*; REM III, *Guatemala: Nunca Mas!*; Carlos Eiguetoa Ibarra, *Los que siempre estaran en ningunu parte: La desaparición forzada en Guatemala*, Mexico City: CIIDH, 1999.

14 Juan Hernández Pico, *Terminar la guerra, traicionar la paz: Guatemala en las dos presidencias de la paz: Arzú y Portillo, 1996-2004*, Guatemala City: EIACSO, 2005; Jeremy Armon vd., *Guatemala 1985-1997: Hacia donde va la transición?*, Guatemala City: FLACSO, 1997; Hector Rosada-Granados, *El lado oculto de las negociaciones de paz: Transición de la guerra a la paz en Guatemal*, Guatemala City: Fundación Friedrich Ebert, 1998; Susanne Jonas, *Of Centaurs and Doves: Guatemala's Peace Process*, Boulder, CO: Westview Press, 2000; William Stanley and David Holiday, “Broad Participation, Diffuse Responsibility: Peace Implementation in Guatemala”, *Ending Civil Wars: The implementation of Peace Agreements* içinde, (haz.) Stephen John Steadman vd. New York: Lynne Rienner Publishers, 2002, s.421-462; Rachel Sieder, *Guatemala After the Peace Accords*, Londra: Institute of Latin American Studies, 1999.

15 Kirsten Weld, “Dignifying the Guerrillero, Not the Assassin: Rewriting a History of Criminal Subversion in Postwar Guatemala” *Radical History Review*, no: 113, 2012, s.35-54.

16 Departamento de Información y Divulgación del Ejército, “El Ejército de Guatemala Remite al GAM ante la Opinión Pública” Guatemala City, 17 Eylül 1986. Centro de Investigaciones Regionales de Mesoamérica. Antigua, Guatemala: Colección de Documentos, 2807.

ler ve Guatemala güvenlik güçlerinin ve arşivlerinin darmadağın bir halde olduğunu gördüler. Çözüm olarak aşağı yukarı yirmi yıl süren çok yönlü bir polis destek programı uygulayarak Ulusal Polis Teşkilatı'nın ve ordunun kayıt tutma ve operasyon becerilerini modernize ettiler. ABD'li eğitimciler, sonunda USAID'in Kamu Güvenliği Birimi'ne dönüşen kurumun himayesinde PN'ye evrak dolapları, 3x5 ebadında dosya kartları ve kayıt yönetimi hakkında günlük kurslar veriyor ve toplumsal denetimin ancak gelişmiş arşiv takip teknikleri kullanılarak verimli bir şekilde gerçekleştirilebileceği mesajını iletmek için can atıyorlardı. Kamu Güvenlik Birimi'nin küresel polis eğitim programı, yerel müttefiklerin işlediği hak ihlallerinden rahatsız olan kongre tarafından kapatıldığı 1970'lerin ortasına kadar devam edebildi fakat Guatemala'da bilgi yönetiminin kontrgerilla faaliyetlerinde kullanımını yerleşik hale getirdi ve devletin güvenlik güçlerinin bu bilgileri kullanabilmesi için gerekli olan silahları, cephaneyi, araçları ve iletişim ağlarını sağladı.¹⁷

Aslında reformcuların ve aktivistlerin ordu ve polis belgelerine erişim sağlamaya odaklanması 2005'in çok öncesine uzanır. Dayanışma Grubu (Grupo de Apoyo Mutuo, GAM) yöneticisi Mario Polanco bana, "Devlet arşivlerine erişim sağlamak her zaman gündemimizde oldu," demişti.¹⁸ GAM 1984 yılında, kaybedilmiş yakınlarını arayanların Guatemala City morgunda karşılaşmaları sonucunda kurulmuş ve hızla hem mahkemelerde hem de sokakta mağdurların haklarının en önemli savunucusu haline gelmişti. GAM üyeleri ülkedeki kayıpların (*desaparecidos*) akıbetini açığa çıkarmaya kararlıydı ve yetkililere sayısız ihzar emri (*recursos de exhibición personal*) başvurusu yaparak yasadışı şekilde alıkonanların başına ne geldiğini belirlemeye çalışmaktaydı; fakat çoğu zaman aldıkları cevap aynıydı: *sin efecto*, sonuç alınmadı. Bugün o yıllara ait PN kayıtlarından herhangi bir evrak balyasını açan bir araştırmacı, kayıtların bu tür taleplerle dolu olduğunu görecektir. GAM yalnızca 1985 yılında 700'den fazla başvuru yapmıştı, güvenlik güçlerinin gerçekleştirdiği en rahatsız edici eylemlerin kayıtlara geçmiş olma ihtimalinin çok düşük olduğunu bilmelerine rağmen, polis ve ordu kayıtlarının yakınlarının alıkonmasına ya da infazına dair önemli ipuçları sağlayabileceğini düşünüyordular. Başvurular ya kesin bir dille reddedildi ya da hepten göz ardı edildi.¹⁹ Ancak otuz yıl sonra PN arşivlerinin gün yüzüne çıkmasıyla birlikte GAM'nin hâlâ hayatta olan üyeleri, 1980'de kıdemli polis memurlarının astlarına gözaltı kayıtlarını hiçbir zaman yargıçlarla paylaşmama-

17 Weld, *Paper Cadavers*, bölüm 4.

18 Mario Polanco, yazarın yaptığı mülakat, 20 Şubat 2008.

19 Adı geçen mülakat.

larını emrettiğini ve böylece ihzar emri taleplerinin sonuç vermeme-sini garanti altına almış olduğunu öğrenecekti.²⁰

1980'lerin sonunda ve 1990'lar boyunca arşivlere erişmek üzere gerçekleştirilen -"arşiv savaşları" dediğim- bir dizi çarpışma, yoldaşlarının ölümleri ve kaybedilmelerinden sorumlu olanları açığa çıkarmakla uğraşan insan hakları aktivistlerinin çabalarını sekteye uğrattı. 1993'te ordunun çok sayıda belgeyi imha etme kararı aldığı haberi yayılmaya başlamıştı. GAM buna karşılık 1970'lerde Brezilya ve Arjantin'de hapse atılıp işkence gören Nobel Barış Ödülü sahibi Arjantinli aktivist Adolfo Perez Esquivel'le birlikte çalışarak Guatemala'da yeni bir hukuki başvuru biçimi oluşturmaya çalıştı: *habeas data*, yani veri ihzarı başvurusu.²¹ Nasıl ki ihzar emri (*habeas corpus*) kişiye kardeşinin ordu karargâhında tutulup tutulmadığını öğrenme hakkı tanırsa, *habeas data* da kişinin kendisi veya ailesi hakkında devletin elinde bulunan her türlü bilgiye erişim hakkını ifade eder, örneğin kişinin kardeşinin ordu tarafından öldürülmesi hakkındaki dosyalara bireysel erişimini güvence altına alır.²² Bu kavram ilk olarak Latin Amerika'da ortaya çıkmıştır; önce Brezilya'da, daha sonra Kolombiya, Paraguay, Peru, Arjantin ve Ekvador gibi Soğuk Savaş döneminde iç çatışma yaşayan -ve daha da önemlisi zorla kaybedilmelerin yaşandığı- ülkelerde uygulanmıştır. *Habeas data* hakkını onaylayan Arjantin Yüksek Mahkemesi, bilgi edinme hakkının ister istemez "insan onuruyla yakından ilişkili olan kimlik ve kendi tarihini inşa edebilme hakkıyla" bağlantılı olduğunu belirtmiştir.²³ Bu girişimi örnek alan GAM, "sembolik de olsa" kendi *habeas data* başvurusunu Yüksek Mahkeme'ye, Anayasa Mahkemesi'ne ve İnsan Hakları Ombudsmanlık Kurumu'na sundu. Polanco, özellikle de ordunun zaten dosyaları yok etmiş olması sebebiyle, bunun "hukuki olmaktan çok ahlaki bir başvuru" olduğunu ifade etmişti.²⁴ Fakat arşivlere erişim fikri çatışma sonrası

20 Archivo Histórico de la Policía Nacional, *Del silencio a la memoria: Revelaciones del Archivo Historico de la Policía Nacional*, Guatemala City: AHPN, 2011, s.18.

21 Andres Guadamuz, "Habeas Data: The Latin-American Response to Data Protection", *The Journal of Information, Law, and Technology* 2, 2000.

22 Antonio Gonzalez Quintana, "Archives of the Security Services of Former Repressive Regimes" Paris: UNESCO, 1997. Habeas data fikrini anayasanın bir parçası haline getiren ilk ülke Brezilya'dır; Arjantin, Ekvador, Paraguay ve Filipinler onu takip etmiştir. Bkz. Guadamuz, "Habeas Data."

23 Naomi Roht-Arriaza, *The Pinochet Effect: Transnational Justice in the Age of Human Rights*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005, s.102. Şüphesiz, baskıcı güvenlik güçlerinin sivil hükümet kurulmadan önce arşivleri yok ettiklerini iddia ettiği Şili'deki DINA davası gibi örneklerde habeas data haklarını güvence altına almak çok daha zordu. Bakınız Andrzej Rzeplinski, "Habeas Data", yazarın elindeki nüsha.

24 Polanco, mülakat.

adalet açısından zaruri bir unsur olarak görülmeye devam edecekti.

1990'lı yıllarda arşiv savaşları da günden güne kızıştı. Daha önce belirttiğim gibi Guatemala devleti CEH'nin devlet güvenlik arşivlerine erişmesine izin vermeyerek Barış Antlaşması'nın ruhuna aykırı davranmaktaydı. [2005'ten sonra, yeniden keşfedilen PN kayıtları üstünde çalışan aktivistler, üst kısımlarına "CEH'ye gönderilmeyecek" yazılmış belgeler buldu.]²⁵ Hakikat komisyonu başkanı Christian Tomuschat, daha sonra, "Genel itibarıyla, Guatemala devletinin tarihi aydınlatma sürecine katkısı hiç denecek kadar azdı denilebilir... Silahlı kuvvetler de, polis ve ordu arşivlerinin nerede olduğuna ve erişilebilirliğine dair gerek gerçeği gizleyerek gerek yalan söyleyerek, bunu açıkça kabul etmese de bilinçli bir engelleme stratejisi izledi," diye yazmıştı. Tomuschat, devletin CEH'e karşı tutumunun Alvaro Arzú'nun başkanlığı üzerindeki "kara bir leke" olduğunu belirtmekteydi.²⁶ CEH raporunun -komisyon devletin elindeki arşiv kayıtlarına erişemese de çığır açıcı ve uzun erimli bir tarihsel incelemeye imza atmıştı- yayınlanmasının hemen ardından çok önemli bir dosya ordunun arşivlerinden gizlice çıkarılarak Amerika'daki insan hakları aktivistlerine verildi ve onlar tarafından yayımlandı. "Diario Militar" ya da "Askerî Kayıt Defteri" adı verilen kalın dosya, Başkanlık Karargâhı'nın (Estado Mayor Presidencial, EMP), adına geleceği haber vermişçesine "El Archivo" denen istihbarat birimi tarafından 1983-1985 yılları arasında gerçekleştirilmiş 200'e yakın zorla kaybetme ya da öldürme vakasını içermektedir.²⁷ Bu etkileyici ve tüyler ürpertici bir belgeydi ve bazı vakalarda kurbanların akıbetini ilk defa ortaya koyuyordu. Ordu dosyanın kendisine ait olduğunu net bir şekilde inkâr etti, fakat bu inkârâ rağmen -belki de bu inkâr yüzünden- Diario hadisesi, insan hakları topluluğunun arşiv savaşlarındaki ilk ciddi zaferi oldu. Diario'nun yayınlanmasının hemen ardından belgede adı geçen 183 kişinin yakınları Başkan Arzú'dan başkomutanlık yetkisini kullana-

25 Christian Tomuschat et al. to Alvaro Arzu Irigoyen, 19 Şubat 1998. CEH, *Guatemala: Memoria del silencio...*, cilt. 12, anexo 3 içinde yeniden basıldı; Sergio Morales, yazarın yaptığı mülakat, 12 Şubat 2008.

26 Bütün Tomuschat alıntılarının kaynağı: Tomuschat, "Clarification Commission in Guatemala."

27 Bu belgeyi dört kurum ortak yayınladı: Ulusal Güvenlik Arşivi, İnsan Hakları İzleme Örgütü, Latin Amerika Washington Ofisi ve Bilimsel Gelişme için Amerikan Birliği. Belgeyi, kaçakçılara iki bin dolar ödeyerek ele geçiren, kimliği belirsiz kişilerden aldılar. Bakınız Kate Doyle. "Death Squad Diary: Looking Into the Secret Archives of Guatemala's Bureaucracy of Murder", *Harper's Magazine*, June 1999, 52-53 ve Thomas Blanton, "Recovering the Memory of the Cold War: Forensic History and Latin America", *In From the Cold: Latin America's New Encounter with the Cold War*, (haz.) Gilbert M. Joseph ve Daniel a Spenser içinde Durham: Duke University Press, 2009, s.47-73.

rak ordu arşivlerinden daha çok belge yayınlamasını talep ettiler.²⁸ (Arzú bu çağırığı reddetti.) İnsan hakları ombudsmanı Julio Arango, artık bu mesele adaletle yakından ilişkili hale gelmiş olduğu için, 65 insan hakları örgütünü arşivlere erişim mücadelesi vermek üzere bir araya getiren Barış ve Anlayış için Kurumlar Topluluğu'nu bir araya getirdi.²⁹ Diario insan hakları aktivistlerini canlandırdı ve yıllardır dillendirdikleri iddiaları güçlendirdi: umutsuzca aradıkları dosyalar "gerçekten" vardı.³⁰

Bu nedenle, ünlü Başkanlık Karargâhı 2003 yılında kayıtlarının da imha edileceği söylentisi eşliğinde kapatıldığında, GAM ve Guatemala İnsan Hakları Kurumu Başpiskoposluğu (Oficina de Derechos Humanos del Arzobispado de Guatemala, ODHAG) devreye girmek için hazırlıklıydı.³¹ EMP arşivlerinin kurtarılması, PDH'ye verilmesi ve danışma ve inceleme için açılmasını sağlamak üzere ortak bir dilekçe verdiler. Sürpriz bir şekilde talepleri bu defa kabul edildi ve GAM, ODHAG ve Demokrasiye Güvenlik grubu (Seguridad en Democracia, SEDEM) üyeleri, tasnif işini sonraya bırakabileceklerini hesap ederek, yaklaşık iki yıl boyunca bir milyon civarında belgeyi, kısıtlı imkânlarının elverdiği en hızlı şekilde üzere fotoğrafladı.³² Fotoğraf çeken ekip-

28 Ramón Hernández S., "Se abre gran polémica Diversos sectores piden al gobierno entregar archivos de desaparecidos durante la guerra", *Prensa Libre*, 21 Mayıs 1999; "Piden abrir expedientes secretos del Ejército", *FA Periódico*, 2 Haziran 1999; Pavel Arellano, "Sin golpes de Estado", *Prensa Libre*, 20 Temmuz 1999; Olga ópez Ovando, "Aumentan denuncias: Familiares do desaparecidos presentarán 50 nuevas solicitudes", *Prensa Libre*, 20 Haziran 1999.

29 "Exigen esclarecer desapariciones", *El Periódico*, 29 Mayıs 1999.

30 Diario'da bulunan çok sayıdaki kanıt mahkemede adaletin sağlanması için oldukça yararlı malzemeler sunuyordu. 2007'de Myrna Mack Foundation (FMM) ve Berkeley İnsan Hakları Hukuk Kliniği, Inter-Amerikan İnsan Hakları Komisyonuna Diario mağduru yakınlarından oluşan otuz kişilik bir grup adına bir dava dosyası oluşturdu. Ekim 2008'de Komisyon özellikle ailelerin kayıp yakınları hakkındaki devlet belgelerine erişimine dair bir duruşma gerçekleştirdi; Proje ve Ulusal Güvenlik Arşivi tarafından toplanan ve Diario'da adı geçenlere ilişkin bilgiler içeren 500'den fazla belge kanıt olarak sunuldu. Detaylar için bakınız Kate Doyle, "Update: The Guatemalan Death Squad Diary and the Right to Truth", National Security Archive Electronic Briefing Book No. 378, 3 Mayıs 2012, www.nsarchive.org/guatemala adresinden erişilebilir.

31 EMP'nin lağvedilmesi hakkında, bkz; Edgar Gutierrez, *Hacia un paradigma democrático del sistema de inteligencia en Guatemala*, Guatemala City: Fundación Myrna Mack, 1999; Rachel Garst, "Military Intelligence and Human Rights: The Archive and the Case for Intelligence Reform", Washington: Washington Office on Latin America, 1995; Idivina Hernandez, "A Long Road: Progress and Challenges in Guatemala's Intelligence Reform", Washington: Washington Office on Latin America, 2005.

32 PRAHPN015, yazarın yaptığı mülakat, 2 Kasım 2007; PRAHPN023, yazarın yaptığı mülakat, 3 Aralık 2007.

ten biri bunun “epey ağır işleyen bir süreç” olduğunu söylüyordu.³³ Sonuç olarak, öğretici hatalar yapılmıştı. EMP belgeleri, arşivciler sürece dahil edilmediğinden, kayıtların özgün sırasının muhafazası, kaynağının tespiti ya da delil zincirinin korunması gibi hususlar dikkate alınmadan fotoğraflanmıştı. Böyle olunca, mahkemenin bu imajların kurgulanmış olduğunu varsayıp delil kabul etmemesi işten değildi.³⁴ Girişimin sonunda PDH ve STK’ların elinde 700 CD’den fazla imaj bulunmaktaydı fakat bu imajların yorumlanabilmesi için gerekli olan belge sırası ve farklı kayıtlar arasındaki ilişkilere dair hiçbir bilgi yoktu.³⁵ Özgün bağlamlarından koparılmış kayıtların sonradan incelenmesi çok daha zordur, hele ki bu kayıtların tartışmalı içeriklerinin görev süresinin sonuna yaklaşan ordu mensupları tarafından “arındırıldığı” aşikârken.³⁶ GAM ve SEDEM, imajların incelenmesini kendi başlarına finanse edemiyordu; kayıtları dijitalleştirme konusunda yasal yetkiyi haiz PDH, master CD’leri elinde tutmaya devam etti fakat bu kayıtları hiçbir zaman soruşturma amacıyla kullanma yönünde ciddi bir girişimde bulunmadı, diğer kurumlardan araştırmacıların kullanımına da açmadı. Aslında imajlara gelecekte de erişim sağlanabileceği ihtimali hiç düşünülmedi ve imajların toplanma biçiminde bunun da etkisi oldu.

Bu aksaklıklar -bilgisizce yürütülen arşivleme süreci, PHD’nin mütereddit tavrı, girişimin hazırlıksız olması- EMP kayıtlarına erişmiş olma fırsatının hiçbir zaman yeterli ölçüde avantaja çevrilememesi anlamına geliyordu. Fakat EMP arşivlerinde kazanılan deneyim, eğrisiyle doğrusuyla, daha sonraki çalışmaların -Ulusal Polis Teşkilatı arşivlerinin keşfiyle başlayacak sürecin- zeminini hazırlamıştı. PDH, GAM ve SEDEM üçlüsüne, SEDEM’den Iduvina Hernandez’in sözleriyle “bu tür arşivler konusunda ahlaki bir otorite” sağlamıştı; insan hakları örgütlerini silahlı çatışmaya ilişkin belgelerin “doğal” hamisi haline getirmişti, hem de Guatemala anayasasının bu görevi Archivo General de Centroamerica’ya (AGCA), yani ulusal arşivlere vermiş olmasına rağmen.³⁷ Dolayısıyla 2005’te PN arşivleri keşfedildiğinde, PDH bulguları değerlendirmek üzere bir strateji oluşturmak amacıyla Guatemala City’deki önde gelen insan hakları STK’larını bir araya getiren bir çatı örgütünü, İnsan Hakları Birliği’ni oluşturdu. PDH, birliğin üyesi olan örgütlerden -daha sonra Proje halini alacak olan-polis arşivlerini kurtarma çabalarına gönüllü personel sağlamalarını

33 PRAHPN023, mülakat.

34 Estuardo Galeano, yazarın yaptığı mülakat, 6 Şubat 2008.

35 Iduvina Hernandez, yazarın yaptığı mülakat, 26 Kasım 2007.

36 Adı geçen mülakat.

37 Adı geçen mülakat.

istediğinde, onlar da doğal olarak önceden EMP girişiminde çalışmış kişileri önerdiler. Bu bakımdan, Ulusal Polis arşivlerini kurtarma çalışmaları, bu grupların çalışanlarının ve liderlerinin adanmışlığını ve gerek yerel gerek uluslararası müttefiklerinin dayanışma ve desteğini yirmi yıllık arşivlere erişim mücadelesine borçluymuştu.

PRAHPN (Proyecto para la Recuperación del Archivo Histórico de la Policía Nacional [Ulusal Polis Teşkilatı Arşivi'ni Kurtarma Projesi]) tartışmasız bir biçimde, arşiv savaşları sürecinde ortaya çıkmış genel geçer bilgi birikiminden, öğrenme kabiliyetinin artmış olmasından ve oluşmuş emsallerden istifade ediyordu. Fakat sonraki yıllarda, hiçbir emsali olmayan daha ciddi zorluklarla da karşılaştı. Aktivistler -savaşın tarihini yeniden yazmak, daha önceleri kanıtı olmayan olayları doğrulamak ve nihayetinde mahkemede adaletin yerini bulduğunu görmek için- polis arşivlerini kullanabilme fırsatından hemen yararlanmadılar; fakat girişimleri büyük lojistik sorunlar, kurtarma işinin duygusal ve psikolojik yoğunluğu ve Guatemala'nın yozlaşmış savaş sonrası siyaset ortamında kurumsallaşmanın zorluğu gibi nedenlerle sekteye uğradı. Ulusal Polis arşivlerinin yeniden gün yüzüne çıkmış olması yanıtlar sunmaktan çok sorular oluşturdu; arşivin hakikatin dillendirilmesi, tarihin yazılması ve adalet arayışı süreçleri üzerinde ne tür etkileri olabileceği, tamamıyla arşivlerin Guatemala-lılar tarafından nasıl kullanılacağına bağlıydı.

Keşfedilmemiş Topraklar

Almanya Demokratik Cumhuriyeti istihbarat servisi Stasi'den geriye devasa miktarda kayıt kalmış olmasına rağmen, elle parçalanarak imha edilmiş yüksek etki değerine sahip bir kısım dışında, kayıtlar oldukça iyi düzenlenmiş ve korunmuş haldeydi, ne de olsa Doğu Almanyalı muhalifler 1989'da Stasi karargâhını bastığı esnada hâlâ aktif olarak kullanılmaktaydılar.³⁸ Buna karşın, 1992'de bir polis karakolunda ele geçirilen Paraguay'ın "Terör Arşivlerini" oluşturan kayıtların sayısı nispeten azdı -bir milyonun altındaydı- fakat Asuncion'daki yıkık dökük bir polis karakolunun arka odasında düzensiz biçimde "koca bir dağ gibi" yığılmışlardı.³⁹ Guatemala Ulusal Polis arşivleri, bulunduğu bu ikisinden de çok daha kötü durumdaydı; kayıtlar şaşırtıcı derecede fazlaydı ve berbat bir şekilde düzenlenmiş ve muhafaza edilmişlerdi. Kayıtların bulunduğu derme çatma binayı inceleyen ilk PDH araştırma ekibi haşerat dışkılarına ve hamamböceği ölümlerine

38 Almanya'nın birleştikten sonra Stasi arşivlerini nasıl ele aldığına ilişkin yayınlanmış en iyi İngilizce değerlendirme için bkz; A. James McAdams, *Judging the Past in Unified Germany*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

39 R. Andrew Nickson, "Paraguay's Archivo del Terror", *Latin American Research Review* 30, no. 1, 1995, s. 125-129.

bulanmış, yıllardır toz içinde kalmış, kirli su birikintilerinin kitaplıkları ve kâğıtları yavaş yavaş çürüttüğü milyonlarca kayıttan oluşan gelişigüzel bir yığın buldu. Yağmur suları içeri sızmasın diye duvardaki çatlaklara gelişigüzel yerleştirilmiş oldukça değerli fakat ıslanmış bilgisayar diskleriyle; yıllarca güneşe ve suya maruz kalmaktan hamurlaşmış tekrar sertleşerek kabuk tutmuş belge tepcikleriyle ve birçok yerde, ıslak ve nemli kâğıtların arasında kök salmaya başlamış bitkilerle karşılaştılar. Başlangıçta arşivlerde sistematik araştırma yapmak mümkün değildi. Kayıtların ne tür sırları açığa çıkarabileceğini öğrenmek için -bu iş için kolları sıvayanların ilk günlerde öngöremediği- birçok şeyin halledilmesi gerekmektedir. Hem ilgilileri hem de muhalifler açısından doğal bir mücadele alanı olan arşivlerle uğraşmak; lobcilik, fon bulma, eğitim, hukuki altyapı, ittifak kurma, güvenlik, teknoloji, personel, teçhizat, uzmanlık, sebat ve umut gerektirmektedir. Bütün bu işler, ilerleyen zamanlarda en güncel yöntemleri kullanan ve uluslararası destekçi ve bağışçılara sahip, iki yüz küsur kişilik Guatemalalı bir ekip tarafından gerçekleştirilse de Ulusal Polis Teşkilatı Arşivi'ni Kurtarma Projesi haline gelen girişim neredeyse sadece birkaç kürekle, bitmez tükenmez bir inançla ve kendi tarihlerine dair ciddi farkındalık sahibi birkaç gönüllüyle başlamıştı.⁴⁰

PDH ilk etapta, kendisine bağlı araştırmacıların belgelere erişimine izin veren acil bir mahkeme kararı aldı. Bu PDH'ye kayıtlara sahip olma ya da onları başka bir yere taşıma izni vermiyordu; arşivdeki kaosun içinde belgeleri sabırlı bir şekilde düzenleme işinin, aktif olarak kullanılan bir polis karakolunda, gözetim altında yapılması gerekiyordu. Risklerin farkında olmalarına karşın işe başladılar: mahkeme emrini veren hâkim María Ester Roldán'a bir polis avukatı tarafından kararını değiştirmesi için rüşvet teklif edildi. Hâkim teklifi reddedince ölüm tehditleri almaya başladı, evi makineli tüfekle tarandı ve ofisi basılıp darmadağın edildi.⁴¹ Yeni oluşan girişim eski gerilla lideri Gustavo Meoño'yu Proje'nin yöneticisi olarak seçince, emekli askerler birliği AVEMILGUA, insan hakları ombudsmanlığını ziyaret ederek Meoño'nun kovulmasını istemenin yanı sıra Proje'de çalışan diğer kişiler hakkında da yazılı bilgi talep etti - ki bu bariz bir göz korkutma girişimidir.⁴² Girişimin ilk yıllarında, Proje'nin silahsız korumaları, çalıştıkları alanda çoğu molotofkokteyli sonucu çıkan şüpheli yangınlarla uğraşmak zorunda kaldı.⁴³ Zaman ilerleyip PN arşivlerindeki

40 Ayrıca bkz; Kate Doyle, "The Atrocity Files: Deciphering the Archives of Guatemala's Dirty War", *Harper's Magazine*, Aralık 2007, 52-64.

41 Coralia Orantes, "Juez denuncia intimidaciones: ordenó traslado de archivos ele Policía a la PDH", *Prensa Libre*, 11 Mayıs 2006.

42 Carla Villagrán, yazarın yaptığı mülakat, 12 Ekim 2007.

43 Juan Garcia, "Tratan tie quemar archivos Policiales; lanzan cocteles molotov y

belgelere dayanan ilk dava mahkemeye taşınınca, Proje çalışanları sahanın girişine park edilmiş plakasız araçlardaki insanlar tarafından gözetlenmeye ve fotoğraflanmaya başlandı.⁴⁴ (Proje'nin devam etmesine yönelik en büyük tehdit içeriden geldi: arşivlerin kurtarılması girişimini başlatan insan hakları ombudsmanı Sergio Morales, Proje'yi kendi siyasi kariyerini geliştirmek uğruna muhafazakârlarla pazarlık konusu haline getirdi ve 2009'da Proje'nin araştırma işini tamamen sonlandırmaya çalıştı.)⁴⁵

Girişimin hukuki zemini zayıf da olsa sağlandıktan sonra, Proje önlerindeki yolu tahayyül etmek için dahi çözülmesi gerekli olan lojistik sorunlara eğilmeye başladı. Öncelikle fon bulmak gerekiyordu: Guatemala devletinin herhangi bir mali destekte bulunmayacağını gören PDH yardım için İspanya, İsviçre, Almanya ve İsveç gibi dost ülkelerin yurtdışı kalkınma ajanlarına başvurdu.⁴⁶ Uluslararası fonlar Proje'nin sürdürülmesini ve gelişmesini sağladıysa da Proje'yi uluslararası toplumun sürekli katılımına bağımlı hale getirdi ve Proje liderlerinin uluslararası desteğin her bir kuruluşunun hesabını vermek üzere, gerçekleştirilen aktiviteler hakkında raporlar yazmakla epeyce vakit kaybetmelerine sebep oldu. Bir çalışan bu konuda bana şunları söylemişti: "Uluslararası destek mecburen razı olduğumuz bir şey. Kendi devlet arşivi siyasetimiz olsa, arşivlerin korunması için ayrılmış devlet kaynakları olsa en iyisi olurdu. Fakat bu bizim arzumuz; gerçekliğimiz değil."⁴⁷

Bir diğer sorun ise riskli, nispeten metruk binayı -tavandaki sızıntıları gidererek, pencerelere cam takarak, elektrik tesisatını onararak, iptidai de olsa tuvaletler inşa ederek, çeşitli haşeratin (yarasa, pire, fare, solucan) istilasıyla uğraşarak, güvenlik kameraları yerleştirerek- güvenli bir çalışma sahasına dönüştürmektir. En önemli konulardan biri, binanın etrafındaki alanda üçer-dörder arabanın üst üste

ardieron vehiculos; PDH exige investigación del atentado", *La flora*, 11 Mayıs 2006. Şubat 2008 itibarıyla arşivin bulunduğu bölgede beş şüpheli yangın çıkmış ve iki molotofkokteyli vakası yaşanmıştı. Leonardo Cereser, "Intentan quemar archivos de PN", *Prensa Libre*, 9 Şubat 2008.

44 Leonardo Cereser, "PDH señala agresiones, amenazas, y persecuciones en caso García", *Prensa Libre*, 20 Mart 2009; Juan Manuel Castillo, "PDH denuncia amenazas contra su personal", *El Periódico*, 20 Mart 2009.

45 Weld, *Paper Cadavers*, bölüm 8; Çeşitli kurumlar, "ONGs exigen protección de Archivo Historico de la Policía Nacional - por el derecho a la memoria, la verdad, y la justicia", www.albedrio.org, 29 Haziran 2009; "Presidente oficializa traslado de archivos de la PN al Ministerio de Cultura", *Prensa Libre*, 30 Haziran 2009; Hernandez mülakati.

46 Bağış yapanların tam listesi için bkz. <http://archivohistoricopn.org/pages/institucion/donantes.php>.

47 PRAHPN005, yazarın yaptığı mülakat, 8 Ekim 2007.

birakılmasıyla oluşmuş çok sayıda külüstür araba yığınıydı. Burası, çekicilerin şehirdeki kazalarda hurdaya çıkan arabaları bıraktığı yerdi. Hurda metal yığınlarının, onlarca yıllık külüstür arabaların ve hatta düşmüş bir uçağın enkazının arasında sokak köpekleri yaşıyordu. Depolarında hâlâ benzin olan bu hurdalar, yangın ihtimali sebebiyle belgeler açısından büyük tehlike arz ediyordu -ilk molotofkokteyli saldırıları sonrasında bu risk daha da bariz hale gelmişti- fakat Proje, yıllar boyunca alanı temizlemek için kullanabileceği ekipman, para ya da yasal yetkiye sahip olamadı. Proje'nin kontrolü dışındaki bazı altyapısal tehlikeler de vardı. Örneğin Şubat 2007'de bölge sakinlerinin gece yarısı korkutucu bir gürültüyle uyanmasına sebep olan olay. Arşivin bulunduğu binanın hemen köşesinde apartman büyüklüğünde bir alan kelimenin tam anlamıyla toprak tarafından yutulmuştu, ana kanalizasyon borusunun patlamasıyla oluşan 100 metre derinliğindeki bir obruk evleri, işyerlerini ve çok sayıda insanı yuttu.⁴⁸ (Obruk arşiv binasını kıl payı sıyırmişti.)

Kapasite geliştirme ise ayrı bir meseleydi; 2005'te Guatemala'daki eğitimli arşivcilerin sayısı onu geçmiyordu ve AGCA ne yazık ki yeterli fona ve personele sahip değildi. Proje'nin çalışmasına katılanlar bilgi yönetimi uzmanları değil aktivistlerdi. Bazıları savaş döneminde (silahlı ya da silahsız) sol harekete katılmış eski solculardı, diğerleri ise öldürülen ya da kaybedilenlerin çocuklarıydı, bunlar güvenilir ve ihtiyatlı olmaları sebebiyle işe kabul edilmişti. İlk başlarda kayıtları temizleyip düzenlerken arşiv normlarına ve standartlarına uymanın önemini kavrayamamışlardı. Zaman içerisinde ve uluslararası bağışçıların finanse ettiği önemli eğitimler neticesinde Proje çalışanları belgeleri arşivcilik pratiğine uygun bir şekilde ele almanın hayati önem taşıdığını görmeye başladı fakat çalışmalarını bu doğrultuda gerçekleştirmeleri için daha fazla zamana ve enerjiye ihtiyaçları vardı. Öte yandan, bir kurumun arşivleri o kurumun iç işleyişi anlaşılmadan, aslına uygun şekilde yeniden düzenlenemezdi. Polis daima belli bir gizlilik içerisinde hareket ettiği ve ölüm mangaları artlarında çok az yazılı bilgi bırakma eğiliminde olduğu için bu durum ciddi bir sorun teşkil ediyordu. Dolayısıyla arşiv kurtarma işi -doğası gereği ağır ve metodik işleyen bir süreç olan- tarihsel yorumlama çabaları olmaksızın gerçekleşemezdi. Bu sebeple, insan hakları aktivistleri, eğitim ve deneyim aracılığıyla, amatör tarihçilere ve amatör arşivcilere dönüşmek zorundaydı.⁴⁹

Karşılaşılan her engel -ve o engelin üstesinden gelme çabası- girişimin kırılma noktasını bir kez daha ortaya koyuyordu. Güçlü bir ulusal arşiv yasası yerine yalnızca bir acil tedbir emriyle korunan ve siyasi

48 Reuters, "Hole opens in Guatemala neighborhood, 3 missing," 23 Şubat 2007; Associated Press, "Massive Guatemala sinkhole kills two teens", 23 Şubat 2007.

49 Weld, *Paper Cadavers*, bölüm 3 ve 6.

müdahale, bağışçıların merhamet yorgunluğu ve azalan zaman karşısında savunmasız olan Proje'nin çalışmaları belirgin bir aciliyet hissiyle gerçekleştiriliyordu. (Kimse Proje'nin ne kadar süre daha devam edebileceğini bilmiyordu, özellikle de askerlerin güçlü adayı Otto Pérez Molina'nın başkanlığı gözüne kestirip 2007'de aday olması ve 2011'de kazanmasından sonra.) Kurtarma çabalarının boyutu ve kapsamı genişledikçe, araştırmalar sistematikleşip gerekli arşiv bilimi metodolojileri kullanıldıkça giderek artan baskılar yeni arşiv savaşçıları tarafından göğüslendi: arşivin sırlarını yeniden ortaya çıkarmak için yıllar boyunca haftada beş (ya da daha fazla) gün, günde sekiz saat çalışan azimli kadın ve erkekler tarafından.

Duygusal Emek

Yalnızca kürekleri ve toz ve küften korunmak için takılan uyduruk maskeleri olan bir avuç gönüllüyle başlayan oluşum, yıllar içerisinde mütevazı çıkış noktasının çok ötesine geçti. 2007'ye gelindiğinde, Proje uluslararası fonlara ve ekipmana sahip 150'den fazla Guatemalalıdan oluşan eğitilmiş bir ekip haline gelmişti, yarısından fazlası 30 yaşın altında olan ekip belgeleri okumak, temizlemek, düzenlemek, dijitalleştirmek ve incelemekle uğraşıyordu. Bu görevin çok fazla teknik emek içermesi kaçınılmazdı. Fakat duygulanımsal ya da duygusal emek biçimi de en az o kadar, hatta belki daha çok önemliydi; tam da hiçbir yabancı bağışçının ya da iyi uygulamalar kılavuzunun sağlayamayacağı türde bir emek.⁵⁰

Öncelikle işin kendisine için bir duygulanımsal emek söz konusuydu. Her gün sekiz saat boyunca sadece siyasi baskı, adi cinayet, cinsel saldırı, silahlı soygun ve şiddet içeren diğer eylemlere dair metinler okumak, konuyla alakasız, belgelerde bahsi geçen mekân ya da insanlarla kişisel bağı olmayan okuyucu için dahi başa çıkması kolay bir durum değildi. Bir Proje çalışanının dediği gibi: "Bir şey okuduğun zaman onu, o kişinin acısını kafanda görselleştiriyorsun, nerede öldüğünü görüyorsun. Geride kalan eşinin ve çocuğunun acısını görüyorsun." Akabinde, Proje'de çalışmaya başladıktan sonra sürekli, belgelerde anlatılanların kendi çocuklarının başına geldiği rüyalar gördüğünden bahsetti.⁵¹

Fakat bu arşiv kurtarma işini yapan Guatemalalılar, tabii ki konuyla alakasız okuyucular değildi. Aksine, birçoğunun savaş yıllarında ilerici ve solcu gruplarda -sendikacı, öğrenci, öğretmen, Komünist Parti üyesi olarak ya da solcu gerilla gruplarından birinde silahlı mi-

50 "Duygusal emek" hakkında bkz. Elizabeth Jelin, *State Repression and the Labors of Memory*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003.

51 PRAHPN010, yazarın yaptığı mülakat, 16 Ekim 2007.

litan olarak- uzun süreli ve zengin deneyimleri olmuştur. Diğerleri de bu tür insanların çocuklarıydı ve onların da ilerici hareketlerle siyasi ilişkileri vardı. Bu insanlar, tam da otuz yıl önce devlet güvenlik güçlerinin arşivleriyle, ajanlarıyla ve casuslarıyla yok etmek üzere hedef aldığı toplumsal kesimleri oluşturuyordu. Bu sebeple, işleminden geçirdikleri belgelerle özel bir ilişkileri vardı. Sayfalar her okuyucuyu zorlayacak, soyutlanıp bağlamından koparılmış şiddet hikâyeleri anlatmıyordu. Aksine, sayfalarda adları geçen ve hayatları anlatılanlar onlardandı, "onların" arkadaşları, tanıdıkları, okul arkadaşları, sevdikleriydi. Çoğu zaman bu referanslar Proje çalışanlarının zaten bildiği olayları -ölümleri, yakalamaları- belgelemektedir. Ama bazen de bu referanslar yeni bilgiler açığa çıkarıyordu. "Kardeşimin nasıl öldüğünü orada öğrendim" dedi biri.⁵² Ailesinin o zamana dek akıbetini öğrenemediği kardeşinin, bir anda ortadan kaybolduğunu anlatı. Birçok Proje çalışanının savaşı içinde roller üstlenerek yaşamış olması, belgeleri yorumlama çalışmaları açısından paha biçilemez değerdedir, bu sayede başka birinin gözünden kaçabilecek isimleri ve olayları fark edebiliyorlardı. Fakat bunun bir maliyeti de vardı. 80'lerde sürgüne gitmek zorunda kalan eski Komünist Parti aktivisti bir çalışan, "[Arşivler] hepimizin geçmişe döndüğü bir alan ve buraya acıyı yeniden yaşamak ya da içimizde yatanı uyandırmak ve yaşadıklarımızın gerçekliğiyle yüzleşmek için geliyoruz" demişti.⁵³ Bu insanlar belirli bir bilgiye ulaşmak için kamusal bir arşivi ziyaret eden vatan-daşlardan ziyade Proje'nin maaşlı çalışanı oldukları için, üstünde çalıştıkları kâğıtlar kimi yaralarını yeniden açsa da çalışmaya devam etmek zorundalardı.

Aslında savaşta aktivist olarak bulunmuş olup barışta adalet için çalışanların sırtında iki kat yük vardı. Bu kişiler hem çoğu zaman akrabalarını ya da arkadaşlarını devlet baskısına ya da devrimci oluşumlara kurban vermiş mağdurlardı hem de günümüzde hafızaya dair işlerini yaparken geçmiş deneyimleriyle sürekli yeniden karşılaşarak onları yeniden yaşıyorlardı. Böylelikle hem kayıplarıyla cebelleşiyor hem de onları "şeyleştirilmiş" oluyorlardı; oysa bir yandan da onları derleyip toplamaktaki asıl amaçları şimdiki zamanda bir değişim yaratabilmektir.⁵⁴ Bu duygulanımsal gerilim, çok çeşitli biçimlerde kendini gösterdi. Birçok Proje çalışanından, yaptıkları işin rüyalar ve kâbuslar, ruh hallerindeki ya da mizaçlarındaki dalgalanmalar vasıtasıyla onları evlerine kadar nasıl takip ettiğini dinledim. 1980'lerin başında Ulusal

52 PRAHPN027, yazarın yaptığı mülakat, 22 Ocak 2008.

53 PRAHPN006, yazarın yaptığı mülakat, 9 Ekim 2007.

54 Bu dinamik Proje'ye ya da Guatemala'ya özgü değildir - örneğin, CEH'de çalışan Guatemalalılar mağdurların tanıklıklarını dinlerken fazlasıyla etkileniyorlardı çünkü savaş sırasında birçok da bizzat büyük acılar çekmişti.

Polis tarafından vurulan ve hayatta kalan bir sendikacı, yaşadıklarını, “Bazen istemeden de olsa asabi oluyorsun, sinirleniyorsun. Bu duygulara kendini kaptırmamak için sürekli mücadele vermen gerekiyor” diye anlatıyordu.⁵⁵ Başka bir eski gerilla, Barış Antlaşması’ndan beri nasıl “olup biten her şeyi arkasında bırakmaya” çalıştığını ama arşivlerde çalışmaya başlayınca anıların “dayanılmaz bir baş ağrısı gibi çarptığını” anlatmıştı.⁵⁶ Yasaklı Komünist Parti’nin eski üyelerinden bir başkası ise öğrenci bir aktivist olan ve 1980’lerde infaz edilen eski komşusuyla ilgili bir belgeyi bulduktan sonra nasıl öfkelenildiğini şöyle ifade etmişti: “X ya da Y kişisini nasıl takip ettiklerine dair belgeleri görmek beni çok öfkelandiriyor. Kendi kendine, şu yapıya bak, hepsi bir kişiye karşı bir araya gelmiş diyorsun. İnsan öfkeleniyor çünkü olup bitenler adil değildi. Teke tek bir durum değil, bu bir yapı. Tek bir kişiye karşı yüzlerce kişi. Bu sinir bozucu bir durum ve beni çok öfkelandiriyor.”⁵⁷ Çalışanlar yalnızca belgelerin içeriğiyle değil, polisin muhalifleri alıkoymak ve işkence yapmak için kullandığı ve bugün içerisinde belgelerin tutulduğu fiziki mekânla, 1980’lerdeki adıyla *la isla* ile de mücadele ediyorlardı.⁵⁸ Bir çalışan şöyle diyordu: “Buraya girmek hatırlamamı sağladı. Bu işi yapmak insanın hatırlamasını ve bir zamanlar arkadaşlarının burada olduğunu, senin onlara yardım edemediğini, onlar için hiçbir şey yapamadığını düşünmene neden oluyor.”⁵⁹

Fakat başka çalışanlar, ötekinin gözünden geçmişlerini yeniden yaşamanın bedensel deneyiminden sakınmıyor, bunu sahipleniyordu. Eski sendikacı ve Komünist Parti üyesi bir çalışana, şiddet hakkında bu kadar çok şey okumanın zor olup olmadığını sorduğumda, “Hayır, heyecan verici! Geçmiş yaşamaya devam eden bizim gibi insanlar için, bu belgeleri okumak gizli travmalarımızın yeniden açığa çıkmasına yol açıyor, fotoğraflarda gördüğümüz kadavralardan birinin daha önce yanımızda olan bir *compañero* [yoldaş] olabileceğini hatırlatıyor. XX ya da kimliksiz addedilen kadavraların hepsinin bir ismi var. Öldürüldüler, onlara bir şeyler yapıldı, birer isme sahip oldukları için. İsimsiz oldukları için değil. Bunu görmek, eski travmaları yeniden gün yüzüne çıkarıyor. Ama bu hiç de kötü bir şey değil.”⁶⁰ Dolayısıyla duygusal emek zorunlu ya da evrensel olarak, bir sefalet ya da acı emeği demek değildir. Bazı aktivistler, geçmiş zorlu zamanların dayanışma-

55 PRAHPN006, yazarın yaptığı mülakat, 9 Ekim 2007.

56 PRAHPN014, yazarın yaptığı mülakat, 31 Ekim 2007.

57 PRAHPN018, yazarın yaptığı mülakat, 9 Kasım 2007.

58 *La Isla: Archives of a Tragedy*, yönetmen Uli Stelzner, Almanya/Guatemala, 2009, 85 dk.

59 PRAHPN002, yazarın yaptığı mülakat, 28 Eylül 2007.

60 PRAHPN007, yazarın yaptığı mülakat, 10 Ekim 2007.

sını, dostluğunu, aşkını ve anılarını yeniden hatırlamaktan büyük güç alıyordu. Özellikle daha yaşlı olan çalışanların hepsi, acı tatlı anılarını onlarla birlikte arşivde çalışan genç kuşağa aktarmanın ne kadar mutluluk verici olduğunu anlattı. Çoğu zaman duygusal emek hem zahmetli hem üreticidir, zorlu da olsa yeniden yapılandırıcıdır.

Eski rejimin muhaliflerinin o rejimin küllerini, bu vakada ise kayıtlarını elekten geçirip inceleyen insanlara dönüşmesi ve yenilenen travmanın çifte yükünü üstlenmesi gayet normaldir.⁶¹ Fakat savaş sonrası Guatemala’da olduğu gibi söz konusu rejim iktidardan tamamen inmediyse, sahadaki aktivistler finansal ve teknik konularda dışarıdan yardım alsalar dahi, duygusal emeği kendileri sarf ederek -ve riskleri üstlenerek- toplumsal yeniden yapılanma işini kendi ellerine almak zorunda kalırlar.

Kaydedilen İlerleme ve Gerilemeler

Proje genişledikçe, çalışmalar üç eksen üzerinde sistematikleştirildi: kayıtların tanımlanıp düzenlendiği arşiv çalışması, Birleşik Devletler’deki İnsan Hakları Veri Analizi Grubu’nun gözetiminde gerçekleştirilen istatistiki örneklem oluşturma bağlamındaki kantitatif çalışma ve insan hakları ihlallerinin araştırıldığı soruşturma çalışması.⁶² Epeyce de başarılı oldu. Arşivin keşfedilmesinden iki yıl sonra, 2007’de, Proje yerel standartlara göre muazzam sayılabilecek bir ölçüğe kavuşmuştu. Fonlar dış ülkelerin kalkınma ajanlarından; danışma ve teknik destek ise Benetech ve Ulusal Güvenlik Arşivi gibi kurumlardan geliyordu. Proje, Irak Hafıza Vakfı, Kamboçya Belgeleme Merkezi, Sınır Tanımayan Arşivciler, Şili’deki Dayanışma Evi, Paraguay’daki İnsan Hakları Müdafaaası için Arşiv ve Belgeleme Merkezi ve Arjantin’in Geçici Hafıza Komisyonu gibi çok farklı coğrafyalardaki arşiv kurtarma ve hafıza girişimleriyle ilişkiler kurmuştu.⁶³ 2009’da Proje arşivlerdeki

61 Örneğin Stasi arşivlerinin hikâyesine bkz. McAdams, *Judging the Past*.

62 Benetech’in Proje’ye dahil olmasına ilişkin bakınız; Ann Harrison, “Guatemalan National Police Archive Project: An Astonishing Discovery”, Human Rights Data Analysis Group, 2007, http://www.hrdag.org/about/guatemala-police_arch_projects.html.

63 2007’de Proje uluslararası bir danışma kurulu oluşturdu, bu kurulda başkalarının yanı sıra; Benetech’in İnsan Hakları Programı başkanı Patrick Ball; Arjantin’deki Geçici Hafıza Komisyonu direktörü Ana Cacopardo; Kamboçya Belgeleme Merkezi’nden Wynne Cougill; Ulusal Güvenlik Arşivi’ndeki kıdemli analist Kate Doyle; arşivci Antonio González Quintana; Irak Hafıza Merkezi yöneticisi Hassan Mneimneh; BM İşkence Özel Rapörtörü Manfred Nowak; İnsan Haklarını Savunmak için Belgeleme ve Arşiv Merkezi eş-yöneticisi Rosa Palau; Nobel Ödülü sahibi Adolfo Pérez Esquivel; Sınır Tanımayan Arşivciler uluslararası sekreteri Fina Solà; ve Şili’deki Belgeleme Merkezi ve Dayanışma Kilisesi Arşivi yöneticisi María Paz Vergara bulunmaktaydı. Proje’nin bir de ulusal danışma kurulu vardı, bu kurulda akademisyenler Gustavo

bulgulara dair ilk kapsamlı ve etkili raporunu yayınladı, 2011’de rapor güncellendi ve *Del silencio a la memoria* (Hafızanın Sessizliği) adıyla yayınlandı (İngilizcesi 2013’te University of Oregon tarafından basıldı); 2011’de Austin’deki Texas Üniversitesi işbirliğiyle dijitalleştirilmiş milyonlarca belge çevrimiçi erişime açıldı.⁶⁴ Bu esnada girişim, ismini Archivo Histórico de la Policía Nacional (AHPN / Ulusal Polis Teşkilatı Arşivi) olarak değiştirdi. Bu durum, “oluş” süreci içerisindeki yeni başlamış bir şeyden, bir “proje”den, sabit bir “varolma” haline erişmiş bir şeye, belli bir kalıcılığa kavuşmuş bir arşiv kurumuna doğru ontolojik dönüşüme de işaret etmekteydi.

Fakat Proje yöneticilerinin, uluslararası ilgiden kaynaklanan getiriye yalnızca kendi girişimlerinin yararına kullanmakla yetinmemeleri oldukça önemliydi. Proje ivme kazanmaya başladıktan sonra, bilinçli bir şekilde, sahip olduğu gelişmiş ekipmanları, uzmanlığı ve personele toplumun diğer kesimleriyle paylaşarak devlet kurumlarının, özel kuruluşların ve eğitim sisteminin arşiv muhafazası ve arşiv erişimi konularına yaklaşımını kökten değiştirmenin yollarını aramaya başladı. Örneğin Toplumsal Refah Sekreterliği’ne (Secretaria de Bienestar Social, SBS) ait 1978-1986 yıllarını kapsayan 400.000 sayfa evlat edinme kaydının dijitalleştirilmesi için tarayıcılarını ödünç verdi. SBS arşivleri, savaş sırasında ordu tarafından solcu ebeveynlerinden alınıp uluslararası evlat edinme piyasasına pazarlanan çocukları belgelemektedir.⁶⁵ Zorla kaybedildikleri düşünülen bu çocuklardan bazılarının, SBS arşivlerindeki bilgiler yardımıyla aileleriyle yeniden bir araya gelebilecekleri ümit ediliyordu, tıpkı Salvador ve Arjantin’de olduğu gibi. Bu tür işbirlikleri çoğalmaya başladı: Proje, Kültür Bakanlığı’nın, ülkenin kültürel mirasının korunması için daha güçlü bir yasal çerçeve geliştirmek üzere hazırlanacak tasarıya katkı sunma davetini kabul etti.⁶⁶ Bunların yanı sıra, kentteki toplu mezarlardan çıkarılan kimliksiz bedenlerin teşhisine yardımcı olmak amacıyla

Palma, Jorge Lujan Muñoz, Irmalicia Velásquez Nimatuj, Carlos Guzmán Bockler, Edelberto Torres Rivas, Víctor Gálvez Borrell, Marina de Villagrán; aktivistler Fredy Peccerelli, Idivina Hernández ve Alvaro Pop; gazeteciler José Rubén Zamora, Silvia Gereda, Oscar Clemente Marroquín ve Haroldo Sánchez; CIRMA yöneticisi Lucrecia de Paniagua; Edelberto Cifuentes, avukat Hilda Morales Trujillo ve eski ombudsman Jorge Mario García Laguardia yer alıyordu.

64 AHPN’nin İngilizce tercümesi için bkz. <https://scholarsbank.uoregon.edu/xmlui/handle/1794/12928>.

65 “Sale a luz tráfico de niños durante la guerra interna: Archivo de Bienestar Social documenta adopción ilegal de infantes dados pordesaparecidos”, *El Periódico*, 24 Mart 2009; Editorial, “Los huérfanos del conflicto”, *Prensa Libre*, 24 Mart 2009; Ligia Fiores, “Archivo de SBS podría esclarecer adopciones ilegales durante guerra - Digitalización de la PDH estará a disposición este mes”, *La flora*, 10 Mart 2009.

66 Ingrid Molina, yazarın yaptığı mülakat, 11 Kasım 2007.

Adli Antropoloji Kurumu'yla (Fundación de Antropología Forense de Guatemala, FAFG) ve mağdurların tazminat taleplerini desteklemek amacıyla Ulusal Tazminat Programı'yla (Programa Nacional de Resarcimiento, PNR) müşterek araştırmaya dayalı işbirlikleri tesis etti.⁶⁷ Proje yalnızca benzeri girişimlere destek vermekle kalmadı, ulusal arşiv kültürüne müdahale edebilmenin yaratıcı yollarını da üretti. San Carlos Üniversitesi'yle birlikte çalışan arşivciler, arşiv bilimi ve insan hakları araştırması alanlarındaki eğitimi bir araya getirerek ülkede benzer önemdeki kayıtlarla ilgilenebilecek uzmanlar yetiştirmek üzere bir diploma programı geliştirdiler. Ulusal Danışma Kurulu ise 17-68 numaralı eski Kanun Hükmünde Kararname'nin yerini alacak yeni bir ulusal arşiv yasa tasarısı hazırlamaya başladı.⁶⁸ Proje'nin yönetici yardımcısı Alberto Fuentes, "Proje, kendini arşiv konusunda bir referans noktasına dönüştürüyor ve insanlar bizden yardım talep etmeye başladılar" diyor. "Umarım bu bir gün devlet düzeyinde bir arşiv politikası haline gelir."⁶⁹

Proje gerçekten de vatandaşların devlet kayıtlarına erişimi ve savaş zamanına ait ordu kayıtlarının kamuya açılmasını sağlama çabaları etrafında 2005 sonrası ortaya çıkan birçok girişimi teşvik etti ya da onlarla kesişti. Barış Antlaşması'nın imzalanmasından bile önce başlayan bir mücadele, polis arşivlerinin keşfedilmesinden üç yıl sonra nihayet kazanıldı: bilgiye erişim yasası için yürütülen on yılı aşkın bir kampanya sonrasında, kongre nihayet Eylül 2008'de Kamusal Bilgilere Serbest Erişim Yasası'nı onayladı.⁷⁰ Nisan 2009'da yürürlüğe giren yasanın uygulamaya konması resmî makamların -özellikle de Frente Republicano Guatemalteco Partisi ve ebedî başkanı eski diktatör Efraín Ríos Montt'un- isteksizliği yüzünden ve devlet kurumlarının gerekli hazırlıkları yapmış olmaması sebebiyle sekteye uğramış olsa da yasanın kabulü devletin arşiv pratiğinde büyük bir adım atıldığını gösteriyordu.⁷¹

2005 sonrası dönemde arşivlere erişime yönelik diğer girişimler çok daha açıktan politik ve politize olmuş nitelikteydi. Bu yıllardaki

67 "Luchan por encontrar la identidad perdida", *Prensa Libre*, 8 Ağustos 2009; Fredy Peccerelli, yazarın yaptığı mülakat, 30 Ekim 2007.

68 Gustavo Palma, yazarın yaptığı mülakat, 14 Kasım 2007; Alberto Fuentes, yazarın yaptığı mülakat, 21 Şubat 2008.

69 Fuentes, mülakat.

70 Bilgiye erişim yasası çıkarma konusunda Guatemala bölgesel açıdan geç kalmıştı; Honduras ve Nikaragua 2006, Panama 2002, Belize 1994 yılında bilgiye erişim yasasını çıkardı.

71 Hugo Alvarado, "Carlos Barrera: Queremos más y mejor acceso a información," *Prensa Libre*, 15 Eylül 2008; Leonardo Cereser, "Avanzan preparativos para verificar nueva Ley de Acceso a la Información", *Prensa Libre*, 15 Şubat 2009.

tartışmaların çoğunun merkezinde dört belge vardı: her biri ordunun 1980'lerin başında El Quiche bölgesindeki kontrgerilla harekâtlarına ait eylem planları olan Plan Ixil, Plan Sofia, Plan Victoria ve Plan Firmeza. Adalet ve Yüzleşme Derneği (Asociación para la Justicia y Reconciliación, AJR), İnsan Hakları Hukuki Eylem Merkezi'yle birlikte (Centro Para la Acción Legal en Derechos Humanos, CALDH) uzun süre bu planların, gayriresmî biçimleri bir süredir dolaşımında olsa da, resmî hallerinin yayınlanması için mücadele ettiler.⁷² Bu belgelerin kamuya açılması için harcanan çaba hukuk sistemindeki diğer girişimlerle aynı kaderi paylaştı: Ríos Montt'un avukatları, planların açıklanmasının anayasanın devletin ulusal güvenlikle ilgili bilgileri saklı tutmasına imkân tanıyan 30. maddesini ve devlet sırrı hakkındaki hükümleri ihlal edeceğine dair bir dizi *amparos*, tedbir kararı başvurusu yaptı (bu yasal boşluk savaşın bitmesinden çok sonra dahi devlet hermetizmini⁷³ meşrulaştırmak için sık sık suiistimal edilmiştir.)⁷⁴ Ríos Montt'un başvurusu mahkemede her reddedildiğinde, avukatları mahkemeyi ertelemek için hemen bir başvuru daha hazırlıyordu. AJR ve CALDH sonunda yüksek mahkemedeki temyiz davasını kazandıklarında -ve Colom hükümetini kararın gereğini yapmaya zorlamak için Guatemala City'de bir yürüyüş düzenlediklerinde- ordu yetkilileri dört plandan ikisinin imha edildiğini, dolayısıyla mahkemenin talebinin yerine getirilemeyeceğini iddia etti. Savunma Bakanı Abraham Valenzuela bu belgelerin, tıpkı hayatları bu belgelerde kayıt altına alınmış Guatemalalılar gibi, öylece "kaybolduklarını" belirtti.⁷⁵

Kontrgerilla eylem planlarının yayınlanmasını destekleyenlerin bikkınlıkları nedensiz değildi: bir yıl önce Başkan Colom, Proje'nin de başarısından etkilenerek o zamana kadar benzeri görülmemiş bir söz vermişti ve aktivistler sonuç almak istiyordu. Silahlı Çatış-

72 Lorena Seijo, "Plan Sofía confirma autoría de masacres", *Prensa Libre*, 18 Mart 2007.

73 Devlet hermetizmi, mitolojik kimyacı Hermes Trismegistus'un hazine sandıklarını kimsenin açıp içindekilere erişemeyeceği şekilde kapatabilme yetisine atıfla, devletin işleyişine dair bilgi ve belgelerin gizli ve erişilemez halde tutulmasını ifade etmektedir. (ç.n.)

74 Bu bir ileri bir geri durumu Asociación para la Justicia y Reconciliación'un basın açıklamasında görülebilir, "Organizaciones exigen la entrega de documentos militares", 13 Şubat 2009. [75 "Ejército dice que 'desaparecieron' dos informes militares", *Prensa Libre*, 26 Şubat 2009. Aralık 2009'da insan hakları örgütleri Plan Sofia'yı İspanya'nın Guatemalalı sekiz asker ve emniyet görevlisi hakkındaki soykırım davasında kanıt olarak sundu. Bakınız; Kate Doyle, "Operation Sofia; Documenting Genocide in Guatemala", Aralık 2009. <http://www2.gwu.edu/~r1sarchiv/NSAEBB/NSAEBB297/>.](http://www.nisgua.org/themes_campaigns/index.asp?id=33i.5; secreto de estado hakkında bakınız; Silvio René Gramajo Valdes, El derecho de acceso a la información: Análisis del proceso de discusión y gestión en Guatemala, Guatemala City: Asociación DOSES, 2003.</p></div><div data-bbox=)

ma Mağdurları için Onur Günü olan 25 Şubat zaten önemli bir gündü fakat 2008 yılında daha da özel bir anlama kavuştu. O gün Colom, herkesi şaşırtarak, yakında askerî arşivlerin hepsinin açılması emrini vereceğini açıkladı.⁷⁶ Colom, "uzlaşmanın" muhtemelen imkânsız olacağını kabul ettikten sonra, "Biz hakikat ve adalet istiyoruz," dedi, "ordunun tüm arşivlerini kamuya açacağız ki hakikat bilinsin."⁷⁷ Colom'un açıklamasına neyin ilham verdiği belliydi: başkan, ordunun arşivlerinin idare edilmesinin en uygun yolunun onları PDH'nin himayesine vermek olduğunu ilk günden beri söylüyordu. Böylelikle PDH personelinin -Proje'nin eski çalışanları- polis arşivlerindeki benzer bir kurtarma girişimi başlatması mümkün olabilirdi. Bu, statükonun tam tersine çevrilmesi anlamına geliyordu.⁷⁸ Birkaç gün içinde, Colom Proje'den ilgili askerî üslerde çalışmak üzere ekipler oluşturmasını ve lojistik meseleler çözümler çözümler ordunun üst komuta kademesiyle birlikte dosyalar üzerinde çalışmaya başlamalarını istedi. Hatta Colom plana desteğini göstermek üzere Proje'yi ziyaret etti; Meoño'ya göre başkanın girişimi "Barış Antlaşması'ndan beri ortaya çıkan en önemli tarihsel fırsattı."⁷⁹ Haberi duyan Proje çalışanlarının gözleri doldu ve kucaklaştılar.

Fakat Colom'un söz verdiği somut dönüşüm bir türlü gerçekleşemedi. Ordu mensupları Colom'un taleplerini yerine getirmeyi, yine 30. maddeyi gerekçe göstererek reddettiler. Savunma Bakanı Marco Tulio García, "Kendisi başkan ve başkomutan da olsa yasanın üzerinde değil," diye açıklama yaptı.⁸⁰ Eski başkan Mejia Víctores'in avukatı Fernando Linares, Colom'un açıklamasını "anayasaya aykırı" olarak nitelendirdi ve başkanı anayasa hükümlerinden bihaber olmakla itham etti. Diğerleri başka kaçamak yollara başvurdular. Colom'dan sonra başkan olan General Otto Pérez Molina, kayıtların kamuya açılmasının arkasında başka bir niyet olduğunu iddia etti: "Arşivlerimizde savaş süresince masum insanların öldürülmesinin planlandığı ya da emredildiği herhangi bir operasyon bulamayacaklar. Bu herhangi bir

76 Antonio Ordóñez, "Presidente Colom ordena abrir archivos del Ejército", *Prensa Libre*, 25 Şubat 2009.

77 Carmen Esquivel Sarria, "Apertura de archivos militares, una mirada al pasado", *Prensa Latina*, 3 Mart 2008; "Aplausos y críticas por anuncio de apertura de archivos militares", *Prensa Libre*, 25 Şubat 2009.

78 Bkz. Başyazı *La Hora*, 27 Şubat 2009; "Aplausos y críticas por anuncio de apertura de archivos militares", *Prensa Libre*, 25 Şubat 2009; Miguel Ángel Albúrez, "El ofrecimiento de Colom", *El Periódico*, 4 Mart 2009; başyazı, "Ejército guatemalteco debe abrir expedientes de guerra interna: FRM", *El Porvenir*, 27 Mayıs 2008.

79 Javier Estrada Tobar, "PDH acompañará investigaciones en archivos militares: Colom observa trabajo similar en documentos de la PN", *La Hora*, 4 Mart 2009.

80 Hugo Alvarado, "Ejército se niega a entregar archivos", *Prensa Libre*, 22 Ekim 2008.

arşivde bulunamayacak. Böyle bir şeye rastlanmayacak.”⁸¹ 2011 Haziran’ında ordu, eleştirileri azaltmak adına, 1954-1996 yılları arasını kapsayan 12.000 -yani kırk yıllık savaş sırasındaki tüm askerî operasyonları içerdiğine inanılması zor bir sayıda- askerî belgeyi kamu erişimine açtı, fakat araştırmacılar kısa süre sonra bu belgelerin büyük oranda bürokratik ıvır zıvırdan ibaret olduklarını belirttiler.⁸²

Bu noktada umutlar sönmüş olsa da sivil bir başkanın ordunun kayıtlarının açılmasını sağlamaya kalkma “cüretini” göstermiş olması dahi önemliydi.⁸³ Ulusal Polis arşivlerinin kurtarılması örneği olmasa bu bile gerçekleşemeyecekti. Proje, biriktirdiği siyasi sermaye ve ülkenin arşiv kültürünü dönüştürmeye yönelik bilinçli çabaları sayesinde, gizli askerî kayıtlara sivillerin erişmesi fikrini -ve bu tür bir erişimin toplum, devlet ve ordu arasındaki güç dengesinde yaratacağı değişimi- (şimdilik) gerçekleştirilebilir olmasa dahi dile getirilebilir ve düşünülebilir bir hale getirdi. Ordunun kolay kolay pes etmeyeceği anlaşıldığında, askerî üslerde görev alacak Proje çalışanlarından oluşan ekipler feshedildi. Fakat Colom’un arşivlerin açılması konusundaki kararlılığı boş laftan ibaret değildi. Colom, Başkanlık Barış Sekreterliği (SEPAZ) içerisinde yeni bir programın kurulması talimatını verdi: iç savaşa dair arşivlerin açılması ve gizlilik kararlarının kaldırılması işini daha ileriye taşımaya çalışacak olan Barış Arşivleri Müdürlüğü. 2009 Mayıs’ında Barış Arşivleri girişimi Diario Militar’da adı geçen 54 kişiyle ilişkili PN arşivlerindeki kayıtları inceleyen, *Ulusal Polis Teşkilatı Belgeleri Işığında Askerî Kayıt Defterinin Doğrulması* adlı ilk raporunu yayınladı; bunu başka raporların yayınlanması izledi ve kurumda bulunan belgeler ve uzman personel birçok insan hakları yargılamasına dahil edildi. Barış Arşivlerindeki personelin birçoğu, PN kayıtlarıyla çalışırken edindikleri deneyimi devam ettiren eski Proje çalışanlarıydı. Colom’un kararlılığı mevcut siyasi koşulların imkân verdiği ölçüde gerçekleşti; fakat uzun vadede bunun pek bir anlamı olmayacaktı: Otto Perez Molina başkan olduktan altı ay sonra, 2012’de Barış Arşivleri Müdürlüğü’nü feshetti.⁸⁴

Fakat iki adım geri atılıyorsa bir adım da ileri atılıyordu. Barış Antlaşması’nın imzalanmasından sonra Guatemalalıların bir dönüşüm

81 Linares ve Pérez Molina’nın alıntılındığı kaynak; “Aplausos y críticas por anuncio de apertura de archivos militares”, *Prensa Libre*, 25 Şubat 2009. Pérez Molina ve Gerardı’nın öldürülmesi üzerine daha fazla bilgi için bakınız; Francisco Goldman, *The Art of Political Murder: Who Killed the Bishop?*, New York: Grove Press, 2008.

82 “Gobierno abre más de 12 mil archivos militares”, *Prensa Libre*, 20 Haziran 2011.

83 Danilo Valladares, “The Best-Kept Secrets: The Military’s”, *Inter Press Service News Agency*, 9 Mart 2010.

84 Mike Allison, “Guatemalan President Otto Pérez Molina’s First Year in Office”, *Al Jazeera*, 18 Haziran 2013.

görmeye başlaması on beş yıl aldı: savaş zamanındaki insan hakları ihlallerine dair yargılamalardan sonuç alabilme sayısı sıfırken artmaya başladı ve geçmişle yüzleşme çabaları daha da fazla kurumsallaştı. PN arşivlerinin kurtarılması, mezar açma kazılarını, davaları, anmaları, hakikat komisyonlarını ve toplumsal hareketleri kapsayan, Barış Antlaşması'nı hem ruhen ham harfiyen uygulamaya çalışan daha geniş bir girişimler ağının parçasıydı. Birbirini besleyen ve birbirlerinden öğrenen birçok girişim, kaydedilen başarının tek başına herhangi bir örgüte ya da kişiye atfedilebilmesini imkânsız kılıyordu. Buna karşın polis kayıtlarının keşfedilmesinden sonraki yıllarda cezasızlığa karşı mücadelede kat edilen en önemli gelişmeler Proje'nin katkıları sayesinde olmuştu. Örneğin, 2010 ve 2011 yıllarında Proje tarafından toplanan ve incelenen deliller, başkentte polis tarafından gerçekleştirilen bir zorla kaybedilme vakasının davasında ilk defa mahkûmiyet kararı verilmesini sağladı.⁸⁵ Mahkûmiyet kararı, sendikacı, Komünist Parti üyesi ve genç bir baba olan Edgar Fernando García'nın 1984'te Ulusal Polis'in Dördüncü Birliği'nin rütbesiz dört mensubu tarafından kaçırılması ve kendisinden bir daha haber alınamaması hakkındaki davada verildi. 2010 Ekim'inde, polis arşivlerinden edinilen kanıtlara dayanarak, bu dört kişiden ikisi tutuklandı, yargılandı ve 40 yıl hapis cezasına çarptırıldı.⁸⁶ Proje'deki araştırmacılar, davayı delillendirebilmek için arşivlerden edindikleri bilgileri birçok başka bilgiyle karşılaştırmak zorunda kaldılar, bunu yaparken de 2010'ların sonundan itibaren azimli bir adalet savunucusu olan Başsavcı Claudia Paz y Paz yönetimindeki Kamu Savcılığı kurumuyla işbirliği yaptılar.

Faillerin mahkûm edilmesinden kısa süre sonra, García'nın kaybedilmesinin azmettiricileri -Dördüncü Birlik'i komuta eden Jorge Alberto Gomez ve Gomez'e emir veren eski emniyet Genel Müdürü Héctor Bol de la Cruz- gözaltına alındı ve 2013'te hüküm giydiler. Proje'nin çalışmalarına dayanan başka bir tutuklama da 2011 Temmuz'unda gerçekleşti: polise ait Detektif Birliği ve Altıncı Komando ölüm mangası kurumlarının başında bulunmuş ve pek çok sert eleştirisinin muhatabı olmuş Pedro García Arrendondo, 1981'de ziraatçı Edgar Saéiz Calito'nun kaybedilmesi ve İspanya Büyükelçiliği yangını olaylarında oynadığı rol nedeniyle tutuklandı. 2012 yılında, García Arredondo 70 yıla mahkûm edildi. Bu başarıların ivmesiyle, PN görevlileriyle ilgili diğer davalarda da mahkûmiyet kararları çıkması öngörülmekte. Bu sırada Kamu Savcılığı ve adalet savunucularının müşterek çabaları, Romeo Lucas García'nın emrinde çalışan Genelkurmay Başkanı Hé-

85 Chotalum ve Eljute'ye ait iki eski dava, ulusal çapta zorla kaybedilme suçu için verilen ilk mahkûmiyet kararlarıydı; ikisinin de failleri arasında ordu mensupları vardı.

86 García davası hakkında daha fazla bilgi için bkz. casofernandogarcia.org.

tor López Fuentes'in ve kendine yöneltilen suçlamaların düşürülmesi için sağlık sorunlarını öne süren eski diktatör Oscar Humberto Mejía Víctores'in tutuklanmasını sağladı. Fakat en çarpıcı gelişme 2013 Ocak ayında gerçekleşti: eski diktatör Efraín Ríos Montt'a karşı yargı sürecinin başlamasıyla birlikte Ríos Montt yerel bir mahkemede soykırım suçlamasıyla yargılanan ilk devlet başkanı oldu. Aynı yılın mayıs ayında Ríos Montt soykırım suçundan ve insanlığa karşı suçlardan mahkûm oldu; fakat daha yüksek bir mahkeme, pek çok kesim tarafından siyasi saiklerle hareket ettiği için eleştirilmesine yol açan bir karara imza atarak on gün sonra bu kararı bozdu. Adalet savunucuları açısından kararın askıya alınması umut kırıcı olsa da yargılamanın gerçekleştirilmiş olması bile beş yıl önce çok az kişinin öngörebileceği bir başarıydı. Guatemala toplumunun birçok kesiminin uzun süreli çabaları sonucunda, daha önce düşünülmesi bile güç olan şeyler gerçek olmaya başlamıştı.

Arşivler, Hafıza ve Hukuk

Arşivlere erişimi savunanların üstesinden gelinemez gibi görünen engellerle ve teknik bilgileri hızla öğrenme sorunlarıyla karşı karşıya kaldıkları zorlu değişime bakarak arşiv savaşlarının izini sürmek, çatışma sonrası siyasi dönüşümün yavaş, zahmetli ve çoğu zaman acı verici doğasını gözler önüne serer. Otoriter bir yönetim geleneğinin ve büyük oranda haklarından mahrum bırakılmış bir nüfusun olduğu yerlerde, vatandaşların bilgiye erişim hakkıyla ilgili devletle yapılan hiçbir antlaşma eski yapıları yerinden edemez ya da eski hermetik alışkanlıkları ortadan kaldıramaz; gerçek dönüşüm kan, ter ve gözyaşı gerektirir. Guatemala örneğinde, arşivlerin açılması için üstün çaba sarf edenler sosyal demokrasi adına zaten yeterince fedakârlıkta bulunmuş, oldukça küçük bir insan hakları topluluğuydu. Arşiv savaşları sırasında, vatandaşların devlet kayıtlarına erişme mücadelesi savaş sonrası devletten talepte bulunmalarının başat aracı haline geldi, çünkü kapitalizm ve sınıf hakkında açıkça konuşmak ölüm cezası anlamına gelmekteydi. "Arşiv" kavramı birçok talebin -adalet, hakikat ve devlet ile toplum arasında yeni bir ilişki biçiminin kurulması taleplerinin- taşıyıcısı haline geldi.⁸⁷ Aktivistler, hedeflerini arşivlere erişim çerçevesine oturtmak suretiyle adalet ve iktidar gibi soyut kavramlara somut, fiziksel ve maddi bir nitelik verdiler; onları kâğıda, belgeye, dosyaya dönüştürdüler. Böylece, belgelere şiddet uygulamanın aynı zamanda insanlara ve onların haklarına şiddet uygulamak anlamına geldiği fikrini kabul ettirdiler.

87 Gramajo Valdés devletin elindeki bilgiye erişimin artmasının "yönetenler ve yönetilenler arasındaki yerleşik ilişkide bir değişim başlatabileceğini" yazar. Gramajo Valdés, *El derecho de acceso a la información*, 68.

Elbette, gizli askerî kayıtların açıklanması ya da polis arşivlerindeki bilgilerin yayınlanması ne ülkedeki yoksulların karnını doyuracak ne de devletin arşivlerden edinilen yeni bilgileri müfredata katmak istememesi durumunda ülkedeki çocukların eğitimine bir katkısı olacaktı. Bu zaferler, “paralel iktidarlar” denen yapılanmaları devletten uzaklaştırmayacak ya da uyuşturucu kaçakçılığına bağlı şiddeti durduramayacaktı.⁸⁸ Sonuçta, Proje’nin arşivsel başarısı öncelikle yapılması gereken ne kadar çok iş olduğunu ve ülkedeki geçiş döneminin ne kadar yüzeysel olduğunu göstermişti. Barış Antlaşması’nın üzerinden on beş yılı aşkın zaman geçtikten sonra Guatemala zayıf bir biçimsel demokrasiye sahipti; ekonomik ya da sosyal demokrasiye hâlâ yaklaşmış dahi değildi. Başka bir yerde “barış sonrası” diye ifade ettiğim bir durumda kalan Guatemalalılar korkunç bir şiddetin, cezasızlığın ve tamamıyla etkisiz ya da organize suça karışmış devlet kurumlarının ortasında kıt kanaat geçinmeye çalışmaktaydı; durumları Tacitus’un kötü barış savaştan daha kötüdür sözünü akla getiriyordu.⁸⁹

Fakat Guatemala’daki siyasi mücadelede deneyim kazananlar, en ufak fırsatın bile değerlendirilmesi, uğruna mücadele edilmesi gerektiğini biliyordu. Proje’nin arşiv mücadelesinde alan kazanma çabaları yıpranmış ilerici kesimin yalnızca eski mücadeleleri canlandırma değil büyük zorluklara karşın yeni bir şey inşa etme girişimlerini ifade ediyordu; ortaya çıkardıkları yenilikler arasında daima saklanacak ve korunacak yaklaşık yirmi milyon Ulusal Polis kaydından oluşan, serbestçe erişilebilen bir dijital arşiv vardı. Arşiv cephesindeki gelişmelerin toplumsal ve siyasal hayatın diğer alanlarını da etkileyeceği umut ediliyordu. Sonia Combe “‘bastırılmış’ arşivin,” “devletin tarihçi üzerindeki... gücünü” temsil ettiğini belirtir.⁹⁰ Guatemalalı aktivistler de arşiv savaşları sırasında arşivler üzerinden kurulan baskıyla mücadele etmenin, bu mücadele ister önceki askerî rejimlere ister şimdiki yozlaşmış siyasetçilere karşı veriliyor olsun, amatör tarihçinin -tanığın- devlet üzerindeki gücünü ortaya koymanın bir yolu olduğunu öğrendi. Herhangi bir düzeyde hesap verebilirlik -ne kadar az ve ne kadar geç olursa olsun- ancak tanığın devlet üzerindeki gücünü ortaya koyarak tesis edilebilirdi. Bir proje çalışanı şöyle diyordu: “Başka bir zihniyet yapısı inşa etmek için, bu ülkenin hâlâ toplumsal dayanışmanın ve derinden bir dönüşümün yaşadığı

88 “Paralel iktidarlar” hakkında bkz. Susan C. Peacock and Adriana Beltrán, *Poderes ocultos: Grupos ilegales armados en la Guatemala pos-conflicto y las fuerzas detrás de ellos*, Washington: Washington Office on Latin America, 2006.

89 Weld, *Paper Cadavers*, bölüm 5.

90 Sonia Combe, *Archives interdites: Les peurs françaises face à l’histoire contemporaine*, Paris: A. Michel, 1994, s.321.

bir yer haline gelebileceğine inanan insanlar için, arşiv bize çok şey katabilir.” “Arşiv çok yararlı olabilir, böylece unutmayız. Daha öncesinde ne olduğunu unutmadan, farklı bir toplum inşa etmeye çalışalım. Arşiv bir imkân, zaten elimizde başka ne var ki?”⁹¹

91 PRAHPN002, yazarın yaptığı mülakat, 28 Eylül 2007.

Kanıtlar Arasına Girmek: Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi Kayıtlarının Çapraz Sorgusu Susan Schuppli

Görsel 1. "Eski Yugoslavya'da çatışmaların artmasıyla birlikte vahşet içeren hadiselere dair raporlar ve uluslararası kamuoyunun baskıları sonucu BM Güvenlik Konseyi, Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni (ICTY) resmî olarak kuran 827 sayılı Kararı oybirliğiyle kabul etti." Güvenlik Konseyi'nin 3217. Oturumu, 25 Mayıs 1993, New York. Kaynak: ICTY.

Görsel 2. Lahey'deki ICTY oturumu. Fotoğraf: REUTERS/Damir Sagolj.

Bölüm I: Arşiv

*Yeterli kanıtı dayanmayan herhangi bir şeye inanmak
her zaman, her yerde ve herkes için yanlıştır.
William James¹*

11 Şubat 1994'te Birleşmiş Milletler, "Eski Yugoslavya Sınırları İçinde 1991 Yılından İtibaren Yaşanan Ağır Uluslararası İnsancıl Hukuk İhlallerinden Sorumlu Kişilerin Kovuşturulmasıyla Görevli Uluslararası Mahkeme Kurulmasına İlişkin Kanununun 15. Maddesi Çerçevesinde Delil ve Usul Kuralları" nı kabul etti. Bu belge, Balkanlarda işlenen savaş suçlarını soruşturmak ve kovuşturmak için gerekli yargı düzeneğini ve kanıtlarla ilgili protokolleri yürürlüğe soktu. Bundan bir yıl önce, 25 Mayıs 1993'te, Bosna'da gerçekleşen ağır ihlalleri anlatan raporlar ve uluslararası kamuoyunun artan baskısı BM Güvenlik Konseyi'ni 827 sayılı Karar doğrultusunda Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni (ICTY) kurmaya sevk etmişti. Özel bir amaçla ve belli bir süreliğine kurulan bu mahkeme, Eski Yugoslavya'da işlendiği iddia edilen insanlığa karşı suçlar hakkında özel soruşturma yetkisiyle donatıldı.

"Kasım 1993'te ilk hâkimler mahkemeye ulaştığında ortada ne usule ilişkin kurallar ne bir dava ne de savcı vardı. Ağustos 1994'te ilk savcı Lahey'e varmadan önce hâkimler "Delil ve Usul Kuralları"nın taslağını hazırlamıştı; savcı vekili, savcılık makamının yapısını oluşturmuş ve ilk soruşturmacıları işe alarak yer yer düşman mıntıkasında gerçekleştirilecek soruşturmaları kurgulamaya başlamıştı."² Hâkimler tarafından oluşturulan bu belge; teşkilat yapısı, savcılık işlemleri, tanıkların idaresi ve delillere dair süreçlerden teknik ve medya gerekliliklerine kadar mahkemenin asli hukuki mimarisini oluşturan 125 kural ortaya koymaktadır.³ Sürmekte olan dört ve temyiz sürecindeki yedi davayla artık son dönemine girmiş olan mahkemenin kurulduğu günden bugüne bu belge üzerinde 49 kez değişiklik yapılmıştır.

Davalarının çoğu kapandığından ve hükme bağlandığından yarı tarihî bir statüye kavuşmuş olan ICTY'in binlerce mahkeme kaydı kamuya açık ve çevrimiçi olarak ya da yazılı talep yoluyla erişilebilir halde. Bu kayıtlar -1940'larda Nürnberg ve Tokyo yargılamalarıyla

1 William James, "The Will to Believe", *An Address to the Philosophical Clubs of Yale and Brown Universities* içinde, New World, 1896, s. 4.

2 BM ICTY, "History", <http://www.ICTY.org/sid/95>, erişim tarihi: 29 Aralık 2013.

3 Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi, Delil ve Usul Kuralları, B.M. Doc. IT/32/Rev.49 [22 Mayıs 2013], 14 Mart 1994'te yürürlüğe girmiştir, <http://www.ICTY.org/sid/136>

başlayıp 1994'te Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin (UNICTR) kurulmasıyla devam eden savaş suçları yargılamalarının bir ürünü olan- ilk uluslararası ceza mahkemesinin kapsamlı hukuki arşivini oluşturmanın yanında, bir uluslararası mahkemenin karmaşık iç işle- yişini kavramak için de muazzam bir fırsat sağlar. Bilhassa da tanıklı- ğı ve maddi nesnelere, kamusal hakikati belirlemeye muktedir hukuki kanıt meselelerine dönüştüren usul ve uygulamaları ortaya koyar.

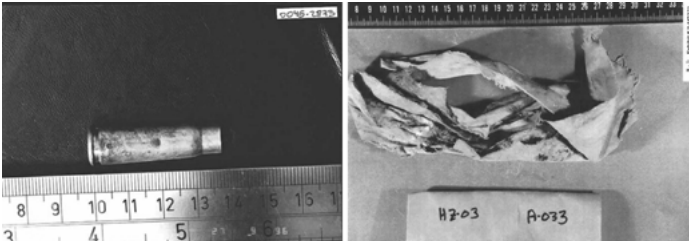
Erişilebilir halde olanlar, mahkeme tarafından, kurulduğu 1993'ten itibaren bir araya getirilen materyallerin ve üretilen kayıt yığınının elbette küçük bir kısmı. Koruma altındaki tanıklara ilişkin tedbir alınmak kaydıyla, tamamının kamuya açılması ise mahkemenin temel arzularından biri.⁴ ICTY'nin devasa arşivi bugün 9.3 milyon girdiyi aşmış durumda ve fotoğraflar, günlükler, haritalar, grafikler, mezar açma kayıtları, röntgen filmleri, telsiz dinlemeleri, ses kayıtları, videokasetlerin yanı sıra maketler, bilgisayar sürücülerini, şahsi eşyalar, mühimmat ve hatta yanmış odun ve taş kalıntıları gibi fiziksel nesnelere de bünyesinde barındırıyor. Kana bulanmış kıyafetler gibi kayıt altına alındıktan sonra imha edilen biyozararlı nesnelere hariç tutulursa her şey burada mevcut. 2010 yılına gelindiğinde, ICTY mahkeme kayıtlarının saklanması için 3.704 metre uzunluğunda raf gerekmektedir. Savcılık makamına ibraz edilen belgelere ek olarak davaların deşifre metinleri ve usule ait belgeler de taranarak mahkeme ve Temyiz Dairesi Kayıtları'nın e-mahkeme veritabanına girilmektedir.

Benim özellikle ilgilendiğim nokta, medya ve diğer metin dışı ka- nıtların tarihe tanıklık etmekle görevlendirilmiş "maddi tanıklar" ola- rak yargılama süreçlerine dahil olduklarında ortaya çıkan sorunları incelemek. ICTY mahkeme kayıtlarına dair çalışmamın da bir parça- sını oluşturduğu bu etraflı araştırmanın bir önemli boyutu da medya kayıtlarının üretim sonrası geçtiği safhaların (kopyalanma, düzenlen- me, dijitalize edilme ve delil zincirine eklenme) bu malzemelerin kanıt olarak, "hukukun adaletinin" "savaşın adaletsizliklerine" yanıt olması için gerekli hakikat iddialarını üretme kapasitesini nasıl etkilediğini kav- ramsal açıdan sorgulamak.⁵ Bu özellikle çatışma bölgelerinden çıkan ve çoğu zaman son derece zorlu koşullarda üretilen materyaller için geçerli. Araştırmam esnasında karşılaştığım ve duruma iyi bir örnek teşkil eden meselelerden biri Mostar Köprüsü'nün çöküşüydü. Bilirki- şî söz konusu videokaset içeriğinin kesilmiş ve üzerinde oynanmış ol- duğunu ortaya koyunca, kanıt olarak sunulan video hakkında şüpheler oluştu ve böylece köprünün bombardımanla kasten imha edilmediğine

4 ICTY arşivinin hatırlatıcı işlevi üzerine bir tartışma için bakınız: Kirsten Campbell, "The Laws of Memory: The ICTY, the Archive, and Transitional Justice", *Social and Legal Studies* içinde, c. 22, no. 2, 2013, s. 247-69.

5 A.g.y., s. 247.

dair iddia geçerliliğini yitirdi.⁶ Mahkemeler kanıtın hukuki niteliğini teyit etmek amacıyla genelde tahrif edilmemiş materyallere itimat ettiği için, savcılık makamının himayesindeki videokasetlerin çoğunun düşük kalitede olması hukuki zorluklara sebep olabilmekteydi. İnternete cep telefonlarıyla çekilmiş videoların yüklenmesi, insan hakları ihlallerinin bildirim konusunda yurttaş gazeteciliğinin alanını önemli ölçüde genişletse de bu tür çevrimiçi içeriğin çoğuna üreticileri tarafından müdahale edilmiş ve metin eklenmiştir. Bu sıradan sayılabilecek işlem, materyallerin kamusal hakikat üretme kapasitelerini otomatik olarak azaltmasa da mahkemeyi zora sokmakta ve hâkimlerin bu tip kanıtları kullanarak hukuki hakikat oluşturabilme yetilerini zayıflatmaktadır. Adli bilimci insan hakları soruşturmacılarının asli tercihi mümkünse ham ve kurgulanmamış -hatta iPhoto ya da QuickTime gibi yazılımlarla önizleme yapılmaksızın doğrudan diske yazdırılmış- dosyalardır. Bununla beraber, savcıların ellerindeki, hukuki bir iddiayı desteklemek ya da reddetmekte kullanabilecekleri materyaller çoğu zaman önizlemeden geçmiş ya da kurgulanmış versiyonlardır. Dolayısıyla soykırım ve savaş suçları konulu suçlamalar etrafındaki ihtilaflar, yalnızca temsil düzeyinde değil aynı zamanda potansiyel olarak kompozisyonu açısından da -zira tahrif edilmiş veriler ve teknik tutarsızlıklar hukuki şüpheye yol açabilir- tartışmalı olan medya yoluyla kayda geçmektedir. Dahası kanıtların mahkemenin idari döngüsüne girmeden önceki maddi zayıflıklarından (bir toplu mezardan çıkarılan çürümüş nesnelere, vücut sıvılarına bulanmış kıyafetler, rutubetten zarar görmüş belgeler, aceleyle çekilmiş ve kopyalanmış videolar vb.) bağımsız olarak, arşivdeki materyaller üzerine çalıştıkça ortaya çıkan şey aslında, mahkemenin büyük oranda hukuki altyapısına giren materyaller üzerinde oynayan ve süreç içinde onları bilfiil dönüştüren bir işleme makinesi olarak çalıştığıdır.

Görsel 3. Brčko yakınlarındaki Luka gözetli merkezinden alınan mermi, Bosna Hersek. Kaynak: ICTY Mahkeme Kayıtları.

Görsel 4. Srebrenitsa'da bir mezar açma kazısı esnasında çıkarılan, bir kurbanın ellerini bağlamak için kullanılan bağ, Bosna Hersek. Kaynak: ICTY Mahkeme Kayıtları.

6 Savcılık Makamı, "Prosecution's Observations Regarding Export Report on the Authen ICTY of Videotapes IC00820 and IC00821", ICTY (haz.), 3. Dava Dairesi, Lahay: ICTY, 2010.

İlk zamanlarda mahkemeye Lahey'deki BM duruşma salonlarında görülen davaların neticesiyle şahsen ilgilenen insanlar tarafından düzenli olarak talep edilmemiş eşyalar -fotoğraf albümleri, aile andaçları, amatör çekimler ve şahsi yazılar- hukuki kanıt oluşturma ihtimali gözetilerek posta yoluyla gönderiliyordu. Bunların mahkemeye ulaşım delil zincirine dahil edilmelerinden önce ne tür işlemlerden geçtiği bilinmese de her biri, kanıt değeri taşımalarına istinaden savcılık tarafından görev bilinciyle kayda geçirildi ve incelendi. Nadir de olsa bazı durumlarda halk tarafından gönderilen eşyalar mahkemenin karmaşık mekanizmalarından geçip kanıt olarak sunulacak belgeler haline geldi ve diğer kanıtlarla birlikte arşivlenerek savcılığın depolarına yerleştirildi. Aslında mahkeme arşivleri yargılamanın üç alanına göre ayrılmaktadır ki bu ayrışma çoğu uluslararası ceza mahkemesinin üçlü yapısını yansıtır: mahkemeler (duruşma salonları), savcılık makamı (soruşturma ve kovuşturma) ve evrak dairesi (idari işlemler). Bu sorumluluk alanlarının her biri kayıt üretmektedir. ICTY'nin kanıt birimini de yöneten savcılık makamı ise tarihsel öneme sahip bu materyallere erişim, bunların idaresi ve korunması konusunda sıkı bir yönergeye tabidir. ICTY arşivleri şu şekilde düzenlenir:

1) *Mahkeme ve Temyiz Dairesi Kayıtları* mahkemenin günlük işleyişi içerisinde üretilen ve en önemlileri duruşma kayıtları olan belgelerin tümünü kapsar.

2) *Savcılık Makamı Kayıtları* kanıtlarla ilgili materyallerin tümünü kapsar ve elektronik kanıt kayıtlarının korunmasından sorumludur. Ekim 2004 itibarıyla kanıt biriminde şunlar bulunmaktadır:

- Kağıtlar, haritalar, fotoğraflar, fotoğraf slaytları: 5.807.761 adet
- 5.807.761 nesnenin elektronik taramayla oluşturulmuş kopyaları
- (60, 90 ya da 120 dakikalık) ses kasetleri: 2.800 adet
- (30, 60, 120 ya da 240 dakikalık) videokasetler: 5.500 adet
- (650 ya da 700 megabayt büyüklüğünde) CD'ler: 1.500 adet
- (Kanıt olarak tanımlanmış ya da -fiziksel objeler teknik olarak kayıt sayılmadıklarından- duruşmalarda açıklayıcı amaçlarla kullanılmış) nesnelere: 13.200 adet.⁷

3) *Evrak Dairesi Kayıtları* ICTY Evrak Dairesi'nin personeli ve onlara ait tıbbi dosyalar dahil tüm matbu idari belgeleri kapsar.

7 Bkz. Trudy Huskamp Peterson, "Temporary Courts, Permanent Records", History and Public Policy Program (haz.), Washington, DC: Woodrow Wilson International Center for Scholars, 2008.

Duruşma kayıtlarının tümü çevrimiçi erişilebilir durumda, kanıt niteliğindeki materyallerin elektronik kopyaları da dosyalar kapandıkça ve temyiz kararları verildikçe arama yapılabilen bir veritabanı vasıtasıyla düzenli olarak kamuya açılmakta. Ancak savcılık himayesindeki esas kayıtlar ve nesnelere kamunun erişimine tamamen kapalı çünkü bunların çoğu herhangi bir davada yer almayacak. Devam eden davalar ve temyiz dosyalarıyla ilişkili materyaller de erişime kapalı. ICTY Operasyon Şefi Bob Reid'le mülakat yaptığım sırada savcılığa ait depoda dolaşabildiğim ve kanıt kutularından birçoğuna etraflıca bakabildiğim için oldukça şanslıydım. Srebrenitsa'daki kazıların tüm kayıtları ve röntgen filmlerinin yanı sıra, aralarında General Ratko Mladic'in kendi özenli el yazısıyla tutmuş olduğu 3.500 sayfa nottan oluşan ve 1992'den 1995'e Bosna'daki savaş süresince katıldığı tüm toplantıları belgeleyen on sekiz defterin de bulunduğu oldukça hassas ve kıymetli materyaller de bu arşivde tutulur. Aslında bunlar, savcılık makamı müsadere arasında savunma tarafından gerçekliğine itiraz edilmiş ve depodan çıkarılarak bilimsel inceleme yapıp doğruluğu teyit edilmek üzere Hollanda Adli Bilimler Enstitüsü'ne gönderilmesi gerekmiş az sayıdaki materyaller arasında. Bu adli inceleme Mladic'in defterlerin kendisine ait olduğunu kabul etmesine, Karadzić'in bunu doğrulamasına ve defterlerin Mladic'in evinde bir duvarın arkasında bulunmuş olmasına rağmen talep edilmiştir.⁸

Üst üste raflara dizilmiş kahverengi arşiv saklama kutuları ve gri dosyalar çeşitli materyallerle dolup taşmakta. Savcılık deposunun organizasyon şeması rahatsız edici şekilde pragmatik, fakat şaşırtıcı bir şekilde de kendine has bir yapıya sahip. Bill Gates'e ait Corbis fotoğraf koleksiyonunun yerin yaklaşık 67 metre altına gömülü olduğu, Pennsylvania Boyers'teki eski kalker madenlerine kurulmuş Iron Mountain'daki gibi güvenli depolama tesislerinde olmasını beklediğimiz yüksek teknolojik yapıdan yoksun.⁹ ICTY "geçici" bir mahkeme olarak, kapandığında içindeki kayıt deposu yerine amaca yönelik yeni bir arşivin inşa edileceği, yenilenmiş bir yapıya sahip eski Aegon Sigorta Binası'nda çalışıyor.

Savcılığın deposunda her bir depolama birimine atanan sayısal etiketlerin önünde içerikleri doğrudan belirten bir harf bulunuyor: Kosova için K, Omarska için O, Srebrenica için S, mezar kazısı için M, videokaset için V, deşifre için D gibi. Deponun yirmi yıldan fazladır devam eden savaş suçları soruşturmalarının tarihini kayıt altına

8 Bob Reid (ICTY Operasyon Şefi) yazarla konuşuyor, Ağustos 2013.

9 Bkz. Ines Schaber, "Unfinished Business: Lewis Hine's Mine Photographs and Some Questions about Documentary Photography" konferans makalesi, Liminal Zones-Nicosia Seminar, Department of Architecture, University of Cyprus/Goethe Institut Nicosia, 2008, http://liminalzones.kein.org/sites/liminalzones.kein.org/files/Unfinished_business.pdf

Görsel 5. Savcılık Makamının deposunda bulunan videokasetler, CD'ler ve ses kayıtları. Fotoğraf: REUTERS/Damir Sagolj.

alan hukuki arşivin de facto son uğrağı olduğu düşünülürken, kanıt niteliğindeki materyallerin sahadan çıkıp mahkeme prosedürlerini takip eden fırtınalı yolculuğu ile böylesi çirkin fiillerin hukuki izlerine ev sahipliği yapan alelade düzen ve basit karton kutular açık bir tezat oluşturur. Yalnızca sayısal işaretler ve yer yer yapılandırılmış notlarla birbirinden ayırt edilen bu sıralı kutular, içlerindeki malzemeye kaynaklık eden ölçsüz şiddetle taban tabana zıt bir görüntü ortaya koyar. Gözle görülür tek fark, koridorlardan birini dönünce bir grup arşiv kutusuna takılı neon sarısı üçgen yansıtıcıları fark etmemle ortaya çıktı. Bu parlak belirteçler, elektrik arızası ya da su baskını gibi bir afet durumunda -mahkemenin kanıt niteliğindeki kayıtlarının en değerlileri olan ve ilk kurtarılması gereken- asıl kayıtlar için bir acil kurtarma talimatını ifade eder.¹⁰ Örneğin o sarsıcı Scorpion videosu; bir Sırp paramiliter biriminin altı erkek Boşnak tutsağı infaz ederken sapkınca bir zafer hatırası olarak yaptıkları kaydın kaseti, bu aşırı dikkat çeken, sarı etiketli, yüksek öncelikli kutuların içinde.¹¹

10 İç Denetim Hizmetleri Bürosu (The Office of Internal Oversight Services/OIOS) Haziran-Ağustos 2011 arasında ICTY'deki arşiv ve kayıt yönetimini denetledi. Değerlendirme sonucu şöyledi: "Ele alınan ICTY idare, risk yönetimi ve denetim süreçleri; ICTY arşiv ve kayıtlarının yönetimi ve verimli ve etkili işlemler ile yetki, düzenleme ve kurallarla uyumluluğu kapsayan iç denetim hedefleri gözetilerek bu kayıtların zaman içinde mekanizmaya aktarılmasına yönelik hazırlıklar bakımından gerekli güvenlik teminatının sağlanması hususunda kısmen yeterli bulundu." İç Denetim Hizmetleri Bürosu, "Emergency Response & Disaster Recovery Plan: Hard-Copy Records", Lahey: 2011.

11 Bu felaket videosu, söz konusu 1995 Srebrenitza soykırımını ortaya çıkardı ve sonunda yolu ICTY'ye çıktı, burada doğruluğu ispatlandı ve 2005 yılında Slobodan

Savcılık Makamı himayesindeki kanıt niteliğindeki kayıtların ve genel olarak ICTY'a ait olanların gelecekte kamuya açılmasıyla ilgili detaylar üzerinde henüz tamamen uzlaşmış değil, çünkü muhafaza edilip edilmeyeceklerine -hangilerinin saklanacağına veya imha edileceğine- karar verilmesi gereken devasa miktarda kayıt bulunmasının yanı sıra, bunların hangilerinin tercüme edileceği ya da yeniden kullanılacağı soruları da bu detayları karmaşıklaştırmaktadır. "1994 ve 2000 yılları arasında, [duruşmaların] videokasetlerinin hem eksiksiz hem de kamuya açılmış versiyonları yalnızca salonda konuşulan dildeydi ve yalnızca bazı davalarda İngilizce tercüme bulunuyordu. Bu, 2001 öncesinde çeviri yapılan diğer dillere ait tek kaynağın ses kasetleri olduğu anlamına gelir."¹² Ayrıca, mahkeme kayıtlarının yayınlanması, gizli belgelere nasıl muamele edileceği ve tanıkları korumaya nasıl devam edileceği hakkındaki soruları beraberinde getirir. Bununla birlikte tüm ICTY arşivlerinin -görevi biten BM birimlerine dair standart uygulamayı takiben arşivleri New York'a taşımak şeklindeki ilk planlar terk edilerek- bir miras projesi olarak Lahey'de kalıcı bir tesiste barındırılması yönünde hazırlıklar sürmektedir. Arşivleri Avrupa'da tutma kararı bile tartışmalı; çünkü birçok hukukçu bilim insanı ve tarihçi, bu materyallerin hukuki mirasın bir parçası olarak Eski Yugoslavya uluslarına iade edilmesi ve yerleşen varlıklar olarak etkisinin ve erişilebilirliğinin en yüksek olacağı yerlerde ulaşılabılır hale getirilmesi gerektiğini ileri sürüyor. Ezilenlere ait yapıtların mirasını güçlülerin kurumları içinde barındırmayı öngören müzeci yaklaşım daha en başta çatışmaları besleyen eşitsiz güç dağılımını yeniden canlandırdığından, ben de kayıtların ortaya çıktıkları bağlama iade edilmesi gerektiği kanaatindeyim. ICTY arşivlerinin tümünün görselleştirilmesi ve dijital ortama aktarılması da bu arşivlerin sanal versiyonunun uzlaşılabilir bir çözüm olabileceği fikrine dayanıyor.¹³

Milošević'in yargılanmasında gösterildi/kullanıldı. Bazı bölümleri Jovica Stanić yargılamasında Milošević ifade verirken tekrar sunuldu. Ham VHS kasetin hasarlı bir kopyası internete sızdırılmıştır.

12 Peterson, "Temporary Courts, Permanent Records", s. 16.

13 "Geniş anlamda 'mahkemeden haleflerine ve ötekilere devredilecek olan' şeklinde kavramsallaştırılabilecek mahkemenin mirası şunları içerir: işlenen suçlara dair olgusal bulgular ve bu fiillerle suçlananların sorumluluğu. Mahkemenin hukuki mirası ise delil ve usul kuralları; mahkeme pratikleri, savcılık ve kayıt dairesi ile -belki de en önemlisi- sanıkların sorumluluğunu tespit etmek üzere makul şüphenin ötesinde saptanması zorunlu olan suçun hukuki unsurlarını tanımlayan yargılamaları ve kararları kapsar. Bu yargılamalar, kararlar ve pratikler, esas ve yöntem açısından oturmuş uluslararası insancıl hukuk ve uluslararası ceza hukukunun gelişmesine katkı sunar. Mahkemeye ait kayıtlar, yargılamaya ait görsel, işitsel kayıtları, deşifreleri, davalarla ilişkilendirilmiş kanıtları ve soruşturmalar boyunca bir araya getirilen materyaller toplamını içerir. Bazıları gizli olan bu materyallerin bütünü mahkeme-

Bob Reid, kendisiyle yaptığımız görüşmede, savcılığa başka iddianameler hazırlanmasını talep eden çok sayıda dilekçe geldiğinden, bunlar arasında George W. Bush ve Tony Blair'e Irak işgali sebebiyle savaş suçu soruşturması açılmasına dair talepler de olduğundan laf arasında bahsetti. ICTY'nin yetkisi 1990'larda Balkanlarda yaşanan çatışma süresince gerçekleşen ihlalleri yargılamakla sınırlı olmasına rağmen, mahkemenin nerede gerçekleşirse gerçekleşsin her türlü adaletsizliğin peşine düşeceğine dair çok daha radikal bir imkânın belli belirsiz yankısı olarak bu dilekçeler bile savcılıkta bir yerlerde dosyalanmış halde. Gerek kanıt sağlama teklifi gerekse soruşturma açılması talebi biçiminde yanlış makama yapılan bu talepler ICTY'nin toplumsal bilince küresel bir savaş suçları mahkemesi olarak yerleştiğinin göstergesidir.

Görsel 6 ve 7. ICTY görsel-işitsel içerik kabinleri. ICTY'nin izniyle.

Mahkemenin en kıymetli kayıtları muhtemelen duruşmaları belgeleyenler. "Hâkimler 1994 gibi erken bir tarihte ICTY'daki duruşmaların görsel-işitsel kayıtlarının alınmasına üç nedenden karar verdi: adaletin yerini bulurken görüldüğünden emin olmak, yargılamaların doğası ve mahkemenin rolünden kaynaklanabilecek her türlü yanlış anlaşılmayı bertaraf etmek, mahkemenin eğitsel vazifesini yerine getirmek."¹⁴ ICTY tarafından talep edilen ve Dr. Paul Mason (İngiltere Southampton Enstitüsü, Medya ve Adalet Merkezi Koordinatörü) tarafından yürütülen 1998 tarihli bir çalışma, mahkemede baştan sona görsel-işitsel kayıt yapılmasının yargılamalar üzerindeki etkisini incelemiş ve raporlamıştır: "Mahkemedeki kameraların mahkeme katılımcılarını etkilemediği yönünde genel bir mutabakat vardı. Bunun

nin çalışmasına dair arşivi oluşturur." Bkz. Arkaplan Belgesi "Assessing the Legacy of the ICTY", Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi Konferansı Bildirileri içinde, Lahey, 23-24 Şubat 2010, s. 1-2.

14 Paul Mason, *Report on the Impact of Cameras at the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*, Lahey: ICTY, 2000.

doğruluğu hem kameraların mahkemeye katılan insanlar üzerindeki etkisine dair kişisel beyanlar hem de diğer değerlendirmeler yoluyla ortaya kondu. [...] Kameralar uluslararası toplumu mahkemenin işleyişi hakkında bilgilendirerek şeffaf ve adil bir yargı sisteminin uygulanmasını garanti altına alabiliyor. Mahkemenin görsel-işitsel kayıt politikasının, Lockerbie davası da dahil, başka uluslararası yargılamalarda da başarıyla kullanılabilmesi pek çok kişi tarafından belirtildi. Ancak yerel mahkeme oturumlarını yayınlamak konusunda belirsizlik vardı.”¹⁵ Mayıs 2005’te (ABD) Ulusal Barış Vakfı’ndan arşivci Trudy Huskamp Peterson, ICTY duruşmaları üzerine yaptığı araştırma sonucunda mahkemede her bir saatte dört yazılı deşifre ve mahkemede kullanılan tüm dillerde 12 ile 14 arasında görsel-işitsel kayıt üretildiğini saptamıştır. Duruşmalara ait görsel-işitsel kayıt envanterine bugüne kadar CD’ler, ses kasetleri ve videokasetlerden oluşan 75.868 parça işlenmiş durumdadır.¹⁶

Bölüm II: Kanıt

*En vahşi anlaşmazlıklar, savunulan iki fikir için de kayda değer kanıtın bulunmadığı meseleler hakkındadır.
Bertrand Russell¹⁷*

Aşağıdaki pasaj 2005 yılında mahkemede gerçekleştirilen bir duruşma öncesi toplantısının deşifresinden alınmıştır: Dava IT-05-87-PT; savcı, Milan Milutinović ve diğerlerine karşı:

ACKERMAN: Bu dosyaya atandığımdan beri elime sanırım 206 adet CD ulaştı. Bu sayı kesin olmayabilir, belki 208 ya da 204 adettir. Ve anladığım kadarıyla artacak da. Bay Bakrac kendisine 280 tane ulaştığını söyledi, demek ki 74 kadar daha gelecek. Aradaki bu farkın sebebini bilmiyorum.

Atandığımdan beri zamanımın çoğunu bu CD’lerin her birinin içinde ne olduğunu çözmeye ayırdım. Geçtiğimiz 30 günde bunların 80’ini gözden geçirmeyi başardım; ancak yalnızca içlerinde ne olduğuna bakmıyorum, aslında onların ne olduğunu tespit etmek ve böylece onları ekibimden başka birilerine de gönderip göndermeyeceğime

15 Ag.y., s. 1.

16 Peterson, “Temporary Courts, Permanent Records.”

17 Bertrand Russell, *Unpopular Essays*, Londra: Taylor&Francis, 2009, s. 101.

karar vermek için de bakıyorum. Mesela bir kısmı Kosova'da savaşın sürdüğü dönemde Belgrad televizyonundan yayınlanan bir ya da iki saatlik haber programları. Bunlarda ne olduğunu hiçbir şekilde anlayamıyorum ve bu sebeple bakıp içeriğinin ne olduğunu tespit etmesi için onları Belgrad'daki vekil arkadaşşıma yollamam gerekiyor. Açıkçası bu süreçte, bunlar üzerine sadece ön değerlendirme yapmak bile ciddi anlamda ek süre gerektirecek, sonrasında içeriğin ayıklanması ise apayrı bir mesele.

Elektronik erişime açılan materyaller de var. Bu dosyayı aldığımda, iki, belki üç parti materyal vardı sanıyorum. Burada bulunduğum kısacık süre içinde sayıları beşe çıktı.

HÂKİM BONOMY: CD'lerin içinde olmayan materyaller de olduğunu düşünmemizi gerektirecek bir sebep var mı?

ACKERMAN: Kesinlikle CD'lerde değil. [...] Savcılık kaç sayfa belge olduğunu bana söyleyemiyor. Duyduğum tahminler 250 bin ile 1 milyon sayfa aralığında. [...] Mahkeme huzurunda sürekli böyle yuvarlak rakamlar zikrediyoruz ve bence artık bu rakamlar, bulgu içeren sayfaları kast etmeyecek şekilde manasızlaştılar. 250 bin sayfa, korkunç büyüklükte bir materyal demektir sayın hâkim.

Bir klasör içine 500 sayfa koyduğumuzda 500 klasör materyal olur. 500 tane 500 sayfalık kitap. İki dakikada bir sayfa okursanız, haftada 40 saatten hepsini okumak 208 hafta alır. Yani iki avukat çalışsa dahi bir yılda tamamlanamaz ve materyalin üzerinden geçilemez. Ki bunlar daha sadece EDS¹⁸ materyalleri. [...]

Öncelik vererek okumam gereken, bugün önerdiğiniz 12 uzman raporu var. Bunların kaç sayfa olduğuna ve ne kadar zamanımı alacağına dair en ufak fikrim yok. [...] Farklı yollarla açığa çıkan ve uğraşmam gereken kaç tane tanık ifadesi olduğunu bilmiyorum. [...]

18 EDS (Electronic Disclosure System), Elektronik Belge Paylaşım Sistemi anlamına gelmektedir. (ç.n.)

HÂKİM BONOMY: 206 CD ve EDS materyallerinin tanık ifadelerini içermediğini mi söylüyorsunuz? Tanık ifadeleri bunlardan ayrı mı?

ACKERMAN: Sanmıyorum. Galiba onlar da bu materyalin içinde. Bilmiyorum ama sanırım öyle. Bunu böyle varsayabiliriz yani. [...] Sayın Hâkim, anlamak yalnızca materyali okumak değildir. Mesele sadece bu olsaydı işimiz çok daha kolay olurdu. Aslolan, materyalleri analiz etmek, ilişkilendirmek, çapraz referanslar oluşturmak ve okumuş olduğum bir şeyi ileride hatırlamam gerekirse onu nasıl bulacağımı ve onun nerede olduğunu bileceğim bir biçime sokmak. İşime yarayacak şekilde bunlara ilişkin çapraz referans kayıtları oluşturmam gerekecek. [...]

Yalnızca EDS materyallerini ele alırsak, iki dakikada bir sayfa okusanız, iki avukat, iki yıl - bir yıl, iki avukat, yalnızca üzerinden geçmek için bir yıl gerekli, bence sayın hâkim, bu mahkemenin mevzuatına uygun olarak makul bir değerlendirmeye 2007 sonbaharından önce bu davanın görülmesine hazır olamam, elbette 1998 adet yeni materyalle ilgili büyük bir problemle karşı karşıya kalmazsak - ki davaları birleştirme talebine karşı itiraz dilekçemi doldururken bu materyalleri hiç hesaba katmadım.

Bu durum... Bu durum görevi suiistimal ve bir avukat olarak ettiğim yeminin ihlali anlamına gelir, ayrıca yeterince hazırlanmadan bu davaya katılmam hem ait olduğum baronun hem de bu mahkemenin etik değerlerinin ihlali olur. Mesela Madde 68'in içerdiği tüm materyalleri okumadan duruşmaya çıkamam. [...]

HÂKİM BONOMY: Kaset bitmek üzere olduğu için birazdan ara vereceğiz, bu yüzden bana ne kadar süreye ihtiyacınız olduğuna dair bir fikir verebilir misiniz? Toplantının sonuna yaklaştık ama bu size bağlı tabii.

ACKERMAN: Sanırım söyleyeceklerim bu kadar, sayın hâkim.¹⁹

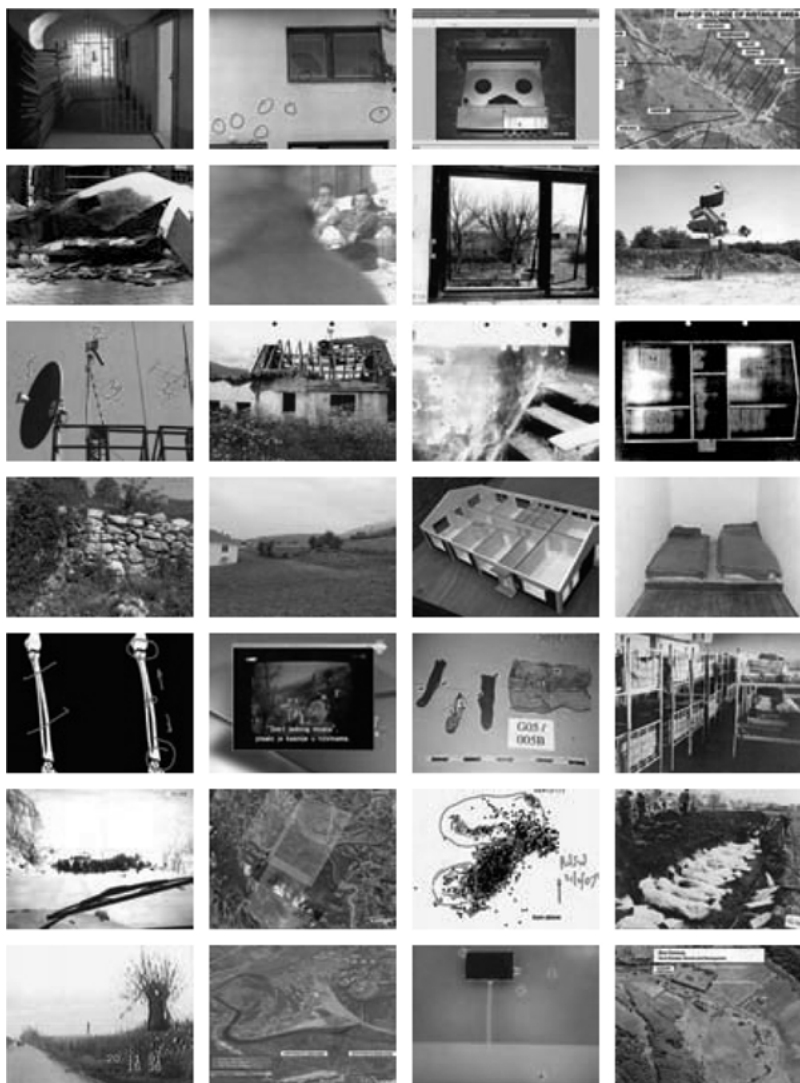
19 Savunma avukatı John Ackerman ile Hâkim Bonomy duruşma öncesi toplantısında.

25 Ağustos 2005 tarihli bir duruşma öncesi toplantısında Hâkim Bonomy ve savunma eş avukatlarından Ackerman arasındaki bu ayrıntılı diyalog ICTY'da tek bir dosya için oluşturulan bilginin büyüklüğünü belirtiyor ve arşivde büyük kısmı kendi kendine üretilmiş 9.3 milyonun üzerinde nesne olmasının nedenini izah ediyor. Ancak bir yandan da Uluslararası İnsancıl Hukuk (UİH) mizanseninin sahnelenmesine katkı sağlayan çoklu medya platformlarına ve bu tip teknolojilerin işin içine girmesiyle ortaya çıkan yeni sorunlara dikkat çekiyor. Belki de hâkim ile savunma arasındaki bu ufak münakaşada asıl ortaya konan şey, bir savaş suçları mahkemesinin verilerin niteliksel yanılla daha fazla meşgul olması beklenirken, Ackerman'ın materyallerle öncelikle niceliksel bir ilişki kurmak zorunda kalmasıdır. Kılı kırk yaran bir savunma hazırlamak yönündeki etik yükümlülüğü, hem incelemek zorunda olduğu devasa materyal yığını tarafından hem de sayısı gün geçtikçe artan Sırpça ses kayıtlarını anlamaması ve dışarıdan çeviri hizmetini almak zorunda kalması sebebiyle sınanmaktadır. Ackerman'ın açmazı onu sayfa sayısını hesaplayan, belgeleri indeksleyen, ses CD'lerini tarayan ve süreyi hesaplayan bir hesap makinesine dönüştürmüştür. Bir yandan da kasette kalan sürenin hızla tükenmekte olduğunu belirterek Ackerman'ı acele ettiren hâkimin kendisi de bir kronometredir.

Bir duruşmanın niceliksel boyutu yani metadatası ile niteliksel boyutu, tanıkların ve uzmanların ifadelerinden oluşan kayıtlar yoluyla açığa çıkan, içerik açısından zengin bilgi arasındaki gerilim, daha en başında bu tür hukuki kayıtların nasıl ve hangi yöntemlerle, yani kayıtların içeriğindeki detayların (şifreli özneliklerinin) mahkemede izah edilmesinden bile önce, kanıt niteliği ya da değer kazandığını kavramamızda hayati bir rol oynar. Başka çalışmalarda bu çifte eklemleme durumunu "maddi tanık" tabiriyle isimlendiriyorum.²⁰ Bununla, -savcılık depolarında bulunan suç mahalline ait maddi kayıtlar örneğinde olduğu gibi- fiziksel özellikleri veya teknik organizasyonu yoluyla sadece etkin bir şekilde tanıklık edebileceği hadiseleri kaydetmekle kalmayıp kanıtın kendisinin bir hadise olarak açığa çıkmasını sağlayan yöntemi (bu tür materyallerin mahkemede nasıl sunulacağını belirleyen ve kanıt olarak kabulünü hükme bağlayan delil ve usul kurallarını) de doğrudan kayda geçiren bir varlığı (nesne veya birimi) kast ediyorum. Maddi tanık kavramını geliştirirken, bağlamlarını oluşturan şiddet olaylarının izini taşıyan kanıtları kayda geçiren medya yapıtlarını inceledim ve bu materyallerin ihtilaf failleri olarak farklı kamusal forumlara hangi yollarla girdiklerini araştırdım. Bunlar, siyasi çatış-

ICTY Duruşma Deşifreleri, 25 Ağustos 2005, 050825SC, 82-87.

20 Susan Schuppli, *Material Witness: Forensic Media and the Production of Evidence* (London: MIT Press, yayına hazırlanıyor).

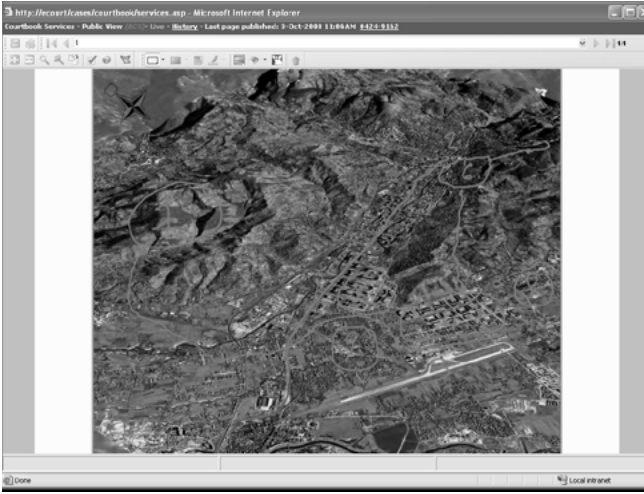

ma ve kriz durumları yoluyla ortaya çıkmış materyallerdir -mesela içerikleri kamuyu sarsan imajlar- ama bir taraftan da kendilerine uygulanan şiddeti yakalamışlardır. Aslında madde yalnızca nesnelere içine işlemiş karmaşık tarihler açığa çıktığında, tercüme edildiğinde ve kamu tarafından anlaşılmaya ve tartışılmaya uygun olabilecek, okunaklı biçimlere dönüştürüldüğünde “maddi tanık” halini alır. Nesnelere konuşma edimlerine hangi kamusal forumların meşruluk kazandırabileceğine ve maddi kanıtların, onları değerlendiren ve onlar üzerinde yargıda bulunan epistemolojik çerçevelerin imtihanından geçmesini, üzerinde mutabakat sağlanmış hangi standartların sağlayacağına ilişkin teamüllerin elbette sürekli sorgulanması ve teste tabi tutulması gerekir. Kaldı ki kamusal söylemin bu boyutu olmadan nesnelere, tanık statüsüne erişemeyip sanal halde kalır, şifrelenmiş veri arşivlerini sadece örtük bir potansiyel olarak geleceğe taşırlar.

Materyalleri kendi adlarına hangi iddialarda bulunulabileceği ya da hangilerine karşı çıkılacağı hakkındaki ihtilaf ve mücadelenin nesnelere/failleri haline getirip onların içinden çıktıkları özgün tarihsel koşullara tanıklık etmelerine izin veren şey, işte tanıklığın bu kamusal özelliğidir. ICTY, yalnızca nesnelere görev duygusuyla kayıt altına almış ve değerlendirmiş olan etkili bir kapalı sistem olduğu için değil, çalışması boyunca delil ve usul kurallarına titizlikle uymuş ve onları belgelemiş olması sebebiyle de bu araştırmanın yapılabileceği paradigmatik bir alan ya da forum niteliğindedir.

Mahkemenin ilk on yılında (1994-2005) üretilen görsel-işitsel kayıtları kapsayan şaşırtıcı 75.868 sayısına aslında savcılık makamına bağlı saha soruşturmacıları tarafından ortaya çıkarılan görsel-işitsel (AV) materyallerin ve kanıtların hiçbiri dahil değildir. ICTY’da sıradan bir dava süresince ortalama iki bin nesne ibraz edilir, bunlardan yalnızca belli bir kısmı hâkim tarafından kabul edilir ve bir yargılamada kanıt olarak tescil edilir. İbraz edilen materyallerden geriye kalanlar, tanık ifadelerini desteklemesi için “anımsatıcılar” olarak kullanılır ve genelde tanıklar tarafından kırmızı bir dijital kalem kullanılarak işaretlenmişlerdir. Böylesi bir süreç hakkında olan aşağıdaki komik denebilecek diyalog, teknolojilerin çıkmaz ve avantajlarının hukuki içeriğin ritminde ve üretiminde ne kadar belirleyici bir rol oynadığını gösterir. Bu vaka özelinde, her biri hukukun pürüzsüz işleyişine müdahale eden harita, ekran, kalem, sandalye, mikrofon ve beden teknolojilerinin iç içe geçmesi hukukun temel makinesel doğasını açığa çıkarır. ICTY’da hukuk, yazıya dökülmekten ziyade, tanıklığın teknolojik araçlar tarafından protezlerle geliştirilmesi yoluyla maki-neselleştir.

Görsel 8. IT-04-81: Saraybosna'nın tanıklar tarafından işaretlenmiş periskopik [TIF] uydü fotoğrafı. Belge Türü: Belge P00001 • Tarih: 03/10/2008 • Üreten: Savcılık. Bu e-mahkeme görüntüsü, fotoğraftan bir yıl önce kanıtlar arasına girdi. Kaynak: ICTY Mahkeme Kayıtları.

SAXON: Teşekkürler, Sayın Hâkim. Görselin e-mahkeme'de açılmasını bekliyoruz.

HÂKİM MOLOTO: Görselin burada çıkmasını istiyorsunuz. Bana memurun bu şeyle bir sorun yaşadığını aktardılar. Teknisyen sorunu çözene kadar basılı kopyaları kullanmamız mümkün mü? Tanışın önünde şu anda basılı kopyadan var mı?

SAXON: Şu anda yok ama mübaşirle hemen bir tane göndereceğim sayın hâkim.

HÂKİM MOLOTO: Çok teşekkürler.

SAXON: Evet, Bay van Lynden, önünüzde Saraybosna şehrinin bir uydü görüntüsü olmalı. Resmi tanıyor musunuz?

YANIT: Evet, tanıyorum.

SORU: Peki... Hâkimlerin takip edebilmesi için, ilk olarak, bu vadi tabanında uzanan şehri görüyoruz ve şehir merkezine doğru giden bir yola benzer

bir şey görüyoruz. Siz de görüyor musunuz?

Y: Evet.

S: Bu yol nedir ya da neydi, bize söyleyebilir misiniz?

Y: Saraybosna'dan geçen ana yol.

SAXON: Acaba Bay van Lynden'in haritasını mübaşir tepegöze yerleştirebilir mi, böylelikle onu ekranda görebilir.

S: Aynı haritayı şimdi önünüzdeki ekranda görüyor musunuz Bay van Lynden?

Y: Görüyorum.

S: Bay van Lynden, sağınızda bulunan ekranın üzerine bir kalem takılı. Belki mübaşirin yardımıyla, orada bir kalem var, onu...

SAXON: Bir dakika lütfen sayın hâkim.

HÂKİM MOLOTO: Buyurun.

SAXON: Eğer, bir tükenmez kalem ya da keçeli kalem verilebilirse...

TANIK: Burada bir tükenmez kalem var.

SAXON: Ama daha iyilerine ihtiyaç duyabiliriz. Biliyorum pek rahat olmayacak, ama şimdi sizden tepegözün üzerine doğru biraz eğilmenizi isteyeceğim. Ana caddenin üzerine bir çizgi çizebilir misiniz? (TANIK çizer)

S: Tam orada durup yeşil çizginin yanına o caddeyi göstermesi için sayıyla 1 yazabilir misiniz? (TANIK yazar)

S: Caddenin diğer ucuna, yeşil çizgiyi sonlandırdığınız yere [...] – Saraybosna'nın bu kısmına ne ad verildiğini hatırlıyor musunuz Bay van Lynden?

Y: Stari Grad denirdi, şehrin tarihî kısmı.

S: Peki. O zaman Stari Grad'ın yanına rakamla 2 yazabilir misiniz? (TANIK yazar)

HÂKİM MOLOTO: Bay van Lynden'in daha rahat edebilmesi için yapabileceğimiz bir şey var mı?

TANIK: Sorun değil sayın hâkim.

GUY-SMITH: Size bir sandalye vereceğim.

HÂKİM MOLOTO: Size ikinci bir sandalye verebilirsek...

SAXON: Aslında mikrofonu Bay van Lynden'in biraz daha soluna itebiliriz.

GUT-SMITH: Sandalyenizi değiştirebilirsiniz. Benim için sorun değil.

SAXON: Bay van Lynden, görüyor musunuz...

HÂKİM MOLOTO: Üzgünüm Bay Saxon, sizi bir kez daha böldüm. Şu anda e-mahkemeyi kullanarak devam edebileceğimiz bildirildi.

SAXON: Çok iyi sayın hâkim.

TANIK: Geri mi gitmeliyim?

HÂKİM MOLOTO: E-mahkemeye geri döneceğiz Bay van Lynden ve daha rahat edeceksiniz.

TANIK: E-mahkemenin ne olduğunu açıklayabilir misiniz?

HÂKİM MOLOTO: Görüntüyü şimdi ekranda göreceksiniz ve ekranın kendisine yazıp çizebileceksiniz.

TANIK: Buranın üstüne mi?

HÂKİM MOLOTO: Evet. Ama bunun için size özel bir kalem verecekler. Bay van Lynden'e ekran için kalem verildi mi? Harika.²¹

Bedenler ve teknolojiler bir araya geldiğinde, Deleuze ve Guattari'nin "makinesel asamblaj" olarak adlandırdıkları, birtakım ilişki-

21 ICTY Duruşma Deşifreleri, 3 Ekim 2008, 081003ED, 466-70.

ler arasındaki işlevsel dengenin yerini değişim süreçlerine bıraktığı, hatta maddeyi (bedenler ve varlıklar) yeni bir asamblaj kategorisine doğru yersizyurtsuzlaştıran şeyi oluşturur.²² Hukukçu değil, medya araştırmacısı olarak yazdığım için biraz temkinlice ifade etmek gerekirse, ICTY’da görülen çok sayıda dava aynı makinesel koşulları ifade eder. E-mahkeme sisteminin çalışmaması, kalemin olmayışı, sandalye olmaksızın ekrana erişemeyen bedenin eğilip bükülmesi, ağız ile mikrofon arasındaki mesafe gibi teknolojik kusurlar tarafından hukukun pratik işleyişinin kesintiye uğratılması, duruşmaları gitmesi gerekenden farklı bir rotaya evriltten bir kaçış çizgisi kurar - yasal süreci yerinden eder ve yeni bir asamblaj yaratır. Hukuki medya araçları alanında çalışmış olan Cornelia Vismann, mahkemeden, heterojen söylemleri hukuki kanıt biçimine dönüştüren bir “çeviri makinesi” olarak bahseder.²³ Ancak sessizliğe büyük önem atfetmek suretiyle görevini yerine getiren -arka plan sesinin asgariye indirildiği- rutin dava duruşmalarının tersine, uluslararası mahkeme, kaçınılmaz olan “dildeki boşlukları” (*Sprachbrüche*), bozulmaları ve eksiklikleri kaydetmek ve tercüme etmek için ayrı bir teknik makine düzeneğine sahiptir: tanıklık ve kanıt yalnızca tercüme edilmez, aynı zamanda “dönüştürülürler”. Nürnberg davalarında simultane tercüme için telefonlu tercüme sisteminin kullanılmasını ele alan Vismann başta “yalnızca dil problemlerini çözmeye yarayan bir araç” olarak ortaya çıkan şeyin, aslında “adalet denen çeviri düzeneğine dair temel bir sorunu” su yüzüne çıkardığını iddia eder.²⁴ Böyle bir sistemi çalıştırmak için gerekli teknik donanım ve bu gürültülü ortamın tercümanlar üzerinde oluşturduğu yük, hâkimin söylemsel önceliğinin yerini alarak hem mahkeme hiyerarşisini tersyüz eder hem de bilerek, bilinçsizce veya kazayla kanıtların bazı niteliklerinin gizlenmesine ve bazılarının fazlaca öne çıkarılmasına veya üretilmesine olanak tanır.

Hukukun pürüzsüz işleyişindeki bu kesintilere rağmen yargılama zaman içinde olaylar üzerindeki kontrolünü yeniden kazanır -e-mah-

22 John Johnston, “Machinic Vision”, *Critical Inquiry* c. 26, no. 1 içinde, 1999, s. 27-48, s. 28. Gilles Deleuze ve Félix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, İng. çev. Brian Massumi, Londra: Continuum, 1987, s. 88-90 ve 331-37.

23 Cornelia Vismann, “Breaks in Language at the Nuremberg Trials”, çev. Kerstin Schroer ve Susan Schuppli, 2012, <http://www.forensic-architecture.org/wp-content/uploads/2012/06/Language-Breaks-Vismann.pdf>; Almanca yayımlanan aslı “Sprachbrüche im Nürnberger Kriegsverbrecherprozess”, *Juristischer und literarischer Diskurs in der Auseinandersetzung mit den NS-Massenverbrechen* içinde, Stephan Braese (haz.), Göttingen: Wallstein, 2004, s. 47-56. Ayrıca bkz. Cornelia Vismann ve Geoffrey Winthrop-Young, *Files: Law and Media Technology*, Stanford: Stanford University Press, 2008; ve Cornelia Vismann, “Tele-Tribunals: Anatomy of a Medium”, *Grey Room* içinde, no. 10, Kış 2003, s. 5-21.

24 Vismann, “Breaks in Language”, s. 3.

keme sistemi çalışmaya başlar, tanık için bir sandalye konulur- ve işlevsel denge durumu yeniden sağlanır. Ancak bu sefer de bu yeni sağlanmış istikrar, mahkeme salonunun makineselliğini ve teknik altyapısını hukukun icra edilmesinin ve yazılmasının içine yerleştirmek zorundadır. Vismann'ın aktardığına göre, gelecek kuşaklar için "temiz" yazmalar üretmek adına deşifrelerin tüm dil hatalarından ve arka plan gürültüsünden "arındırıldığı"²⁵ Nürnberg Davalarının aksine, ICTY yargılamalarında kusurlar, bölünmeler ve uyarlamalar, tanığın yazma hareketinin yana açılan bir köşeli parantezin içinde "[TANIK yazar]" diye belirtilmesi de dahil olmak üzere mahkeme kayıtlarına harfi harfine kaydedilmiş ve resmi hukuki deşifrelere eklenmiştir. Hâkim, hukuk uzmanı ve tanık bu yeni gidişata uyum sağladığında, duruşmadaki arızanın öncesinde parçası olduklarından tamamen farklı bir makinesel asamblaj içerisine yerleşirler. Yargılama açısından oldukça kritik bir anda, tanığı hatırlamaya teşvik etme adına sunulan bir video, harita, fotoğraf ya da diyagramın hukuki kanıt dönüştüğü, mahkeme memuru tarafından bir belge numarasıyla kayıt altına alındığı ve hâkim tarafından kanıt olarak kabul edildiği pek çok örnek vardır. Mahkemede sunulan materyallerin tümü doğrudan hukuki "kanıt" niteliği edinmezken bazıları, bunu bizzat yol açtıkları tartışmalar yoluyla kazanır.

SORU: Şimdi Bay Loshi, diğer konuya geçelim. İfadenizde, sunduğunuz yazılı kanıtta... bunu... bu alanları filme aldıktan bir ay sonra Izbica ve Kosova'ya terk ettiğinizi ve kaseti iletmek için Arnavutluk'a doğru yola çıktığınızı belirtiyorsunuz. Savaşın sonra Kosova'ya döndünüz mü?

YANIT: Evet, döndüm. NATO girdikten sonra Kosova'ya döndüm. Haziranın 22'sinde oradaydım, Izbica'ya gittim. Ve bu kez kendi kameram vardı. [...] Kamerayı mezarlığı... artık hiçbir mezarın kalmamış olduğu mezarlığı çekmek için kullandım. Ne ceset kalmıştı ortada ne mezar. Her şey dümdüz edilmişti.

S: Hiç mezar yoktu derken ne kastediyorsunuz? [...]

Y: Bazı söylentiler duydum. Onların alınıp götürüldüğüne dair... Kimisi mezarların iki ayrı istikamete taşındığını söyledi. Kimisi dedi ki

25 A.g.y., s. 16.

Turiqevc'e doğru giderken sağda kalan Klina tarafına doğru götürülmüş, sonrasında bir başkası dedi ki Mitrovica'da bir yerlerde bulunmuşlar. Ama bu bilgi kesin değil, yani bu konuda pek bir şey bilmiyorum.

S: Tamam. Pekâlâ. Çok teşekkürler.

KRAVETZ: Sayın hâkim, tanığa soracağım sorular bu kadar. Tanığı size sunmak istiyorum - tanığın bahsetmiş olduğu video, Belge P232'dir. Ayrıca tanığın 23 ve 25 Eylül 2002 tarihli ifadesinde bahsetmiş olduğu bu videodan alınmış bazı görüntülerden oluşan birtakım fotoğraflar da bulunuyor ve bunlar da belge P230 ve P231'dir.

HÂKİM BONOMY: Peki, bunların hepsi kabul edilecek. 22 Haziran'dan sonra kayda alındığı söylenen diğer film ibraz edilmedi değil mi?

KRAVETZ: Bu dosyada ibraz edildiğini sanmıyorum.

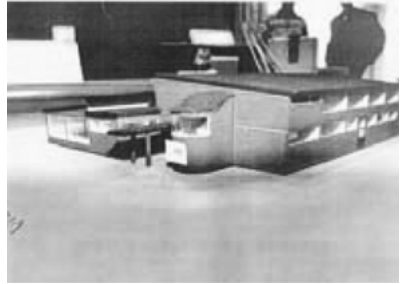
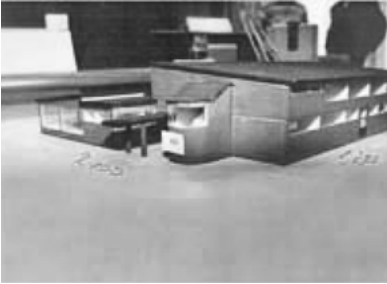
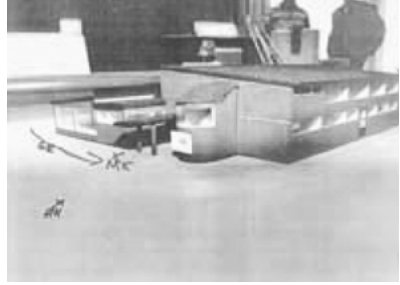
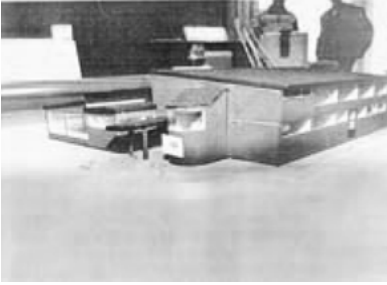
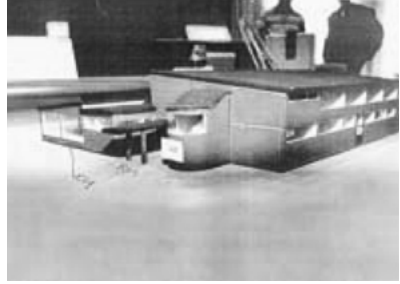
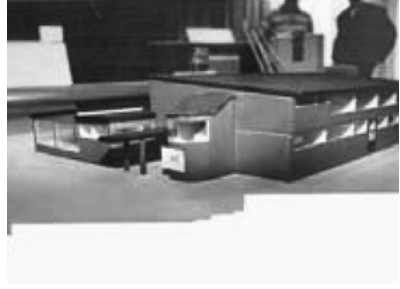
TANIK: Sayın hâkim, benden istenmediği için o kaseti buraya hiç getirmedim. Ama savcılığın ihtiyacı olacaksa, kanıt olarak ihtiyaç duyuluyorsa kendilerine sunabilirim.²⁶

ICTY mahkeme kayıtlarının çoğunluğu (yüzde 99'u) kâğıt dokümanları kapsarken, bunları çoğunluk sırasıyla haritalar ve fotoğraflar takip eder, fiziki nesnelere bile belgelenir ve ekrandan görseller halinde sunulur. Pek çok kez bunlar da çoğaltılır ve farklı davalarda yeniden kullanılır. "Hâkimler, kayıtların asılları yerine kopyalarını kabul ederler; asılları sunulduğu takdirde de kopyanın dava dosyasında aslı yerine geçebileceği hallerde aslının kanıt kontrol ofisine iade edilmesine karar verebilirler."²⁷ Aynı kanıtın çeşitli versiyonları -mesela Omarska Kampı'na ait maketin bir fotoğrafı- farklı yargılamalarda sunulmuştur. Bu renkli fotoğraf, çoğu kez fotokopiyle çoğaltılıp görsel kalitesini önemli ölçüde kaybetmiş bir nüsha olarak tekrar tekrar ortaya çıkmıştır. Aynı nüshanın bu kez siyah-beyaz fotokopiyle çoğaltılmış olarak ya da etiketlenmiş, kırılmış ve/veya tanıklar tarafından üzeri işaretlenmiş bir halde şekilde yeni kopyalarının ortaya çıkması da mümkündür.

26 ICTY Duruşma Deşifreleri, 26 Ekim 2006, 061026IT, 5369-71.

27 Peterson, "Temporary Courts, Permanent Records", s. 18.

Görsel 9-15. Tanıklar tarafından üzerinde işaretleme yapılmış görselleri de içeren, Omarska Kampı'nın maketine ait fotoğraflar ya da bunların fotokopileri, 2000. Kaynak: ICTY Mahkeme Kayıtları.

S. SCHUPPLI: Sizin söylediğiniz gibi depolardan neredeyse hiç çıkarılmayan asıl doküman ile onun bu tür kopyaları arasındaki ilişkiyle ilgileniyorum.

B. REID: Tanık, asıl evrakın bir kopyasını bilgisayar üzerinde işaretler, bu evrak mesela cephe hattını gösteren bir askerî harita, bir fotoğraf veya sivil bir harita olabilir ve tanık şurada yakalandım der ve A noktasını işaretler, sonra beni şuraya götürdüler der ve B noktasını işaretler ve nihayetinde C noktasında cinayetleri gördüm der ve harita üzerinde işaretler. Sonrasında bu üzeri çizilmiş harita ya da fotoğraf mahkemeye sunulur, işte bu kadar. Savcılık ya da savunma makamının bu bakımdan işi bittiğinde -çizim, harita, fotoğraf, işte her ne ise- kanıt olarak yeniden sunulur ama buna itiraz edilebilir ve sonra hâkimler bu konuda bir karara varır.

S. SCHUPPLI: Tanık tarafından işaretlenmiş bu nesnenin kanıtlar arasına girme imkânı vardır ama aslı kanıtlar içine giremeyebilir, öyle mi?

B. REID: Hayır, aslı da kanıtlar arasına girebilir ama bir bilgisayar kopyası, dijital kopyası olması lazım. Üzeri işaretlenmiş asıllar da var. Ama bu çok nadirdir. Artık duruşma salonunda yaptığımız her şeyi dijital ortamda yapıyoruz.

Aynı görsel, ICTY'a ait masaüstü bilgisayarın ve Microsoft Internet Explorer penceresinin imajın maddi altyapısının belirgin bir uzantısı haline geldiği bir dijital ekran görüntüsü olarak da yeniden ortaya çıkabilir. Görseller doğrudan bir klasörden veya fotoğraf albümünden çıkarılmış, üzerindeki delgeç izleri hâlâ görülebilen fotokopiler olarak da ortaya çıkabilir.

Görsel 16. IT-95-14/2: Kordic ve Cerkez [PPT]. Behrici Fotoğraf albümü (İngilizce, 3 sayfa). Belge Türü: Belge 1663 • Tarih: 1999 • Üreten: Savcılık. Kaynak: ICTY Mahkeme Kayıtları.

Görsel 17. IT-95-14/2: Kordic ve Cerkez [PPT]. Han Ploca'daki harap edilmiş binalara ait 54 fotoğraflık set. Belge Türü: Belge 1837 • Tarih: 1999 • Üreten: Savcılık. Kaynak: ICTY Mahkeme Kayıtları.

Materyallerin yeniden işlemden geçtiğine dair bu bariz göstergeler, bu materyallerin mahkemenin imaj ekonomisi içerisinde uzman görüşleri ve tanık ifadelerini hem desteklemek hem çürütmek için ne ölçüde dolaşıma sokulduğuna dikkatimizi çeker. Donna Haraway "önemli bir mitin başka bir versiyonunu anlatarak anlatı alanını yeniden düzenlemek yeni anlamlar üretmenin başlıca yöntemidir. Bir versiyon asla bir diğ erinin yerini alamaz, ama tüm alan, birbiriyle ge-

rilim içinde olan bütün versiyonlar arasındaki ilişki dahilinde yeniden düzenlenir,”²⁸ der. Bu mahkeme kayıtlarına belli bir tür adli bilimsel dikkatle yaklaşmak, bu görünen izleri, olayların tüm önceki versiyonlarının içinde saklandığı ve varsayımsal olarak dile getirilebilir olduğu bir katmanlaşmış tarih olarak okumamı mümkün kıldı. Dijital belgeleri de içeren bu materyaller, onların yapısal olarak yeniden düzenlenmesine neden olan dışsal işlemlere tabi tutulduğunda bilim felsefesiyle uğraşan Isabelle Stengers’in bilgi bakımından oldukça zenginleştirilmiş anlamına gelen “bilgiyle donatılmış materyal” diye adlandırdığı şeyler üretilir.²⁹ Maddi tanık kavramını geliştirirken faydalandığım bilgiyle donatılmış materyalite kavramı, bir soruşturmacı tarafından sahada bulunup kayıt altına alınmalarından dijitalleştirilip e-mahkeme sistemine yüklenmelerine, savcı tarafından duruşma öncesinde ortaya çıkarılarak mahkemede sunulmalarına, bir obje ya da görselin hakiki bir kanıt olarak ortaya çıkışından bir belge numarasına kavuşmasına kadar materyallerin bir savaş suçları mahkemesinin karmaşık mekanizmalarında yol alırken geçirdiği dönüşümleri deşifre etmekte çok kullanışlıdır. Bir olayın tekilliği, der Miriam Fraser, basitçe bir şeylerin bir araya gelişleri üzerine değil, onların belirli bir biçimde bir araya gelişleri üzerine kurulur. Bir varlığın -hukuki bir nesnenin- yalnızca bir anımsatıcı mı olduğu yoksa bir sorun temelinde ortaya çıkarılan bir kanıt mı olduğu sorusu, yerini, “Bu ne yapabilir?” sorusuna bırakır.³⁰ Hukuki yargı hadisesini oluşturmak için oldukça özel biçimlerde bir araya gelmek zorunda olan protokolleri ve partizan pratikleri görünür kılmak, koşullara bağlı olan bir kamusal hakikatin makinesel bir birliktelik olan ICTY’da ortaya çıkarılma koşullarına ışık tutar.

Charles Heller, imajların farklı bağlamlar arasında adeta zincirlerinden boşanmışçasına hareket ettikleri ve bazen de keskin karşıtlık taşıyan söylemlerde yeniden ortaya çıktıkları durumlara işaret eden “kırılmış delil zincirleri” dediği şeyi inceler. Bir imajın -göçmenlerin inşa ettikleri teknelerden kaçmaya çalışırken yakalanmalarından son-

28 Donna Haraway, “Primatology is Politics by Other Means”, *Feminist Approaches to Science* içinde, Ruth Bleir (haz.), New York: Pergamon Press, 1986, s. 77-118, s. 85.

29 Bkz. Bernadette Bensaude-Vincent ve Isabelle Stengers, *A History of Chemistry*, Harvard: Harvard University Press, 1996, s. 206. Ayrıca bkz. Andrew Barry, “Materialist Politics: Metallurgy”, *Political Matter: Technoscience, Democracy, and Public Life* içinde, Bruce Braun ve Sarah J. Whatmore (haz.), Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010, s. 89-118, s. 90.

30 “Bir olayın tekilliği kavrayışların basitçe bir araya gelişleri üzerine değil, belirli bir biçimde bir araya gelişleri üzerine kurulur. Nitekim bir varlığın -bilimsel bir ürünün ya da sanat yapıtının örneğin- ‘gerçek’ ya da ‘temsil’ olup olmadığı sorusu yerini onun ne yapmaya kadir olduğu sorusuna bırakır.” Mariam Fraser, “Event”, *Theory, Culture & Society*, c. 23, no. 2-3, 2006, s. 129-132.

ra Fas ordusu tarafından ateşe verilen ve kayda geçirilen teknelere ait bir resmin- hareketini takip ederken her bir bağlamın imajı nasıl kullanıldığı ve dönüştürdüğünü, böylelikle imajın “anlatı alanını” nasıl yeniden düzenlediğini anlatır. İmajdaki ufak değişiklikler kırpma ve hizasız yapılmış tarama işlemleri yoluyla oluşturulur ve bu da yeni bir “imaj” çerçeveleme durumu meydana getirir. Bu işlemler, imaj-göçünün izini sürmemize ve her bir imajı ortaya çıkaran olayların çeşitli versiyonlarını araştırmamıza imkân sağlayan önemli ipuçları ortaya koyar.³¹ ICTY’deki durum Heller’in araştırdığından bir ölçüde farklıdır, burada (sıradan insanların savcılığa postaladıkları hariç) her nesne delil zincirine dair gerekliliklere katı bir şekilde uyarak hukuki arşive girmek zorundadır. Ancak bunlar kanıt olarak kabul edilince, hukuki yargılamalar boyunca yayılışları benzer bilgi katmanlarını yürürlüğe sokar ki bunun da yine benzer bir şekilde çözümlenebilmesi mümkündür.

Mahkeme başladığında, sonradan soruşturma takım lideri olan Bob Reid, kanlı kıyafetler, el ve gözbağları gibi biyozararlı nesnelere de dahil olmak üzere kanıtların himaye altına alınması, torbalanması ve kaydedilmesi süreçlerini denetlemek için Bosna’ya gönderildi. Devam eden savaşın kaosu içinde toplanmış olan kanıtların menşelerini denetlemenin zorluğuna ilişkin herhangi bir sorun ortaya çıkmadığını sorduğumda bunun nadiren gerçekleştiğini söyledi. Mahkemenin ilk zamanlarında, Prijedor’dan toplanmış maddi kanıtları tutuldukları Zagreb saha ofisinden Bosna sınırına kadar götürürken İngiliz ordusunun eşlik ettiği kamyonları bizzat denetlemişti. Kanıtlar gece boyunca orada mühürlenmiş, fotoğraflanmış, kamyonlara geri yüklenerek ertesi gün karayoluyla Lahey’e nakledilmişti.

Date: 20 April 2010

Case No.: IT-04-74-T

This is to certify that a CD-Rom has been filed with Registry page number :
D59277

Görsel 18. IT-04-74: Prtic ve Diğerleri [TIF] Annex I (CD) Slobodan Prljak'ın Franjo Lozic'in ifadesinin kabul edilmesi için sunduğu dilekçe, Bosnalı Müslümanların basın açıklaması deşifresi ve Adalet Bakanlığı'yla ilgili Hollanda Adli Bilim Enstitüsü dokümanları. Belge Türü: Dilekçeler • Tarih: 20/04/2010 • Üreten: Savunma makamı. Kaynak: ICTY Mahkeme Kayıtları.

31 Bkz. Charles Heller, “Fractured Chain of Custody”, *Forensis: The Architecture of Public Truth* içinde, Forensic Architecture (haz.) Berlin: Sternberg Press, 2014.

Yeniden kodlanmış materyallerin tümünü bilgi açısından zenginleştirilmiş olarak kavramsallaştırmak, bilginin genellikle maddi olmayan verinin kapsamına ait görüldüğü ve niteliklerin de fiziksel olanı tanımlayan şeyler olarak anlaşıldığı analog-dijital ayrımını zora sokar. Dijital kanıtlardan oluşan delil zincirine ilişkin ICTY protokolleri bu ayrımı yerle bir eder. Araştırmam esnasında, videolarla dolu DVD'lerin ya da resimler, PowerPoint sunumları ve ses dosyalarıyla dolu CD'lerin hep plastik kutuları içindeyken fotoğraflandığını ya da fotokopilerinin çekildiğini ve onlara uygun bir dava dosya numarasıyla etiketlendiğini gördüğümde oldukça şaşırıyordum. Radyo vericileri gibi ses sinyalleri almaya ve göndermeye yarayan makineler bile fotoğraflanmış ve etiketlenmişti. Dijital olarak yeniden üretilmiş herhangi bir kanıtın mahkeme faaliyetlerini katederek aktarılması hareketi ve o bilginin depolandığı altyapılar -bu bir polimer disk olabileceği gibi bir sabit disk sürücüsü de olabilir- bu dijital kanıtı bir fiziksel nesne olarak yaklaşılmasını gerektirir (Stefan Schmitt'le katıldığımız insan hakları araştırmacılarına yönelik adli fotoğraf eğitiminde de bu pratiğe kutsal bir önem atfedilmekteydi). Kanıtın mahkemede hukuki bakımdan "kanıt" niteliği kazanabilmesi için, ilk himaye altına alınışından nakli, incelenmesi ve kullanılmasına kadarki süreçte verinin maddi kaydı ile içeriği arasındaki devamlılık sıkı bir biçimde sürdürülmelidir. Ancak veriye basitçe analog bir nesne olarak yaklaşmak yetmez; verinin, bu ayrılmaz bağın izini sürüp denetlemeyi sağlayan bir imaja, bir disk ya da sabit disk sürücüsünün yargılama boyunca her el değiştirişinde, fiziksel varlığının, durumunun ve etiketlenmesinin görsel kanıtına dönüştürülmesi de gerekir.

Mahkemedeki yargılamalar boyunca, tek bir parça kanıtın yediden fazla versiyonunun sicil memuru tarafından ayrı ayrı kaydedilip bir belge ya da tanımlama numarası olarak çeşitli dava dosyaları arasında hareket etmesi olağandışı değildi. Aynı suçtan birden fazla sanık yargılandığında davalar mahkeme kayıtlarının içine yerleşir ve bu yüzden kanıt niteliğindeki materyaller ve belgeler bu davalar arasında hareket etmek zorunda kalır. Farklı davalar arasında yolculuk yapan, farklı medya formatlarına dönüştürülen ve farklı teknolojilerle taşınan bu materyallerin izini sürmek benim en öncelikli yöntemsel amaçlarımdan biri oldu. Bu, tabiri caizse mahkemeye ait hukuki-medya düzeneği boyunca belgelerin aktarılmasına dair bir nevi adli incelemeydi [*forensics*] ve bana görseller ile kopyalama cihazları yeni bir hukuki-imag hibritleri düzeni oluşturmak üzere tekrar bir araya gelirken bu gibi materyallerin, bu süreçlerin izini DNA'larında ne ölçüde taşıdıklarını gözlemlene imkânı sundu.

Görsel 19. IT-05-88: Popvic ve diğerleri. [TIF] Resim 01925 Tanık PW-130 tarafından üzeri işaretlenmiş iki makaralı kayıt cihazının fotoğrafı (İngilizce). Belge Türü: Belge PIC00056 • Tarih: 07/12/2006 • Üreten: Savcılık. Kaynak: ICTY Mahkeme Kayıtları.

Görsel 20. IT-05-88: Popvic ve diğerleri. [TIF] Resim 02298 Tanık PW-130 tarafından üzeri işaretlenmiş bir antenin fotoğrafı (İngilizce). Belge Türü: Belge PIC00055 • Tarih: 07/12/2006 • Üreten: Savcılık. Kaynak: ICTY Mahkeme Kayıtları.

Maketler ve cihazlar gibi diğer fiziksel nesnelere dair videokasetlerin ve görsel imajların sayısı nispeten daha az olduğundan -arama parametrelerinin nispeten tutarlı kalması koşuluyla- ICTY'in kamuya açık mahkeme kayıtları içinde bulunan bu tür materyallerin tamamını olmasa da çoğunluğunu gözden geçirmeyi başardım. Video, videokaset[ler], film[ler], sinema film[leri] gibi anahtar kelimelerle yapılan aramalar aynı genel kategori içine giren materyalleri veriyordu. Bu büyüklükte bir arşiv malzemesiyle uğraşıldığında yazım hatası ve yanlış eşleşme kaçınılmazdır - radyo vericisine ait yukarıdaki ekran görüntüsünün açıkça gösterdiği gibi. "Tanık tarafından üzeri işaretlenmiş iki makaralı kayıt cihazının fotoğrafı" şeklinde etiketlenmiş olsa dahi, bunun bir radyo olduğu açıktır ve mahkemede tanık tarafından da bu şekilde tartışılmıştır; tanık makinenin işlevini, dinlemeye yakalanan ve artık savcılık deposunda tutulan kasetlere kaydedilen

(muhtemelen yanlış etiketlemenin sebebi de buydu) bir dizi radyo yayınına referansla anlatmıştır. Aynı tanık bir de radyo sinyallerini göndermeye, almaya ve yakalamaya yarayan anteni işaretlemiştir. Mahkeme kayıtları arasında, bu ikisi dışında iletim anteni örneği yoktur. Fotoğrafik kanıtın, bir olay hakkında kolayca çözümlenebilecek temsili bilgiler barındırması beklenebilir, örneğin birini öldürmek için kullanılmış bir silahın fotoğrafı söz konusu olduğunda. Bu davada ise kanıt -uydu anteni- ölüm emirlerini iletmenin aracıdır. İkisi de -yanlış etiketlenen radyo vericisi ve anten- bir dizi savaş suçuna yol açan bilgileri nakleden şeylerdi, ancak şiddetin uygulanmasından bizzat sorumlu tutulmadılar. Bu "tanık tarafından işaretlenen" görseller, çatışmanın teknik altyapısının hukuki söyleme, ihlaller hakkındaki daha nitelikli diğer suç delili biçimleriyle aynı ölçüde girmiş olduğunu vurgular. Hâkim ile savunma avukatı arasında, kasetlere kaydedilen bir radyo dinlemesi ve sesin asıl kopyasının niteliği hakkındaki ihtilaf üzerine şöyle bir tartışma gerçekleşir:

Görsel 21. IT-06-90: Gotovina ve diğerleri. [WMV] Savcılık Makamına ait iki videoyu karşılaştıran 04 Ağustos 1995 tarihli video klip. Belge Türü: Belge D00013 • Tarih: 08/04/2008 • Üreten: Savunma Makamı. Kaynak: ICTY Mahkeme Kayıtları.

ZIVANOVIĆ: [Tercümeden] Ayrıca savcılık tarafından ibraz edilen dokümanlara bir itirazım var sayın hâkim. Elbette duruşmada zaten dillendirilmiş olan ve mahkemenin karara bağlayacağı genel görüşlere ek olarak savcılığın 1395E ve 1395F numaralı [dokümanlarının] kabulüne itiraz ettiğime özellikle dikkat çekmek isterim. Bu 2 Ağustos 1995 günü saat 13.00'te dinlemeye takılmış bir konuşma. Listede bunun bir kaset olduğu belirtiliyor. Burada kaset dinlemedik. Tam olarak hangisi olduğundan emin değilim ama bir CD veya DVD dinledik.

İkincisi, bunun bir kopya olduğu ve kaynağının ne olduğu, bunun hangi orijinal kaynaktan

kopyalandığı belirtilmiyor. Bu yüzden bence hatalı bir karar, bizim orijinal kaseti kabul ettiğimiz şekilde hatalı bir izlenim yaratabilir. Dahası halka açık mahkemede sunulmayan, karşı tarafın elinde bulundurduğu ve tanığın duruşmada doğruladığı üzere tanıkla birlikte dinlemiş oldukları böyle bir kanıtın kabul edilmesi bu yargılamaların güvenilirliğine gölge düşürecektir, çünkü bu mahkemenin bilmesi gereken, onların kesin olarak bilmesi gereken bunun orijinal olup olmadığı ve sunulan kopyanın aslıyla örtüşüp örtüşmediğidir, özellikle de birinin bu konuda itirazı olduğunda.

HÂKİM AGIUS: [...] Bunu bir talep olarak alacağız ve biz bu dokümanı kabul edip etmemenin getirilerini ve götürülerini ya da artılarını ve eksilerini tarttıktan sonra karar vereceğiz. Evet, Bay Nicholls.

NICHOLLS: Evet, sayın hâkim. Bence uygundur. Elimizde bu şekilde yalnızca birkaç dinleme kaydı var ve bunların üstesinden gelebiliriz. Ancak tanığın mahkemede dinlediğimiz kaydı onayladığına ve bunun 2 Ağustos'ta tanığın dinlediği ve deşifre edilen kayıtle aynı olduğuna işaret etmek isterim.

HÂKİM AGIUS: Pekâlâ. Yeri gelmişken, Bay Zivanovic, savcılıktan orijinal kaydı göstermesini bekliyor ya da talep ediyor ya da istiyor değılsiniz anladığım kadarıyla, doğru mu? İki gün önce aslının depoda olduğuna dair... kim olduğunu bilmiyorum, sanırım Bay McCloskey'dendi, bilgi aldık, yani aslı mevcut. Anlıyorum ki konu açıklığa kavuştu. İtirazınızı savcılığın bu orijinal kaydı sunmasına dair bir talep olarak değerlendirmiyorum. Sizi bu şekilde anlamadım zaten. Buradaki şeyin sunulmasına, savcılığın sunmayı hedeflediği şeye itiraz ettiğinizi anladım. Evet.

ZİVANOVİC: [Tercümeden] Doğru. Diğerlerinin yanında burada savcılığın sunduğu şeyin kabul edilmesine yönelik bir itirazda bulundum. Ancak, o sırada dahi, durumun netleştirilmesini

istedim ve savcılık bana kaseti savcılık makamında göstermeyi teklif ettiğinde, yanlış anlamadıysam siz bunun ancak bu mahkeme salonunda yapılabileceğini söylediniz. Yani eğer mahkeme... kasetin dinlenmesine herhangi bir şekilde ihtiyaç duyuyorsa. Ve bunun doğruluğuna inandım. Bence bu son derece makul ve kaseti kendi başıma dinlemek gibi bir talebim yok. Kasetin mahkeme salonunda dinlenmesini istiyorum.³²

Aşağıdaki alıntılar, ses kaydının ve onun lehine ifade veren tanığın güvenilirliğinin sorgulandığı başka bir örneği gösteriyor. Bu kez ihtilafa konu olan, bir videonun ses kaydıdır, mahkemede peş peşe günlerce sunulan aynı videonun iki ayrı versiyonu iki farklı ses kaydına sahiptir: iki görüntü kaydı birbirini tutmaktadır ancak biri siren sesleriyle ötekisiyse kuş sesleriyle doludur. Mahkeme tutanağının tamamı okunduğunda sesteki tahrifatın kaynağının ve bunun hangi safhada gerçekleştiğinin asla keşfedilemediği anlaşılır; fakat bu olay ihtilafli kanita dair oldukça özgün bir örnek oluşturur. Dijitalleştirme ve kopyalama süreçlerinde materyallerin açıkça dönüştürüldüğüne ilişkin zaten bahsetmiş olduğum pek çok örnek bulunsa da materyaller üzerinde yapılan zaman zaman ustaca, zaman zaman acemice değişiklikler genelde yasal süreci altüst edecek ya da aksatacak gibi görünmez. Şüphenin doğrudan materyallere yöneldiği ve orijinallik ve bütünlüklerinin sorgulandığı çok az örneğe rastladım: benim nihayetinde çapraz sorgulama yaptığım materyallere ait toplam kusurlar bütünü, kanıt hadisesine dair yeni kavrayış biçimleri oluşturmanın asli kaynağı haline gelirken, bu bozulmaların mahkeme tarafından çoğunlukla incelenmediği görülmektedir. Muhtemelen bu tür prosedürlerin hukukun işleyişini karıştırma ya da aksatma kastının olmadığı kabul edildiğinden, nesnelere (özellikle medya materyallerinin) tekrar tekrar kopyalandığında, çevrildiğinde, yüklendiğinde vb. geçirdiği dönüşümler başka bir asli faaliyetin önemsiz yan ürünleri olarak görülür. Kısacası benim ilgi alanlarım ile mahkemeninkiler azıcık bile uyuşmaz. Mahkemenin hiçbir kusur ya da en azından üzerine eğilmeye değer bir şey görmediği yerde bu tür hukuki materyaller içinde şifrelenmiş mikro-olaylara duyarlı bir perspektiften bakıldığında bambaşka yeni bir dünya görülmeye başlar. Walter Benjamin'in yazdığı gibi, "büyük yapıları küçücük ve somut biçimde üretilmiş öğelerden oluşturmak" mümkün olabilir, "Tek tek anların çözümlenmesiyle, olayın bütününe kristali ortaya çıkarılabilir."³³

32 ICTY Duruşma Deşifreleri, 12 Aralık 2006, 061207IT, 5181-83.

33 Walter Benjamin, *The Arcades Project*, çev. Howard Eiland ve Kevin McLaughlin,

SORU: Belgrad'a varmanızdan yaklaşık bir yıl sonra videonun size ulaşmasından dün mahkemede bulunuşunuza kadar geçen zaman içerisinde mahkemede gösterilen ses ya da video üzerinde yapılmış herhangi bir değişiklikten haberdar mısınız?

YANIT: Bildiğim kadarıyla hiçbir değişiklik yapılmadı. Aynı görüntüleri başka yerlerde de bulabilirsiniz. Bu, kopyalardan yalnızca biri. Ortalıkta dolaşan onlarca, yüzlerce kopyası vardır diye tahmin ediyorum. [...]

S: Savcılık makamının aslen Ağustos'un 4'ünde çekilmiş olan, kurgulanmamış videoyu elinde bulundurduğunun farkında mısınız?

Y: Değilim.

S: Orijinal videodaki sesin dün mahkemeye sunduğunuz videoda tahrif edilmiş olduğunun farkında mısınız?

Y: Bunun da farkında değilim.

S: Dün mahkemede sunduğunuz video ile savcılık makamı tarafından savunmaya gösterilen orijinal videonun karşılaştırmasını size göstereyim. Kadınlar ve çocukların hava saldırısı sirenleri altında cadde boyunca koştukları sahneyi hatırlayacaksınız. Savcılığın savunmaya göstermiş olduğu video ile dün mahkemede sunmuş olduğunuz videoyu karşılaştırmanıza izin vereceğim.

HÂKİM ORİE: Bay Misetic, ses kaydından da defalarca bahsettiniz. Heyet tarafından yok sayılmasa da ses kanıtlar arasında değil.

Bay MİSETİC: Üstsesten bahsetmiyorum. Knin'de olanlar hakkındaki asıl seslerden bahsediyorum ve inanıyorum ki Sayın Hâkim, ifade ettiniz ki, yapabilecekleriniz...

HÂKİM ORİE: Evet, gerçekten, bombardıman sesleri.

MİSETİC: Doğru. Doğru. [Videokaset oynatılır] [...]

HÂKİM ORİE: Anlıyorum. Dün gördüğümüz şeyin bir parçasını gördüğümüzü ve aynı görüntünün farklı bir sese sahip, farklı bir versiyonunu gördüğümüzü anlıyorum.

MİSETİC: Doğru.

HÂKİM ORİE: Şimdi, bunu kanıtlar arasında ister misiniz, alayım mı?

S: Tanık, dün oynattığınız videoya siren sesini kimin eklediğini biliyor musunuz?

Y: Bilemiyorum. Bir kopyasının yapılması için verdiğim orijinal kasetin buraya ulaşan kopya olduğunu zannediyorum, buna ek olarak orijinal kasetin hâlâ mevcut olduğunu düşünüyorum. Onu size kişisel olarak yollayabilirim, bir işe yarayacaksa, böylelikle sizdeki kasetle arasında çapraz başvuru yapabilirsiniz. Acaba Veritas mıydı? Gerçi sanmıyorum, onların tek yaptığı kaseti kopyalamaktı. Zaten yeni kurgu hareketleri ekleyebilecek ya da orijinal çekimleri değiştirecek ekipmanları olduğunu sanmıyorum.

HÂKİM ORİE: Ne olduğu konusunda tanığın hiçbir bilgisi olmadığı açık, bu yüzden yorum yapmayı bırakalım. Lütfen devam edin.³⁴

Bölüm III: Kaset

*Tüm güvenilirlik, tüm vicdanlılık, hakikatin
tüm kanıtları, yalnızca duyulardan gelir.
Friedrich Nietzsche³⁵*

Ekim 2013'ün puslu bir sabahında Steffen Krämer, Srdjan Hercigonja ve ben İzbica'ya doğru yola çıktık. Kosova'nın Priştine şehrinin güneyinden iki saatlik araba yolculuğuyla ulaşılan ufak tefek bu köyde, Liri Loshi 120'den fazla Kosovalı Arnavut'un vahşice öldürüldüğü, 1999 İzbica ve Padalishte katliamlarının akıbetini belgeleyen delil niteliğindeki videoyu çekmişti. Bu video ve onun tanıklığı hem Milošević hem de Milutinović'in savaş suçları yargılamalarında tartışıldı. Uydu görüntüleri ve Google Earth ekran görüntülerinin rehberliğinde yol alarak bizi etnik şiddetin trajik mahalline götüren haritada işaretlenmemiş yolu nihayet bulduk. Bu, söz konusu alanla ve geriye kalan sakinleriyle temas etmenin, o zamanki zannımca, mahkemenin hukuki protokolünün sistematik olarak parçalara ayırıp her türlü duygulanımdan arındırdığı bir olayı, bir şekilde daha bütüncül kavramayı sağlayabileceği inancıyla çıkılan çarpıcı bir yolculuktu. Peş peşe sıralanan tepeleri saran pus yavaş yavaş kalktıkça, manzara hâlâ sırlarını açığa çıkarabileceği düşünülebilecek korkunç geçmişi dolayısıyla değil, tam da bunun bariz yokluğu sebebiyle çok daha dikkat çekici hale geldi. Bir çiftçi eski bir traktörle tarlasını sürüyor ve bir köpek ağır ağır ilerleyen sığira hırlıyordu. Çayirlara yaklaşırken görülecek pek az şey vardı.

Ağır travmaların ve şiddetin mahalline geri dönüp, korkunç şeylerin yaşandığına dair gözle görülür kanıtların yokluğuyla karşılaşmak oldukça olağan bir deneyim, bu çoğunlukla "normal" hayata geri dönmeye yönelik basit bir ihtiyacın sonucu. Tarih, geri çağrılmak istendiğinde genellikle anıtlar ve mezarlıklar -resmî kayıp coğrafyalarını belirten işaretler- biçiminde ortaya çıkar. Yakın zamanda belgesel sinemacı Philip Scheffner'la, Merle Kröger'le birlikte yaptıkları *Revision* (2012) filmi üzerine yaptığım bir görüşmede, şiddet olaylarının yaşandığı bir yerde bulunma ve fakat olay ne kadar kısa süre önce gerçekleşmiş olursa olsun söz konusu tarihe ait kanıtları ayırt edememe paradoksu hakkında konuştuk. Philip Scheffner, yeteri kadar odaklanarak bakarsak ve neye baktığımızın ya da neyi aradığımızın gerçekten bilincindeysek her zaman görecektik ya da sezecektik bir şeyler olduğunda ısrar etti. Görmekten bahsederken ikimizin de aklında olan şey, şiddet dolu tarihini delik deşik binalar gibi gözle görülür

35 Friedrich Nietzsche, *Beyond Good and Evil*, çev. R. J. Hollingdale, Minneapolis: Filiquarian Publishing LLC, 2006, s. 134. [*İyi ve Kötünün Ötesinde*, Alm. çev. Ahmet İnam, Say Yayınları, 2015, s.89.]

Görsel 22. İzbica katliamı alanında çekilen video, Kosova, 7 Ekim 2013. Material Witness'tan tanıtım fotoğrafı, Susan Schuppli (yönetmen) ve Steffen Krämer (sinematograf), [Birleşik Krallık, 2014].

kanıtlarla hemen açığa vuracak somut bir gerçekle karşılaşmaktan ziyade "tarihsel gölgelerin derinliklerine" dikkatle bakabilecek ve -mezarların altüst edildiği bir çayırdaki yeni yeşermiş otlar gibi- aksi takdirde önemi anlaşılmayacak, gündelik şeyler vasıtasıyla ifade bulan gizliliği keşfedebilecek, Benjamin'ci anlamda stereoskopik ya da çok boyutlu denebilecek bir görme biçimidir.

Loshi'nin İzbica ve Padalishte'de çektiği görüntülerin üzerinden geçmek için uzun zaman harcıyıp ICTY duruşma kayıtlarına ait yüzlerce sayfanın içine gömüldükten sonra, nihayet İzbica katliamının duygulanımsal kalıntısının önceden zannettiğim gibi böylesi dehşet verici bir olayı ele almak için işe koşulmuş hukuki protokoller tarafından dümdüz edilmiş olmadığının farkına vardım. Aksine, duygulanımları yansıtmıyor olsa da bu bürokratik aşırılık maddi kanıtların hareket etmesini ve dile gelmesini sağlayan son derece karmaşık kayıt süreçleri tarafından üretilmişti. Video ne kadar çok oynatılır, mahkeme tarafından klip serisi halinde kurgulanır, farklı dillere çevrilir, ileri geri sarılır ve çapraz sorguya alınırsa o kadar bilgiye doygun veya bilgiyle dolu hale gelmekteydi. Artık nesne, iki farklı tarih için delil teşkil ediyordu: Loshi tarafından kaydedilip çoğaltılmış kaset ve videonun ibraz edildiği hukuki tahkim süreci. Arnavutluk'ta ele geçirilmesinden sonra, savcı tarafından duruşma öncesi işlemlerden geçirilmesi ve ibraz edilmesine, destekleyici tanıklıkların tartışmalı hale geldiği mahkemede sunulmasına ve sonunda P232 numaralı resmî belge olarak kanıtlar arasına girmesine kadar katedilen yolda videonun başına bir şeyler geldi. Olay mahallinde kaydedilmiş şiddet, belli bir ölçüde, mahkemenin durmak bilmeyen hukuki düzeneğine teslim edilen kasedin makinesel sonraki yaşamı tarafından belli bir ölçüde tamamlandı.

[Videokaset oynatıldı]

HÂKİM BONOMY: Ve yemin altında verdiğiniz ifadede dediniz ki: "Bu video kaseti 31 Mart 1999'da kendim çektim ve çekildiği günden bugüne kadar bu kasetin aslı benim mülkiyetimdeydi." Şimdi, biliyoruz ki yemin altında verdiğiniz ifadedeki tanıklığınız doğru ve kesin değil çünkü videoyu kaydeden kişi Bay Thaqi. Şimdi, bu ifadenin ikinci kısmı, yani savcıya teslim edilene kadar geçen tüm zaman boyunca orijinal kasetin elinizde bulunduğuna dair ifade de aynı şekilde doğru değil, aslında yanlış. Öyle değil mi?

Y: Hayır. Bu doğru, ama bunun bir yanlış anlaşılma olduğuna inanıyorum. Çünkü benim... orada söylediğim şey ya da açıklamaya çalıştığım şey ve açıkladım da... Açıkladığıma inanıyorum, Sefeddin Thaqi kaydı yaptıktan hemen sonra... Birkaç gün sonra, sanırım Nisan'ın 3'ü ya da 4'üydü, şu anda anımsayamıyorum, tüm kayıtları onun kasetinden VHS kasete aktardık, tüm bu sürede benim mülkiyetimde olan bu kasetti. Ama o kaseti beraberimde Arnavutluk'a getiremedim çünkü bunu çok tehlikeli buldum. Sonrasında yeltendim, yapabilseydim yapardım ama hiçbir zaman yapmadım çünkü bunu çok tehlikeli buldum. Ve sonra Sefedin Thaqi'nin kasetini bulmaya çalıştım, ki sonunda buldum da. Ve Sefedin Thaqi'nin kasetinin mahkemeye nasıl girdiğinin ve sizin de işaret ettiğiniz, şüphesiz, sizin söylediğiniz gibi, neden tüm zaman boyunca benim mülkiyetimde olan kasetin girmediğinin açıklaması budur. Şimdi Lahey Mahkemesi'nin mülkiyetinde de olduğunu sanıyorum.

S: Şimdi, Bay Thaqi'nin kasetine gelirsek, bu kaset bir noktada hırsızlar tarafından çalındı, doğru mu?

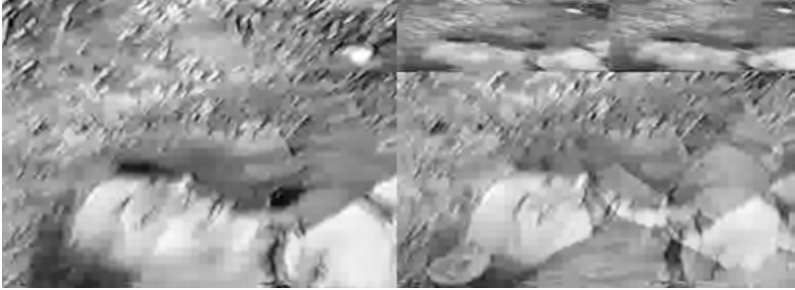
Y: Evet. Bu kaseti aradığım dönemde, onun kamerası çalındı, kaset yüzünden çalındığını düşünmüyorum... Kaset, kamera yüzünden çalındı. Hırsızlar içinde ne olduğunu bile bilmiyordu. Ve sonra Şaban Dragaj'ın yardımıyla bu kaseti yeniden buldum.³⁶

Yargılama bağlamında maddi tanık, bir dava ya da cezai kovuşturmaya konu olan meseleyle ilgili mahkemenin sonucunu etkileyecek kadar önemli bilgilere sahip olduğu kabul edilen kişidir. Başka bir deyişle, sahip olabileceği bilgiler sebebiyle tanığın, ifadesini alabilmek için her türlü çabanın sarf edilmesini gerektirecek kadar yargılamayla "ilgili" olduğu düşünülür. İnsanlar, bilgileri ya da deneyimleri onları bir dava içinde semantik açıdan "maddi" olarak konumlandırıldığında tanık haline gelirler. Fakat materyallerin olaya dair süreçleri kendi içlerinde kaydetmeleri ve arşivlemeleri veya bilgileri metadata olarak barındırmaları, onları tarih mahkemelerinde şahitlik edebilecek nitelikte de facto maddi tanıklara dönüştürmez. Her madde birtakım tarihlere ait kanıtları kaydeder ama her materyal bu tarihsel süreçleri ifşa etmesi ya da bunlara tanıklık etmesi bakımından kanıt değeri taşımaz. Teknik arşivin alanına ait olan hukuki kanıt ile (bir kişi tarafından) yemin altında verilen ifade olarak anlaşılan tanıklık arasındaki klasik ayrımı vurgulamak için Jacques Derrida "tanık olmak görme-yi, işitmeyi vs. kapsar ancak tanıklık etmek her zaman konuşmak, ilişkilenecek ve tasdik etmek, bir söyleme işaret etmektir. Söylemin olmadığı yerde tanıklık etmek imkânsızdır."³⁷ der. Ancak Derrida'nın işaret ettiği şey, tam da yemin etmeyi düzenleyen, tekerrür eden protokollerin doğaları gereği, bu (hukuki) söylemin zaten belli bir ölçüde teknik bir niteliğe sahip olduğudur. Tanığın hukuka girmesinin -gerçeği, tüm gerçeği ve yalnızca gerçeği söyleyeceğime yemin ederim-yapısal bakımdan performatif olan boyutu içerisinde tanımladığı tekniğe başvurmak, materyal kanıt kavramı ile saf tanıklığı ayırıştırmanın ne kadar zor olduğunu, bu zorluğun da özellikle teknoloji meselesine bağlı olduğunu gösterir. Loshi'nin İzbica ve Padalishte katliamları sonrasında çektiği amatör görüntüler etrafında gelişen tartışmanın merkezinde de bu belirsizlik vardır.

Cansız bedenlere ait sessiz dehşet, kendisini kameraya/izleyiciye göstermek için yavaş yavaş biriktikçe başlangıçta düzensiz manyetik parazit gibi görülen P232 numaralı belgenin hasar görmüş maddiliği zamanla görüntü-alanına taşınır. Kasetin tekrar tekrar kopyalanması ve kodlanmasıyla oluşmuş yoğun bir kusurlar katmanı olarak ortaya çıkan maddi müdahaleler, birazdan görüntünün asıl konusu olarak ortaya çıkacak olan insan bedenine yönelik maddi ihlallere dikkat kesilmemizi sağlar. Sinemada, görsel alandaki böylesi sert bir bozulma

37 "Tanıklık asla kanıtlarla karıştırılmaz veya karıştırılmamalıdır. Dar anlamıyla tanıklık birinci tekil şahıs içinde 'yemin ediyorum' diyen, gerçeği söyleyeceğini temin eden, bunun için söz veren ve hiçbir şeyin kanıtlanmadığı bir durumda sözüne başvurulmuş biri tarafından oluşturulur... Tanıklık kanıtlarla desteklenebilir ancak kanıt süreci tanıklık sürecinden tamamen farklı yapıdadır/ayırıştırılır." Jacques Derrida ve Bernard Stiegler, *Echographies of Television: Filmed Interviews*, çev. Jennifer Bajorek, Cambridge: Polity Press, 2005, s. 93-94.

yakın bir tehlike ve tehdide işaret eder, ahenkli bir resme benzeyen dünyanın istikrarı bozulur ve şiddet tarafından tüketilir, bu Michael Haneke gibi bir yönetmenin kontrollü ve fazlasıyla edilgen görüntülerden şiddeti çekip çıkararak sürekli kullandığı bir anlatı biçimidir. Bir Haneke filmindeki en dehşet verici şey, canlı yüzey sesinden arındırılmış katmansız, muntazam görüntüdür ve kırılma gerçekleştiği zaman daha da gaddarca gerçekleşir. *Funny Games* (1997) ve *Caché* (2005) filmleri bunun örnekleridir. Bir suçun belgesel kanıtı olma statüsü göz önünde bulundurulduğunda, katliam videosu sinemanın anlatısal kurgusuyla elbette karşılaştırılmaz. Ancak maddi bozulmalar ve istikrarsız görüntü-alanıyla birlikte kasetin kötü durumu, rahatsız edici biçimde ürpertici duygulanımla uyumludur ve bize etnik temizlik yoluyla farkları ortadan kaldırmayı amaçlayan politik programı hatırlatır.

Görsel 23. Liri Loshi'nin *Padalishte* Katliamı sonrasında yaptığı çekimlerden bir görüntü kesiti, Kosova, 26 Mart 1999. Kaynak: ICTY Dava No. IT-02-54: Milošević. Kaynak: ICTY Mahkeme Kayıtları.

Edebiyat eleştirmeni Shoshana Felman hakiki tanıklık etme edimini şekillendiren şeyin, tarihsel bir travma karşısında kavranabilir bir anlatı üretmenin zorluğu olduğunu iddia eder. Tanıklardan biri olan Yehiel Dinor/K-Zetnik'in ifade verdiği esnada baygınlık geçirdiği Eichmann davasının filme alınmış belgelerinden yararlanarak, konuşmanın hukuki teamüllerinin askıya alınmasının hangi koşullar altında ve hangi yollarla kendi başına bir hukuki tanıklık biçimi oluşturabileceğini sorar.³⁸ Primo Levi, Auschwitz'te yaşadıklarını anlatırken kendi hafıza izlerini tarihi geri sarıp yeniden oynatabilen teyplerin mekanik işleyişine benzetir: "Bu açıklayamadığım deneyimin görsel ve işitsel hatırasına hâlâ sahibim. [...] Bilmediğim dillerdeki cümle-

38 Shoshana Felman, "A Ghost in the House of Justice: Death and the Language of the Law", *The Juridical Unconscious: Trials and Trauma in the Twentieth Century*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002, s. 131-51.

ler manyetik teyplerdeki gibi, hafızama kazınmış halde duruyor.”³⁹ K-Zetnik’in hafızası kampın travmasını silerken, Levi’ninki kaydeder. Her iki durumda da tanıklık etme kapasitesi sözlü ifade yoluyla değil kayıt teknolojileri vasıtasıyla ortaya çıkar: baygınlık geçiren beden, teyp gibi geriye sarıp yeniden oynatan hatırlama faaliyetleri. Aynı şekilde, Loshi’nin video kasetinin düşük kalitesi, bir suçun tanığı olarak ikna edici şekilde mahkemede bulunma kapasitesini düşüren bir şey olmaktan ziyade, genellikle tarihsel şiddeti açıklayıcı anlatılar üzerinden değerlendirmek için başvurulan bir imaj-rejiminin epistemik boyutlarını reddettiği ölçüde onun tanıklık kapasitesini artırır. Aslında kasetteki maddi sorunlar onu başka tür bilgilerle doldurur; düzensiz elektronlardan ya da infaz edilmiş bedenlerden anlam çıkarma görevine sahip bir insan tanığın tamamlayıcı müdahalesini gerektirmeyen bir ontolojik hesaplaşma biçimi üretir. Katliam kasetinin düzensiz görsel verisinden bütünlük ve açıklık çıkarmaya çalışmak, kanımca, olayları bir kez daha ihlal edecektir, ki mahkeme Loshi’nin çapraz sorgusunda tam olarak bu gerçekleşti. Görüntünün, teknik tanıklık yaptığı tarihsel olaylar hakkında bize ne söyleyebileceği, mahkemenin tarih hakkında tutarlı açıklamalar talebini karşılamak için verdiği mücadeleyle örtüşür.

Gilles Deleuze, Francis Bacon’ın resimleri hakkında yazarken, “Fotoğraflar bir duyumsama yoğunluğu üretmez, daha doğrusu duyumsama içinde farklılıklar üretmez,” der, çünkü resmin aksine, fotoğraflar bedeni hareketlendirmez ve farklı görme biçimleri sağlamaz. Aksine yalnızca gördüğümüz şeyin bir kaydı ve bir benzeridirler.⁴⁰ “Resim,” der Deleuze, “sanatçının gözle her zaman dengesiz bir ilişki içerisinde olan elinin yardımını gerektirir.” Gözün gördüğü, el tarafından asla tam olarak kaydedilemez: resmin derinliklerinden her zaman farklı bir şey ortaya çıkacaktır. ICTY’in yargılamalarında sunulan medya materyallerinden pek çoğunun benzer şekilde bu dengesizliği makinesel düzeyde kayıt altına aldığı iddia ediyorum. Duyumsama her davada, imaj-olayın teknik olarak yeniden düzenlenmesi esnasında ortaya çıkar; yani onun mimetik rejiminden değil, maddi derinliklerinden ortaya çıkar. Kriz olayları hakkındaki başka bir bilgi katmanı -yapılan işlemlerle ortaya çıkan bilgi- meydana gelmeye zorlanır, benzerlik düzleminin (şeylerin görünüşünün) ontolojik

39 Primo Levi, aktaran Giorgio Agamben, *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*, çev. Daniel Heller-Roazen, New York: Zone Books, 2002, s. 27. [Primo Levi, aktaran Giorgio Agamben, *Tanık ve Arşiv: Auschwitz’den Artakalanlar*, çev. Ali İhsan Başgöl, Dipnot Yayınları, 2000, s. 27.]

40 Gilles Deleuze, *Francis Bacon and the Logic of Sensation*, çev. Daniel W. Smith, Londra: Continuum, 2004, s. 49. [*Francis Bacon. Duyumsamanın Mantiği*, çev. Can Batukan ve Ece Erbay, Norgunk Yayınları, Nisan 2009.]

altkatmanın kaçak salınımlarına imkân sağladığı anda, tanıklığın dulusal alanını hareketlendirir. Böylesi yoğunlaştırılmış imaj-sıkıştırma anlarında manyetik partiküllerin ya da piksellerin derinliklerinden yeni bir maddi tanığın çıkıvereceği söylenebilir.

SORU: Sıradaki sorum... Zaten iki sorum daha olacak ve çapraz sorgum bitecek. İlk sorum, çekildiği tarih bakımından görüntünün orijinalliğiyle ilgili. Görüntünün çekildiği tarihi kanıtlayan ikna edici herhangi bir kanıt var mı? Tam olarak Haziran 1999 muydu? [...]

YANIT: İlk sorunuza yanıt olarak, kasette ifade ettiğim cümle: "İzbica'dayız, 23 Haziran 1999, saat 12.15, öğleni 15 dakika geçiyor." Bu, kayıt başladığında benim açılış cümlem ve sonra ne yaptığımı anlatıyorum.⁴¹

S: Son sorum da şu: Hem ifadenizde hem de çapraz sorguda bize esas videokasetten bahsettiniz ve format farklılıklarını ve sonradan tekrar kaydedildiğini anlattınız. Esas kasetin ilk formatı, elimde tuttuğum oldukça küçük bir videokaset. Lütfen buna bakınız. Bu, 1733 olarak adlandırılan kasetin orijinal formatı mıdır, orijinal kasetin formatı bu mudur?

Y: Buradan gördüğüm kadarıyla kesin olarak söyleyemem ama bu mahkemeye getirdiğim kaset, bu olabilir.

S: Şimdi de daha büyük, normal boyda bir kaset tutuyorum, video dükkânlarında vs. daha sık kullanılan cinsten. Sizin kaydettiğiniz ya da daha küçük kasette olan şeyi tekrar kaydettiğiniz kasetin boyu bu mudur? İki ayrı boy bunlar mı?

Y: Hangisi, küçük olan mı büyük olan mı?

S: Şu anda büyük olana bakıyorsunuz.

Y: Evet. Materyali küçük kasetten büyüğüne aktarmak için kullandığım kasetin boyu buydu, çünkü sonradan öbür elinizde tuttuğunuz türde küçük bir kaset kullandım.⁴²

41 ICTY Duruşma Deşifreleri, 10 Şubat 2009, 090210IT, 793.

42 ICTY Duruşma Deşifreleri, 3 Eylül 2002, 020903IT, 9484-85.

Forensis kitabının ortaya koyduğu üzere, insan tanıklığının sahip olduğu öncelik, yerini hızlı bir biçimde, vurguyu maddeler ve kodlara kendini kaptırmış nesne-yönelimli hukuk kültürüne doğru kaydıran, olaylar hakkındaki adli bilimsel değerlendirmelere bırakıyor. Ama bir hukuki nesnenin hukuki olarak tanıklık edebilmesi için, gerçeği söyleyeceğine dair yemin edemeyeceği göz önüne alındığında, konuyla alakalı yönlerini ortaya koyacak ya da yapısal olarak onu yeniden düzenleyecek birtakım bürokratik safhalardan geçmesi gerekir. Loshi'nin katliam videosundaki içsel kusurlar, açık şiddet eylemlerine duyumsal hatta sembolik açıdan tanıklık eder. Ve (beni) bir şekilde şaşırtan biçimde, videodaki elektronik bozulma Loshi'nin kendisinin bir maddi tanık olarak güvenilirliğine dair soru işareti yaratmamıştır, hem de sorguda hayati önem taşıyan Izbica kasetinin (IT-05-87) içinde bulunduğu kameranın çalışmadığını ve sonra Arnavutluk'ta videoyla birlikte yeniden ele geçirildiğini kabul etmiş olmasına rağmen. Loshi'nin itirafı kasetin hasarlı durumunu doğrular. Kesintilerin yanı sıra büyük görüntü kaybı da yaşadığı anlaşılan kaset, videonun aktarılırken yanlış video kodlayıcılarıyla işlem görmüş olabileceğine de işaret eder. Dahası, dönen tarama çizgilerinin ve sarı şeritlerin varlığı bir noktada videonun doğrudan bir televizyon ekranından çekilmiş olabileceği hissini veriyor. Tüm bu unsurlar kasetin Kosova, Arnavutluk ve Lahey arası yolcuğundaki süregiden dönüşümüne -eğer kasetin delil zinciri mesele edilseydi yargılamada şüphe yaratabilecek bir duruma- işaret etmektedir. Videoda belgelenen olağanüstü olaylar ve videonun çekildiği tehlikeli koşullar göz önüne alındığında, gerçeği yansıtmadığına dair kuşkuvar oldukça azdı.

Slobodan Milošević, Liri Loshi'yi sorguluyor:

SORU: Evet. Buna çok dikkatli bakacağız, bu konuda endişeniz olmasın. Ve uzmanlar da bakacaklar, şüpheniz olmasın. Ama bir çayırda uzanmış bir beden resmini göstererek ölümün infaz sonucu gerçekleştiğini nasıl kanıtlamaya niyetlendiğinizi bana söylemenizi isterim. Ve hatta daha ileri giderek ölümün infaz sonucu gerçekleştiğini ve bu infazın da Sırp ordusu ve polisi tarafından gerçekleştirildiğini söylüyorsunuz. Bunu bir çayırda uzanmış bir beden resmini göstererek nasıl kanıtlarsınız? [...]

HÂKİM MAY: Sizi durduracağım. Sizi durduruyorum. Bunlar tartışmaya girer. Tanıkla tartışmanız için sebep yok. O elindeki kanıtı sundu. Filme

aldığının ne olduğunu tarif etti. Ona neyi kanıtlamaya çalıştığını sormanın anlamı yok. Bu bizim karar vereceğimiz bir konu. Bunu biliyorsunuz. Tanıklarla tartışıyorsunuz ve bu anlamsız.⁴³

Görsel 24. IT-02-54: Milošević [WMV] İzbica katliamına ait videokaset (seçkiler). Belge Türü: Belge P308A • Tarih: 03/09/2002 • Üreten: Savcılık. Kaynak: ICTY Mahkeme Kayıtları.

“Ama bana şunu söylemenizi istiyorum, bir çayırdaki uzanmış bir beden resmini göstererek ölümün infaz sonucu gerçekleştiğini nasıl kanıtlıyorsunuz?” Eski Yugoslavya Başkanı Slobodan Milošević’in ortaya koyduğu bu meta-soru ne kasetin var olduğu olgusunu ne de onun üretim koşullarını sorgular - delil zincirine ilişkin sorgulamalar kaset içinde müdahale etmeye değer bir şeyler olduğunu ileri sürmek ve böylece kasete önem atfetmek anlamına gelecektir. Bunun yerine onun sorusu görüntünün olanları yalnızca göstermekten öte kanıtlanma kapasitesi hakkında şüphe yaratır. İster bina ister lekeli kıyafet ister mermi olsun, mahkemenin kanıt stoku içinden yargılamalara girenlerin çoğunlukla e-mahkeme için taranmış ekran görüntüleri olduğu göz önüne alındığında, imajların kanıt değeri daha fazla tartışılırdı, bu soru pek çok farklı açıdan mahkemenin tüm hukuki alt yapısını sarsabilirdi. ICTY mahkeme kayıtları hakkındaki incelemem doğrudan temsil sorunlarıyla değil, teknolojinin farklı türleri tarafından kaydedilen ve farklı türde hukuki düzenekler tarafından işlem gören maddelerle ilgilidir. Bu inceleme, mikro-materyal olayların tanıklık etme kapasitesini teyit ettiği ve hukukun idari döngüsü içinde

43 A.g.y., 9443.

onların söylemleri iletme işlevlerini ortaya koyduğu sürece temsilin konumunu inkâr etmeyen bir çapraz sorgu gibi düşünülebilir. Materyalleri kanıtlar arasına kabul etme ve dış kuvvetlere karşı tarihi koruma görevi verilen bir hukukçu ya da arşivci olarak değil de kanıtlar içine dalıverip mahkemenin hukuki mimarisini boylu boyunca kesen kaçış çizgilerini takip eden bir araştırmacı olarak “kanıtlar arasına girmek” söz konusu olduğunda, Şeylerin yalın görünüşlerine rağmen, daima görünenden fazlası vardır.

Potansiyel Tarih: Şiddet Üzerinden Düşünmek

Ariella Azoulay

1. Arşiv Koşulları

Filistin'in İsrail'e dönüşümünün gerçekleştiği yıllar üzerine bir arşiv oluşturmaya başladığım andan itibaren, geçmişin ağır sonuçlarının görebildiğimiz, bilebildiğimiz ve düşünebildiğimiz şeyleri şekillendirmeye devam ettiği -ve sivil tahayyülümüz tarafından şekillendirilebileceği ya da etkilenebileceği- bilgisi benim için genel ve soyut düzeyde işleyen bir varsayım olmaktan çıktı (Görsel 1).¹ Geçmiş hakkındaki araştırmaları belirleyen muhtelif somut koşulları anlamaya başladım. Bu arşiv koşullarını tanımlamak -ve onların oluşumunda ve sürdürülmesinde katkısı olan şiddeti yeniden inşa etmek- bu arşivde topladığım malzemeler için yeni bir görünüm yüzeyi oluşturmakta bana yol gösterdi.²

Mevcut arşivler içinde ve onlar vasıtasıyla neleri görebileceğimizi belirleyen görünmez koşulların rutin, pürüzsüz işleyişine müdahale ettim ve onları yarattığım arşivin öğeleri haline getirdim. Bu koşullardan ilki, Yahudilerin ve İsrail devletinin tarihi sanki Filistinlilerin

1 Bu arşiv yedi ayrı bölümde sınıflandırılmış 214 adet açıklanmalı fotoğrafı kapsamaktadır. Arşiv, Tel Aviv ve Londra'da sergilenmiş ve ilk olarak İbranice sonrasında İngilizce, kitap olarak yayımlanmıştır; bkz. Ariella Azoulay, *From Palestine to Israel: A Photographic Record of Destruction and State Formation, 1947-50*, Londra, 2011.

2 Hannah Arendt'in hareketin ortaya çıktığı "görünüm alanı" (Hannah Arendt, *The Human Condition*, New York, 1959, s.178-90) [*İnsanlık Durumu*, çev. Bahadır Sina Şener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.] ve Michel Foucault'nun nesnelerin ortaya çıktığı "ortaya çıkış yüzeyleri" üzerine tartışmalarından esinlenmiş bu arşiv yalnızca fotoğraflardan oluşan bir arşiv değil, fotoğraf olaylarının da arşivi oldu; bkz. Michel Foucault, *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*, çev. A. M. Sheridan Smith, New York, 1975, s.131-51. [*Kliniğin Doğuşu*, çev. Şule Ünsaldı, İstanbul, Epos Yayınları, 2018.]

tarihinden ayrı anlatılabiliymiş gibi tarihin ikiye bölünmesiydi; ikincisi, Filistinlilerin yaşadığı zorlukları tanımayı mümkün kılan, ancak yaşananlar Yahudileri hiç etkilememiş ya da endişelendirmemiş gibi Yahudi ve Filistin tarihleri arasındaki asli yarılmayı muhafaza eden yeni alternatif tarihsel yaklaşımın -*nakba*- benimsenmesiyle ilişkiliydi; üçüncüsü, konuyla alakalı arşivlerin genel durumu ve o dönem soruşturulmamış bir suç olarak kalan ve yazılı belgelerden oluşan Siyonist arşivlerin tek başına yeterli görülmesine sebep olan Filistin arşivlerinin ortadan kaldırılmasına dair yaygın cehaletle ilgiliydi; dördüncüsü, tarihyazımına kaynak olabilecek görsel izlerin düpedüz yokluğu; beşinci ve en önemlisi ise, çeşitli olayların içinden geçerek tartışıldığı bir prizma gibi, siyasi rejim tarafından şekillendirilmiş kategorilerin -mültecilerin, toprakları işgal edilentlerin, işbirlikçilerin, vatandaşların, yasadışı yabancıların ve diğerlerinin- her yere yayılmış olmasıydı.

Görsel 1. Graham Simpson, Filistin'den İsrail'e arşivinden bir fotoğraf. Mosaics Room, Londra, 2011.

Açıklayayım. Söz konusu olan sadece bilme halinin değil, “toplumsal sıkıntı” halinin de tarifidir. Bunun başlıca biçimi, rejim tarafından felaketin varlığını tanımamak üzere eğitilenler bir şekilde bunu tanımaya başladığında ortaya çıkar, ancak onların açıkça bir felaket olarak görmeye başladıkları şeyi başkaları öyle görmemeye devam eder. Bu tür felaketlere “rejim yapımı felaket” adını veriyorum.³ Bunun açık

3 Bkz. Azoulay, “Regime-Made Disaster: On the Possibility of Nongovernmental Viewing”, *Sensible Politics: The Visual Culture of Nongovernmental Politics* içinde,

emareleri “ötekilere” uygulanan sürgün, mülksüzleştirme ve yıkımdır. Bunlar yönetilen nüfusun bir kısmı -genellikle vatandaşlar, ayrıcalıklılar- tarafından başka bir kısma yöneltilir. Rejim yapımı kriz, paydaşı olmak için harekete geçen vatandaşlardan oluşan bu nüfusa kendini görünmez kılar, çünkü bir felaket olarak algılanmamaktadır; böylelikle insanlar kendilerini böylesi bir felaketi gerçekleştiren ya da bunun sonuçlarından sorumlu tutulabilecek kişiler olarak görmezler. Bu kısırdöngü, rejim yapımı felaketin uzun süre devam etmesini ve onun bir parçası olanların felaketi tanımamaya koşullandıkları için ona direnmemelerini sağlar. Felaketi tanımaya başlayanlar genellikle bunu ancak kısmen yapabilirler; çünkü felakette -felaketin imajlarında- gördükleri şey, Filistinlilere, “ötekilere” neler yapılmış olduğudur. Yahudi İsraili nüfusun çoğunluğu Filistinlilere uygulanan sürgün, mülksüzleştirme ve yıkımı felaket olarak tanımayıp bunu makul ve meşru fiillerin sonucu olarak kabul ettiğinde ve küçük bir azınlık bunu Filistinlilerin başına gelen bir felaket olarak tanısa da Yahudi nüfusunun kendi felaketi olarak görmeyi başaramadığında, rejim yapımı felaketin söylemsel ve arşiv koşullarını yeniden inşa etme ihtiyacı aciliyet kazanır.

“Filistin’den İsrail’e” arşivini oluştururken ve bunun aslı kavramından -kurucu şiddet- yola çıkarak potansiyel tarih fikrini geliştirirken varsayımım, 1948 felaketinin İsraili Yahudilerle Filistinlilerin kaderini ve tarihini birbirlerinden ayıramaz hale getirdiği ve felaketin “gözle görülür mağduru” -sürgün, mülksüzleştirme ve yıkıma uğrayan Filistinliler- görünmez kaldığı sürece felaketi gerçekleştirenlerin ve mirasçılarının -İsraili Yahudilerin- kendi felaketlerini tanımayacaklarıydı. “Gözle görülür mağdurların” faili haline gelme felaketi görsel alanın dışında tutulmaktadır.

Böylesi bir sıkıntı, tarihin şu ya da bu bölümünü yeniden ve farklı bir şekilde yorumlayarak çözülemez. Bilme, görme, öğrenme ve hatta yaşama, deneyimleme ve hayal etme olanaklarıyla bağlantılı bir sıkıntı türüdür bu. Söz konusu olan 1940’ların sonlarında icra edilen kurucu şiddetin içinden doğan rejim koşullarıdır, bu koşullar İsrail vatandaşlarının bilinçlerine ve arşivlere sanki tarihî olgularmış gibi dağlanmış ayrımları dayatır; o tarihten beri aynı rejim tarafından yönetilen insanlar, bu koşulları korumaya ve tekrarlamaya mahkûm olduklarını hisseder. Walter Benjamin’in yazdığı gibi, kurucu şiddet varlığını sürdürüebilmek için yasakoruyucu şiddete ihtiyaç duyar.⁴ Bu

Yates McKee and Meg McLagan (haz.), New York, 2012.

4 Bkz. Walter Benjamin, “Critique of Violence”, çev. Edmund Jephcott, *Selected Writings* içinde, çev. Rodney Livingstone vd., Marcus Bullock vd (haz.), 4 vols., Cambridge, Mass., 1996-2003, 1:236-52. [“Şiddetin Eleştirisi”, *Benjamin* içinde, çev. E. Efe Çakmak, Besim F. Dellaloğlu (haz.), Say Yayınları, 2010]

yüzden İsrail vatandaşları asker olarak şiddet uygulaması dahi -aynı toprağı paylaşan Filistinlilere verilmeyen- yalnız onlara ait olan vatandaşlığın, kurucu şiddeti tekrarladığını ve koruduğunu iddia ediyorum. Bu kurucu şiddet Filistinlileri kendi ülkelerinden etti ve vatandaş olma imkânından mahrum bıraktı. Filistinlilerin ve İsraililerin 1948 sonrası ilişkilerini kendi içlerinde tutarlı iki ulusal yapı arasındaki ilişkiler şeklinde tarif eden her tarihsel araştırma, rejimin şiddetini ister istemez sürdürür çünkü İsraililer ve Filistinliler, failer ve mağdurlar, yapanlar ile izleyenler, niyetler ve yapılanlar, görünenler ve görünmeyenler arasındaki temel bölünmeyi, yasası askıya alınması gereken kurucu şiddetin sonucu olarak değil de doğrudan duyuşal verilerden yola çıkarak çizilmiş ayrımlar gibi değerlendirir.

Giorgio Agamben, Aristo üzerine yaptığı okumada "yapmama potansiyeli, fiiliyata geçirmeme potansiyeli" üzerinde durur.⁵ Nitekim devamında yazdıkları, felaketlerin tarihlerini kaleme alanlara ilham verebilecek niteliktedir: "Özgür olmak yalnızca şu ya da bu şeyi yapma kudretine sahip olmak değildir. (...) Özgür olmak (...) 'kişinin kendi potansiyelsizliğini gerçekleştirebilmesi', kendi yoksunluğuyla ilişki kurabilmesidir."⁶ Burada önerdiğim potansiyel tarih açısından, bu tersyüz ediş daha da ileri götürülmelidir. Rejim yapımı bir felaket içinde yaşarken arşiv koşullarında bütüncül bir değişim amaçlanmalıdır, böylece sürgün etme potansiyeli yalnızca 'sürgün etmemeye' ilişkili olarak değil, diğer yaşam tarz ve biçimleriyle ilişkili olarak da çalışılabilir. Bu alternatifler içerisinde -mültecilerde vücut bulan-sürgünün devamlılığı her koşulda kurucu şiddeti tekrarlamayı ve sürdürmeyi sağlayan bir seçim gibi görünür. Bu arşiv vasıtasıyla kurucu şiddeti yeniden inşa etmeye yönelik çabam aslında söylemin ya da arşivin sıfır noktasına, görülemeyenin görülmeye başladığı yere yaklaşma çabasıdır, çünkü söylem ve arşivler aynı rejim yapımı felaketin parçalarıdır. Bu alternatifler, Filistinliler ile Yahudiler arasındaki öteki türden ilişkililerdir ve bunlara ait izler yıllardır okunaksız, elle tutulamaz, gün yüzü görmemiş, mevcut sınıflandırmalar altında gömülü kalmış olsalar bile arşiv vasıtasıyla yeniden inşa edilebilir.

Oluşturduğum arşiv, tarihsel anları, başka seçeneklerin tercih edilebileceği, sonradan korkunç etkileri açıkça görüldüğünde bu seçeneklerin tekrar edilmeyeceği ya da değiştirilebileceği kavşaklarda yeniden görünür hale getirebilmeme imkân tanıdı. Müşterek bir yaşam kurmaya yönelik şiddet içermeyen seçeneklerin bir bir elenmesiyle, bunların bir zamanlar var olduğu düşünülemez hale geldi. Her bir fotoğrafta bunları görünür kılmaya çabaladım. Nitekim, örneğin

5 Giorgio Agamben, *Potentialities: Collected Essays in Philosophy*, çev. Daniel Heller-Roazen (haz.) California: Stanford, 1999, s.180.

6 A.g.y. s.183.

Görsel 2. Luby'a (muhtemelen Haziran 1948). Golani arşivi. Fotoğraf, hâlâ görünen beyaz bayrakların köyün teslim olduğunu ilan etmesinden birkaç saat sonra çekilmiş gibi duruyor.

Luby'a'da çekilmiş -ellerinde şiddetsizliğin açık bir işareti olan beyaz bayrakla İsrail askerlerine doğru ilerleyen Filistinlileri ve arka planda henüz yıkılmamış evleri gösteren- bir görsel, reddedildiğini bildiğimiz bir seçeneğe işaret eder, çünkü biliyoruz ki tüm bu köy tamamen yok edildi ve sakinlerinin buraya geri dönmesine izin verilmedi (Görsel 2). Verili herhangi bir durum tercih edilmemiş ya da kasıtlı olarak reddedilmiş diğer olası yollardan birinin sonucu gibi görünmeye başladığı anda, insan diğer olası seçenekleri yeniden şekillendirmeye başlar ve ilk tercihi kaçınılmaz hale getirmek için uygulanan şiddet sonucunda bu diğer seçeneklerin mevcut oldukları hakikatinin dahi nasıl ortadan kaldırıldığı anlamaya başlar. Dolayısıyla, örneğin İsrail devletinin bu ülkede yaşayan Filistinlilerin çoğu -750.000 kişi- sürgün edilerek kurulduğu günden beri şiddet yalnızca tek bir bağlamda anlaşılmaktadır: "biz" ve "onlar", "Yahudiler" ve "Araplar." O zamandan beri tartışılan çözüm önerilerinin tümü Filistin'de bir İsrail devletinin var olduğunu baştan kabul eder. Filistinlilerse dışarıdan görülmeye ve onlara zorla verilen mülteci, sürgün, işgale uğramış kişi, düşman, tehdit, terörist veya şüpheli rollerini üstlenmeye mahkûm edilmiştir.

Bu koşullar altında tarih yazmak, siyasal rejimin şiddeti tarafından bu kadar üstbelirlenmiş gibi görünen bir fenomenal alanın nasıl onarılacağı sorusu üzerine ciddi biçimde düşünmeyi gerektirir. Başka bir deyişle mesele, bu koşullar altında kurucu şiddeti sürdürmeye yaramayacak, onun tekrarı ibaret olmayacak bir tarihin nasıl yazılacağıdır.

Böylesi bir tarihin mevcut durumu eleştirmesi yeterli olmaz. Şiddet yoluyla ortadan kaldırılan ve susturulan ihtimalleri herhangi bir zamanda tekrar mevcut kılmak için bu ihtimalleri yeniden inşa etmek gerekir. Benim çabam da o kurucu karar anını, herhangi bir araştırmacı, yazar, izleyici ya da okuyucunun, sanki gerçekten o kurucu şiddet anında yer alıyormuş ve ihtimaller arasında o seçimin yapıldığı anı öyle ya da böyle etkileyebileceği gibi konumlanabileceği bir şekilde yeniden inşa etmek. Benjamin'in polisle ilişkilendirdiği yasakoruyucu şiddetin rolü, demokratik rejimlerde kurucu şiddeti ve onun sürdürülmesindeki paylarını reddeden vatandaşlarla ilişkilendirilmelidir.⁷ Böylece, Yahudilerin Mayıs 1948'de İsrail devleti vatandaşı olmasıyla birlikte bu vatandaşlık, bir kere dayatıldıktan sonra devletin çoğunluğun tartışmalı bulduğu siyasal rejimi yeniden üretmek için kullandığı en önemli hafif silahlardan biri haline geldi. Vatandaşlık İsrail devletinin yönetim araçlarından biri olduktan sonra önceden insanların içinde yaşadıkları dünya artık asla eskisi gibi görünmedi. O andan önceki zamanı yeniden inşa etmek şöyle dursun, hayal etmek bile neredeyse imkânsız hale gelmişti.

Bu yıl çektiğim *Civil Alliance: Palestine, 47-48* [*Sivil İttifak: Filistin, 47-48*] filminde, 1947 başlarından Mayıs 1948'de İsrail devletinin ilanına yakın bir zamana kadar Yahudiler ve Arapların kurmaya çalıştığı yüzden fazla yerel sivil ittifakı bir araya getirdim. Kullandığım belgeler uzun bir süredir devlet arşivlerinde erişime açık ve ulaşılabilir halde öylece duruyordu. Ancak kurucu şiddetin sonuçları bunların çoğunun içeriğini işbirliği tarihi olarak damgalamıştı; utanç verici olmalarının nedeni de bu "işbirlikti" zaten. Hem Filistinlilere hem de İsraililere uygulanan kurucu şiddet ulusal-etnik bir bölünme dayattı ve sonrasında tayin edildikleri tarafla aynı fikirde olmayanları ayrıştırarak onları hain ve işbirlikçi olarak damgaladı. "Diğer taraftan" olanlarla yapılan ortak eylemler ihanet olarak görüldü ve ulusal temelde diğer-

7 "Polis içinde," der Benjamin, "yasa-koyucu ve yasa-koruyucu şiddet ayrımı askıya alınır. Eğer yasa-koyucu şiddet zafer aracılığıyla değerini kanıtlamak zorundaydı, yasa-koruyucu şiddet de tek başına yeni amaçlar koyamayacağına ilişkin sınırlamaya tabidir. Polis şiddeti her iki koşuldanda azat edilmiştir." [*"Şiddetin Eleştirisi"*, Benjamin içinde, çev. E. Efe Çakmak, Besim F. Dellaloğlu (haz.), Say Yayınları, 2010, s.94.]

8 Bkz. Azoulay, *Civil Alliance: Palestine, 47-48*, www.youtube.com/watch?v=Lqj4X_ptwWw.

lerinden ayrıştırılmayı reddeden kim varsa düşman işbirlikçisi olarak anılmaya mahkûm edildi.⁹ Dolayısıyla -BM Taksim Kararı (Kasım 1947) sonrasında her iki taraftan savaş çığırtaçlarının fitilini ateşlemeye çalıştığı şiddetten “kaçınmak” için- Yahudilerle ortak hareket eden Filistinliler işbirlikçi oldular. Böylece Filistinlilerin daha aşağı nitelikte olduğuna, ulusal hislerden, farkındalıktan ve sorumluluktan yoksun, asla güvenilemeyecek aşağılık bir halk olduğuna dair geçmişe dönük kanıt üretebilmek mümkün oldu.¹⁰ Sivil ittifakları belgeleyen bu film, dünya Araplar ile Yahudiler arasında paylaşılıp telafisi olmayacak bir biçimde ikiye bölünmeden önceki sıfır noktasına dönmeye yönelik bir teşebbüstür. Arşivimi ve bunun ürettiği yeni bilgiyi işbirliğinin teleolojik biçimde okumasından kaçınmak ve bunun yerine bu tarihin Yahudiler ve Araplar karşılıklı düşmanlığa mahkûm edilmeden önce izleyebileceği olası yolları görünür kılmak için kullandım.¹¹ Film bu belgeleri Araplar ve Yahudilerin ortak yaşamlarını kurtarmak için sarf ettikleri karmaşık ve kararlı çabanın izleri olarak okumayı önermektedir (Görsel 3).

Vatandaşlık ve fotoğrafa dair yeni bir kavrayış, bu arşivi kurarken bana yardımcı oldu, ki bu olmasa muhtemelen ben de Tel Aviv’deki ilk gösterimden bir gün önce filmde haberdar olan birinin sohbet esnasında bana verdiği tepkinin aynısını verirdim:

Anonim kişi: Bu insanlar [bu sivil ittifakları kuranlar] birilerini temsil ediyor muydu?

Ariella Azoulay: Evet, kendilerini, kendi topluluklarını temsil ediyorlardı.

Anonim: Peki... bunlar toprakların satın alınmasına dair anlaşmalar mıydı?

AA: Hayır, bunlar kendi yaşamlarına dair sivil ittifaklardı.

9 Hillel Cohen’in önemli kitabı, *Army of Shadows: Palestinian Collaboration with Zionism, 1917-1948*, [çev. Haim Watzman, Berkeley, 2008] devletin kuruluşundan önceki on yıllar içinde bu adlandırmanın karmaşıklığını gösterir. Arap isyanlarının olduğu dönemde, işbirlikçi sınıflandırması ulusal Filistin liderliğinin elinde ölümcül bir silah oldu ve pek çok kişi infaz edildi. Ancak Cohen bu sınıflandırmanın kapsamlı kullanımının çok daha fazla Filistinliyi onun ölümcül gücüne teslim olmadan Yahudilerle işbirliği yapmak için nasıl cesaretlendirdiğini gösterir. Dolayısıyla, şaşırtıcı bir şekilde, bu alana ait en zengin tarihyazımı bu “işbirlikçileri” belgeleyenlerdir.

10 Bakınız a.g.y., ve *The Civil Contract of Photography* (Brooklyn, N.Y., 2009.) adlı kitabımın dokuzuncu bölümü.

11 1967’den itibaren vatandaşlar ile yarı-vatandaşlar ve vatandaşlar ile vatandaş olmayanlar arasındaki ilişkileri göstermektedir.

Anonim: Nasıl? Muhtemelen kimin nerede yaşayacağı, Yahudilerin falan yerde yaşayabileceği, filan yerde yaşayamayacağı hakkındadır o zaman?

AA: Hayır, bu insanlar çoğunlukla yakın komşular olarak yaşamışlardı. Mesele bu değildi.

Anonim: Peki, öyleyse çıkarları neydi?

AA: Yaşamlarını sürdürmek.

Anonim: [*Sessizlik, şaşkınlık ve hayret içinde*] Öyleyse yalnızca insanların birbirinden nefret etmesini sağlamanın ne kadar da kolay olduğunu gösteriyor.

AA: O kadar basit değil. Bunun mümkün olabilmesi için aylarca, hemen her gün, çok fazla şiddet, sürgün, katliam, vandalizm uygulanması gerekti ve yine de herkes ikna olmamıştı.

Anonim: [*Utunarak*] Peki, ben bunları bilmiyordum.

AA: Bilmenin imkânı yoktu. Katliamlardan bile daha iyi gizlendi bunlar.

Anonim: Bunun gibi kaç anlaşma vardı?

AA: Filmde yüz kadarından bahsediliyor ama bunları çok daha fazla örnek arasından seçtim.

Anonim: [*Şaşırarak*] Ne!¹²

Görsel 3. Film karesi, Ariella Azoulay, *Civil Alliance, Palestine*, 47-48 [*Sivil İttifak: Filistin*, 47-48] (2013).

2. Fotoğraf ve Vatandaşlık

“Ulusal çatışma” perspektifi sık sık insanların madeni parayı lambanın hemen altında aramalarına¹³ sebep oldu. Madeni paranın hakikaten lambanın tam altında, kaldırımın üstünde durduğu hallerde dahi fark edilmesine engel oldu, hatta lambanın kendi parıltısının görülmesini engelledi sık sık. Bu mecazi madeni paraya fotoğraf, lambaya da vatandaşlık diyeceğim.¹⁴ Bunları hem araştırma nesnesi hem de çalışmanın araçları olarak kısaca takdim edip tarihteki potansiyelleri ararken ne kadar kullanışlı olabileceklerini göstereceğim.

Siyonist arşivlerinde saklanan binlerce fotoğraf, on yıllar boyunca el değmeden durdu. Tarihçiler yıllarca arşivlerin açılmasını ve gizli belgelerin açığa çıkarılmasını beklerken çok kıymetli tarihsel belgeler olan fotoğrafları görmezden geldiler. Tarihçilerin çoğu fotoğrafları güvenilir ya da bilgilendirici olarak görmez. Hakikaten de fotoğraflar basit araştırma nesnelere değildir. Kendilerini açıklamazlar ve genellikle üstünkörü dosyalanırlar; arkalarında olayı, çekildiği yeri,

13 Düşürdüğü parayı kaybettiği yerde değil de sokak lambasının ışığı altında arayan sarhoş fıkrasıyla örneklenen, doğru olanı değil kolay olanı yapmaya yönelik eğilimi tarif etmekte kullanılan ifadeye gönderme yapıyor. (ç.n.)

14 Neden görünmez kaldıkları meselesini başka bir zamana bırakıyorum.

fotoğraflanmaları veya üretildiği koşulları tanımlamak için gerekli verileri sağlamayan oldukça ince bir bilgi katmanı vardır. Fotoğrafların arşivlerde maruz kaldığı muamele çerçevesinde sıklıkla sergilenen bu ihmalkârlık, ne olursa olsun, tarihçilerin onları ihmal etmesinin bahanesi olamaz. Günümüzde çömlek parçası, taş alet ya da madeni para gibi maddi kültür kalıntılarını bize kurallara uygun, tanımlayıcı bilgilerden yoksun biçimde ulaştılar diye görmezden gelmeyi düşünebilir miyiz? Sırf arkeologlar bu bilgiyi çömlek parçaları ve taş yığınlarını inceleyerek, yazılı belgelerden çok az faydalanarak ürettiler diye arkeolojinin sunduğu geçmişe dair devasa bilgi yığınının mahrum kalmasını kabul edebilir miyiz?

Fotoğraf üstüne yaptığım çalışmanın ortaya çıkardığı birkaç temel iddiayı tekrar etmeme izin verin.¹⁵ Fotoğraf insanları arasındaki karşılaşmalar içinde ve bunlar yoluyla meydana çıkar ve fotoğrafta neyin kaydedileceğine ve neyin gizli kalacağına bu insanlardan hiçbiri tek başına karar veremez. Fotoğraf, fotoğrafik imajın kendi başına asla tüketemediği bir olayın -fotoğrafı çekme olayının, fotoğrafçılık olayının- kanıtıdır. Bu olay bir başka olay -fotoğrafı görme, okuma, anlamını üretme sürecine dahil olma olayı- için bir davettir. Fotoğraf bu olayın sınırlarını belirleyemez. Fotoğrafın gösterdikleri, fotoğraf olayına iştirak edenlerin ona kaydetmeye niyetlendiklerinden fazlasıdır. Dahası, onların kadraj içinde neyin görüleceğini belirleme ve şekillendirme niyetleri ile fotoğraf olayının katılımcıları arasındaki güç ilişkileri, fotoğraf olayının karmaşıklığını yeniden inşa etmeye imkân veren izler bırakır. Binlerce fotoğrafik tarihsel belgeyi görmezden gelmek, ulusal çatışmanın bir doğa olayı kadar kaçınılmaz olduğuna dair algının ve bu çatışmanın tarihsel gelişiminin teleolojik olarak yeniden kurgulanmasının yaygınlaşmasına hizmet eder.

Potansiyel tarihi oluştururken kullandığım ikinci araç -egemen devletin ona tabi olanlardan bazalarına bahsettiği yasal statü şeklinde, çoğunlukla yanlış anlaşılan- vatandaşlıktır.¹⁶ Bu anlayış yönetici güç ve araştırmacıların çoğu tarafından benimsenir ve fotoğraflanmış kişilerin sivil statülerinin anakronik bir şekilde “vatandaş” ya da “vatandaş olmayan” şeklinde sınıflandırılmasına yol açar. Böylelikle bakan kişi -bu bir mültecedir, bu bir kaçak işçidir- gibi görünüşte basit bir adlandırma yoluyla fotoğraflanmış insanların statülerini belirlemede pay sahibi olur. İktidarın bakış açısından uzaklaşmaya ve vatandaşlığı olumsal etkileri açısından değil koşulları bakımından ele almaya çalışırken,

15 Bkz. Azoulay, *The Civil Contract of Photography and Civil Imagination: A Political Ontology of Photography*, Londra, 2012.

16 Yıllar önce Etienne Balibar'ın vatandaşlığı isyankâr yanı üzerinde durmasından esinlenerek, vatandaşlığın potansiyelleri kavramını geliştirdim ve bunun pratiğe döküldüğü topluluğu -fotoğrafın yurttaşlarını- yeniden kurguladım/hayal ettim.

vatandaşlığı bir arada olma, dünyayı ötekilerle paylaşma biçimi olarak düşünmeyi öneriyorum. Bu durum burada üzerine eğildiğim, vatandaşlığın anlamı, sınırları ve dağılımının mevzubahis olduğu zaman ve mekân için daha da geçerli. Bu yüzden, görünen şeyi bir ulusal çatışmanın çerçevesi içinde zaten belirlenmiş gibi, önceden düzenleyen fosilleşmiş kavramsal kategorilerin kullanımına son vermek gerekir. Daha ziyade, fotoğraf olayında yer alanların bir arada olma hallerinin oluşumları ve bozulmalarını yeniden kurgulamak icap eder. Fotoğraf gibi vatandaşlık da benim için hem bir araştırma nesnesi hem de bir araştırma aracı. Yönetenlerin yaklaşımıyla arama koyduğum meseleyi korumamı ve bu yaklaşımı araştırma nesnelere birisi haline getirmemi sağlıyor.

Bu araçlarla donanmış halde çeşitli arşivlerde bulunan o kuru-cu dört yıldan kalma fotoğraflara bakmaya giriştim. Bu fotoğraflık belgeler, fotoğrafları zenginleştirmek yerine siyasal kavramların, o kavramları yeniden üreten tartışmalarda artık sıradan hale gelen amiyane kullanımlarına itiraz eden yeni sorular sormamı sağladı. O dönemin fotoğraflarına bakmaya başladığımda çöken başlıca kavram savaş oldu.¹⁷ "İsrail-Filistin çatışması"nın tepesine "savaş" teriminin sorunsuz şekilde yerleştirilmesi ve bununla uyumlu olarak savaştan devlete geçiş kavramsallaştırması, Yahudiler ve Araplar arasındaki değiş tokuşun ve etkileşimin karmaşık çeşitliliğini ortadan kaldırır. Bu kavramın benimsenmesi, böylesi bir karmaşıklığın yerine bu dönemin daha bilindik tarihini -bölünme, ayrışma ve kaçınılmazmış gibi duran "ulusal çatışmayı"- koyar. Bu dönemin tarihyazımı 1940'ların sonunda Filistin'de gerçekleşen bir dizi olayı savaştan devlete geçiş şeklinde tarif etmeye devam eder. Dolayısıyla bir Yahudi devletinin kurulmasını ve devlet organlarının Yahudileştirilmesini sağlayacak ve meşrulaştıracak belirgin bir Yahudi çoğunluk oluşturmak için uygulanan sistematik şiddet, gerçekliğin kabul gören tek tarifi diye dayatılan "ulusal çatışmaya" ille de taraf olmadan yaşamlarını sürdürmekte ısrar edenlere uygulanan şiddet olarak değil, iki ulus arasındaki kaçınılmaz savaşın bir parçası şeklinde kavramsallaştırılır.

"Muharebeler" ve "operasyonlar" gibi askerî terminolojiye ait kavramların sorgulanmaksızın benimsenmesi, ordunun sivillerin idaresinde ve filmimde gösterdiklerim gibi yüzlerce sivil ittifaka zarar vermekte oynadığı çeşitli rolleri görmezden gelmektedir. Sivil nüfus hiçbir şekilde savaştan taraflardan biri olarak sınıflandırılmaz, tanımlanamaz ve Filistin'de yeni bir rejim kurmak için siyasi-demografik gerçekliği dönüştürme gayesindeki şiddet politikaları başka bir orduya karşı verilen bir savaş şeklinde tarif edilemez. Buraya ekle-

17 Bkz. Azoulay, "Declaring the State of Israel: Declaring a State of War", *Critical Inquiry* 37, Kış 2011, s.265-85.

diğim fotoğraflar kullanılarak sürgünün sistematik bir şekilde örgütlenmesini ve tamamlanmasını sağlayan safhalar yeniden kurulabilir. Nüfusun ayıklanması -yaşlıların gençlerden, erkeklerin kadın ve çocuklardan ayrılması- farklı yerellerden gelen fotoğraflarda tekrar eden bir görüntüdür (Görsel 4-5); fotoğraflardan yola çıkarak bu iş için gereken otobüsleri çeşitli yerlerde ordunun sağladığı -otobüslerde askerî arma görülmektedir- ve bu otobüslerin yeni oluşturulmuş sınıra ulaşması sürecini yürüttüğü öğrenilebilir. Hayfa'dan bir fotoğrafta limana ulaştıklarından emin olmak için birtakım insanlara eşlik eden askerler görülebilir (Görsel 6). İjlil ve Atlit'de, ordu Filistinlileri hapsederek ve onların emeklerini sömürerek bir müteahhit firma gibi çalışmıştı (Görsel 7). Kasım 1947'den Mart 1949'a kadar geçen dönemi savaş olarak adlandırmadan önce, yeni kurulan rejimin ordusu tarafından uygulanan yeni ve çeşitli şiddet biçimleri hesaba katılmak ve silahlı güçler arasındaki dağınık muharebeler ve şiddetli çarpışmalarla karşılaştırılmak zorundadır.

Görsel 4. Al-Ramle ve al-lid Yolu (Temmuz 1948), Yitzhak Sadeh Albümü No. 1. içinde Yoram Sadeh'in izniyle. Palmach fotoğraf koleksiyonu.

Görsel 5. Beno Rothenberg, *Al-Tanturalı Kadınların Sınırdışı Edilmesi* (18 Haziran 1948). İsrail Devlet Arşivi.

Görsel 6. Fred Chesnik, *Yahudi Jandarmasının Eşyalarını Toplamaya Gelen Yaşlı Arap Kadına Eşlik Edişi* (1 Nisan 1948, Hayfa). Yahudi Ulusal Fonu Arşivi.

Görsel 7. İjlil (1949). İsrail Savunma Kuvvetleri ve Savunma arşivi.

Rejimin, Yahudiler ve Araplar tarafından, bu toprakların tüm yurttaşları tarafından paylaşılan bir sivil yaşam ihtimalinin altını oyma çabası fotoğraflardan yeniden kurgulanabilir. Bu yıkıcı uğraş, -Filistinli sivil nüfus kadar Yahudileri de askerî mantıkla idare eden- askerî yönetim sisteminin bir parçasıdır. Askerî mantık ve sivil düzen arasındaki simbiyoz İsrail rejimini başından beri şekillendirmektedir ve asla Filistin bölgesiyle sınırlı değildir. Filistinlilerin seyahat özgürlüğü ellerinden alınmıştı ancak İsraililerinki de kısıtlıydı ve denetime tabiydi. Kudüs'te çekilen bir fotoğrafın alt yazısında sokağa çıkma yasağı tabiri geçse de, aslında gördüğümüz şey bilgi almaya çalışan kaybolmuş bir kadındır ve sokağa çıkma yasağı olduğundan kamusal alanı denetleyen ve güya güvenliğini sağlayan askere yönelmiştir (Görsel 8). Kamusal alanın askerî mantığının egemen olduğu bir uzama dönüşmesi ansızın, bir günde öylece gerçekleşmedi. İsrail Savunma Kuvvetleri'ne (IDF) zorunlu katılım uygulaması ilk gün gerçek bir başarıya ulaşmadı ve bu yüzden 3.200 askerin Tel Aviv'i köpeklerle didik didik aradığı ve evden eve giderek çoktan asker kaçağı (*mishtamtim*) ilan edilmiş kişileri saklandıkları yerden çıkardığı Beser kod adlı dev bir operasyon gerçekleştirildi (Görsel 9).¹⁸ Bu fotoğraflar -resmin aslen ne hakkında olduğuyla sınırlanmayıp dikkatlice okunduğunda askerî mevcudiyetin Araplar kadar Yahudiler için de sivil yaşamın bitmesi anlamına geldiğini gösterir. Vatandaşlar,

18 Beser operasyonunun güzergâhını yeniden kurgulayan Tomer Gardi, Tel Aviv'in kuzeyinden güneyine her on dört metrede bir askerin durduğunu hesaplamıştır; bkz. Tomer Gardi, *Stone, Paper*, Tel Aviv, 2011.

ordunun kamusal alana dayattığı kısıtlamaları ve bununla ilişkili sınırları çabucak kabul edip benimsedi. Bu durum, Yafa gettosunda çekilmiş, Filistinliler kamusal alanda mahpus olmak için eğitilirken yolun karşısındaki Yahudilerinse yalnızca Arap oldukları için bir getto içine kapatılmış insanların varlığıyla yaşamak üzere eğitildiklerini gösteren bir fotoğrafla tarif edilebilir (Görsel 10).

O dönemin fotoğraflarına daha derinlemesine baktıkça fotoğrafı çekilmiş durumu tasnif etmek için savaşın genel kategori olarak kullanılması gitgide daha mantıksız gelmeye başladı. Bizatihi savaş terimi, zaman içinde rejimin ticaret, emek, sendikalaşma, ortaklık, topluluk olma ve arkadaşlık gibi farklı seviyelerdeki karmaşık değiş tokuş ilişkilerine ulusal düşmanlığın birleştirici mantığını dayatma gücünün bir sonucu olarak ortaya çıktı. Ancak *nakba* da, zaten söylemiş olduğum gibi, tarihyazımı açısından yetersizdir ve bu şiddet imajlarını okumak için bir çerçeve sunamaz. İki nüfus arasındaki ayrılığın var olduğunu farz eder, bunu yeniden üretir ve İsraili Yahudiler kendi tarihleri içinde bu hazin olayların muhasebesini hiç yapmadan hayatlarına devam edebilmiş gibi 1948 felaketini Filistin tarihinin bir nesnesi ve sorunu olarak tutmaya devam eder. *Nakba* kadrajı tüm Yahudileri bir tarafa tüm Filistinlileri ise öteki tarafa yerleştirir, *nakba*'nın ulusal yarılmanın yaratılmasındaki rolünü ve Yahudi nüfusu içerisindeki yıkıcı etkilerini de yok sayar.

Görsel 8. Edgar Hirschbein, *Sokağa Çıkma Yasağı* (1 Ekim 1948), Kudüs, Yahudi Ulusal Fonu arşivi.

Görsel 9. Beser Operasyonu, Tel Aviv, Ağustos 1948, İsrail Savunma Kuvvetleri ve Savunma arşivi.

Görsel 10. Ajami Gettosu (1949). Yafa Arap Komitesi'nin izniyle.

Görsel 11. Al-Nasirah (17 Temmuz 1948). Associated Press.

Fotoğraflarda gösterilen ana karakterleri bir çatışmanın karşı tarafları olarak gördükçe iki mühim şey gözden kaçır. Bu bakışın hesaba katmakta başarısız olduğu ilk şey, kırkların sonuna kadar Filistin'in hemen her yerinde savaşın şiddetine karşı verilmiş hatırı sayılır sivil direniş tarihidir. Görmezden gelinen ikinci şey, Yahudiler arasında fotoğraflarda gösterilen sürgün ve yıkımın aşırı şiddetini tanıma, kınama ya da en azında sorunlaştırmaya dönük girişimleri susturmak için harcanan güçtür. Araplar ve Yahudiler arasındaki yönetilenler ve yönetenler şeklindeki iş bölümü birdenbire gerçekleşmedi. Al-Nasirah'ta çekilen şu fotoğrafa bakın (Görsel 11). Fotoğrafın çekilmesinden bir gün önce şehir ele geçirilmişti. Kadınlar, çocuklar ve yaşlılar sokağa çıkma yasağı sebebiyle evlerinde kalmış. Filistinli yaşlı adam mütereddit görünüyor. İki Filistinli kadın askere çekinmeden ve canlı canlı bir takım el kol hareketleri yaparken, yaşlı adam takım elbisesinin içinde rahatsız duruyor. Askere yasağı anlamadıklarını söylüyorlar. Korkusuzca vatandaşlık haklarını talep ediyorlar. Silahlı olmasına rağmen asker de nasıl tepki vereceğini bilen biri gibi davranmıyor. Aksi halde Filistinliler çoktan evlerine dönmeye zorlanmış ve askerın kamusal alana tek başına hükmetmesi sağlanmış olurdu. Kadınlar ve askerler yeni konularını, rollerini ve görevlerini öğreniyorlar.

Zaman içinde, araçlarımız olan fotoğraf ve vatandaşlığın yardımı sayesinde, baktığımız bu sürgün, yıkım ve mülksüzleştirmenin tüm nüfusu, mağdurları olduğu kadar faileri ve sonraki izleyici kuşakları da

etkilediği belirginleşti. Bu iki gözlem hesaba katıldığında daha da açık hale gelen şey ise bu dönemin fotoğraflarına bakarken bir rejim yapımı felakete yüzleştiğimizdir.¹⁹ Bu felaketin temel özelliklerinden biri -ne ötekilerin başına gelenler ne de insan fail olduktan sonra kendi başına gelenler konusunda- durumu bir felaket olarak tanımanın ne-redeyse imkânsız olmasıdır.

Rejim yapımı felaket mevzubahis ise, Filistinlilerin çoğunluğunun zorla "mülteci" -yalnızca öteki taraf olarak anlaşılabilenler- haline getirilmesinin kendi karıştını yarattığını görebiliriz: Filistinlileri yeni egemen rejimin yönetilmeyenlerine dönüştüren vatandaşlar faillere dönüşürler.

Tüm nüfusun -hem Yahudilerin hem Arapların- kaderi göz önüne alındığında, sürgün, mülksüzleştirme ve yıkım artık yalnızca Filistinlilerin felaketi olarak anlatılamaz. Bu topraklarda yaşayanların çoğunluğundan yükselen itirazın üstesinden gelmeyi ve insanları acımasızca sürgün edip geri dönüşlerini engellemeyi temel alan kâbus gibi bir bölünme planını gerçekleştirmek için askerî güce ihtiyaç vardı. Böyle bir askerî gücü oluşturmak için de sivil Yahudi nüfusun silah altına alınması ve itaatkâr kılınması gerekiyordu. Varoluşsal bir tehdit olarak savaşın kudreti tüm nüfusa zorla dayatılmıyordu; Yahudi ve Arapları birbirinden ayıran çizgi mutlak hale getirilmeliydi. Bu çizgi Filistinlilere yaşatılan felaketi Yahudi vatandaşlar nezdinde felaket dışı bir şeye dönüştürmenin aracıydı, ki ben bu şeyi onların bakış açısından bir felaket olarak tanımlıyorum ve "onlar" diyerek elbette Filistinlileri kastediyorum. Filistinlilerin felaketini her anlamıyla gerçek bir felaket olarak gören İsrail vatandaşlarıyla bunu Filistinlilerin bakış açısından felaket olarak görenler veya hiçbir şekilde felaket olarak görmeyenler arasındaki ayırım tamamen olmasa da büyük ölçüde, Araplar ile Yahudiler arasındaki ayrımla örtüşür. Yahudiler arasında, Filistinlilerin başına gelenlerin "aslında bir felaket olduğunun" ve bunun onların da başına geldiğinin hemen farkına varan bazı kişiler ya da gruplar da vardı ancak bunu ifade edebilmek ve aktarabilmek için özel bir çaba göstermeleri, "tarihin havını tersine taramak" için mücadele etmeleri gerekmektedir.²⁰

19 Göstermiş olduğum fotoğrafların çoğu önceden bilinmiyordu ama örnekleri her zaman vardı. Bu fotoğraflar Siyonist arşivlerinde ya da devlet arşivlerinde gizli tutuluyor değildi, önceden bilinmeyen herhangi bir şey de içermiyorlardı. Sürgün eylemleri -şehirleri ve köyleri insansızlaştırma, Arap mülklerine el koyma ve kamusal alanı ayrıştırılmış gettolara dönüştürme- o zamanlar da biliniyordu.

20 Walter Benjamin, "On the Concept of History", çev. Harry Zohn, *Selected Writings* içinde, çev. Rodney Livingstone vd., Marcus Bullock vd (haz.), 4 vols., Cambridge, Mass., 1996-2003, 4:392. ["Tarih Kavramı Üzerine", *Son Bakışta Aşk* içinde, çev. Nurdan Gürbilek&Sabir Yücesoy, Nurdan Gürbilek (haz.), Metis Yayınları, 2006, s.43.]

3. Tarihi Potansiyelleştirmek

Oluşturduğum arşiv -yönetilen nüfusun çeşitli kesimlerini kasıtlı olarak ayrıştıran- rejim baskısının bir aracı olarak kullanılan vatan-daşlığı yeniden kurgularken vatandaşlığın hâlâ birliktelik ve işbirliği potansiyeli taşıdığına ısrarcı olmamı sağladı. Öyleyse potansiyel tarih aynı anda hem şeylerin hem de şeylerin anlatıcıları olarak bizim ortaya çıkışımızı mümkün kılacak yeni koşullar oluşturma çabasıdır ve burada biz kurucu şiddetin doğal düzen olarak yaratmış olduğu şeylerin düzenine -herhangi bir anda- müdahale edebilenlerizdir. Bu hamleyi geçmiş potansiyelleri açığa çıkararak tarih ve bu açığa çıkarmanın yarattığı potansiyel olarak adlandırıyorum.

Burada "potansiyel" ikili bir anlam taşır. Bir taraftan geçmişteki çeşitli aktörlerin eylemlerini motive etmiş ve yönlendirmiş olan gerçekleşmemiş ihtimallerin, pratiklerin ve hayallerin yeniden kurgulanması anlamına gelir. Bunlar tam olarak gerçekleşmemiş, ayrımcı ve çatışmacı bir siyasi yapı yaratan bir egemen rejimin kurulmasıyla sekteye uğramıştır. Diğer taraftan, geçmişin sonu gelmeyen bir olaya, Benjamin'in tamamlanmamış tarih dediği şeye dönüşmesi anlamına da gelir; bu tarih içinde, şu anki eylemlerimiz geçmişte şiddet kullanılarak elde edilmiş başarıları geçmişin egemen gücünü tarihselleştirecek ve onu potansiyel olarak tersine çevrilebilir kılacak şekilde okumamızı sağlar.

Vatandaşların, vatandaş olmayanların yanı başında yönetildiği ayrımcı rejimlerde, potansiyel tarih her şeyden önce hâkim söylemin -egemen ulus vatandaşlığı söyleminin- bakış açısı tarafından şekillenmemiş tarihtir.

Potansiyel tarih, tarihin herhangi bir anında ulusal ayrışmanın şekillendirmediği -ve tabii ki tüketemediği- sivil ilişkilerin ve bir arada var olma biçimlerinin çoksesliliğini şeylerin düzeni içinde yeniden kurmakta ısrar eder.

Potansiyel tarih, tarihi yazmak için yeni bir model geliştirme, fotoğrafları ve vatandaşlığı kullanarak kendini egemenliğin kısıkcından ve ulusal çatışma perspektifinden kurtarma ve farklı bir gelecek hayal edebilmenin gerekli bir koşulu olarak geçmişin gerçekleştirilmemiş ihtimallerini bulup çıkarma teşebbüsüdür.

Ulusal çatışma perspektifi iki ayrı taraf olduğunu varsayar ve 1948'deki savaş öncesinde Yahudilerle Arapların tamamen ayrışmış, birbirine hasım ve homojen iki taraf olup olmadığı sorusunun üstünü örter. Bu ayrımı ve bu ayrım üstüne kurulan ulusal kimliği oluşturmada milliyetçi hareketlerin uyguladığı şiddetin rolü neydi? Her anlaşmazlık ya da şiddet anının bölünmenin "kaçınılmazlığına" dair kesin bir kanıt olarak sunulmasını sağlayan; kaçınılmaz oluşu da, çözümün adını da varsayacak şekilde formüle edilmiş "kaçınılmaz" bir

soruna -“ulusal çatışmaya”- yönelik bir çözüm diye sunulmasından kaynaklanan bu döngüsel kıyasın rolü neydi? Bu soruları ciddi şekilde sormak için iki güçlü düşünce biçiminin çerçevesini kırmaya çalışmak ve onların çizdiği ufkun ötesine bakmak gerekir. Bu düşünce biçimlerinden ilki, köklerini Siyonist hegemonik ideolojiden, ikincisi ise muhtemelen pek beklenmedik şekilde, on sekizinci yüzyıl devrimlerinden itibaren ulusların kendi kaderini tayin hakkını ve egemenliği kutsayan ana akım Batı siyasal düşüncesinden alır.²¹ Benjamin’in geçmişin tamamlanmamışlığı düşüncesinden esinlenen potansiyel tarih kavra-

21 Seksenlerin sonunda, İsrail’deki “yeni tarihçiler” genel olarak Yahudi tarihi ve Siyonizm tarihi ve özel olarak da İsrail tarihi alanlarında Siyonist araştırma paradigmasına itiraz etmeye başladı. Birkaç yıl sonra Zackary Lockman “ikili toplum” modelini İsrail-Filistin “çatışması” tarihyazımının temel kusuru olarak tanımladı. Bu “tarihyazımı”, “iki topluluğun birbirinden neredeyse hiç etkilenmeyen, kendi içinde tutarlılığı tartışmasız birimler şeklinde temsil edilmesini neredeyse hiç sorgulamadı,” diye yazdı. İki ulusal topluluğun şeyleştirildiği ve aynı anda radikal biçimde birbirinden ayırıştırıldığı bu kusura yanıt olarak Lockman özlere değil ilişkilerin bir tarihi olan ve “ikili toplum paradigmasının buyuracağı şekilde” tek bir topluluğun iç dinamiklerinden Arap-Yahudi etkileşimine geçişi” sağlayan “ilişkisel tarihi” önerdi [Zachary Lockman, “Railway Workers and Relational History: Arabs and Jews in British-Ruled Palestine”, *Comparative Studies in Society and History* 35 içinde, Temmuz 1993 s.604, 606].

Yahudiler ve Araplar arasındaki ilişkilerin daha zengin ve karmaşık bir resmini oluşturmaya çalışmak yeni tarihçilerin söylemlerinin zaten bir parçasıydı ve ezber bozan bir uğraştı. Bir yandan, arşivlerin açılması yeni tarihçilerin *nakba*’yı yeni bir bakışı hak eden ayrıcalıklı bir Yahudi-Filistin meselesi şeklinde yeniden kurgulamasına imkân verdi; diğer yandansa, sıklıkla uzun süredir erişime açık belgeleri kullanarak Lockman’ın önerdiği şekilde ikili tarihyazımı paradigmasını yapıbozuma uğratmaya başladılar. Lokman kendi çalışmasında işçilerin ilişkilerine odaklandı; Nahum Karlinski portakal endüstrisindeki Yahudi ve Filistinli üreticiler ve işçiler arasındaki ilişkiyi çalıştı; Deborah Bernstein İngiliz mandası altındaki Tel Aviv, Yafa ve Hayfa’da kent yaşamını çalıştı ve Cohen Filistinlilerin Hagana ve sonrasında devlet gizli servisleriyle yaptığı işbirliğini ele aldı. Bu tarihler illaki bir arada var olmanın ideal biçimini tarif etmezler ve yeniden kurguladıkları ilişki biçimlerinden bazıları açıkça istismar ve sömürüye dayanır.

Bu tarihsel çalışma ne kadar etkileyici olursa olsun, hâlâ ikili milliyetçi perspektif içinde kalır. Hayfalı işçiler üzerine kapsamlı makalesini bitirirken Lockman “Siyonist-Filistinli çatışmasını çalışıp manda altındaki Filistin’de Yahudiler ve Araplar arasındaki işbirliğinin örneklerini (...) çatışmanın gerçekleştiği şekilde gerçekleşmek zorunda olmadığını kanıtı olarak kabul edenler var (...) Bu şekilde manda döneminin tarihi kaçırılan fırsatların hikâyesine dönüşür,” şeklinde yazar. Çatışmanın öğrencileri arasında sayılmak istemez. Bu yüzden okurları, araştırmasının ima ettiği şeyin söylemeye çalıştığı şey olmadığına ikna etmek istercesine ekler: “Burada o argümanı ileri sürüyor değilim. Aksine, Siyonist ve Filistinli milliyetçi hareketler açıkça uzlaştırılmaz amaçlar peşinde koşular ve başından beri fikir ayrılığındaydılar” (A.g.y., s.624). Makalenin kapanışında milliyetçi çerçeve yeniden gündeme getirilir ve kaçınılmaz olarak sunulur, adeta yazar ilişkisel tarihin kendi versiyonunu kabul edilebilir ikiliğe dayalı ambalajı içinde sunuyordur gibidir.

mını İsrail/Filistin'in 1940'ların sonu ve 1950'lerin başındaki tarihlerini ele almak için kullanarak ulusal çatışmanın önlenemezliğiyle değil, karışık bir nüfus aynı toprakları paylaşırken bir arada yaşamının kaçınılmazlığıyla karşı karşıya olduğumuzu öne sürüyorum. Fotoğraflar; işbirliği yapmak, çalışmak, ticaret yapmak, paylaşmak ve birlikte bir hayat düşlemek için sayısız yol bulmuş Araplarla Yahudilerin bir aradalığının önlenemezliğini bir an gözlerimizin önünde canlandırabilir.

İşte bu paylaşımı simgeleyen sıradan bir hatıra nesnesi yaratma motivasyonunu yeniden kurgulamakta da kullanılabilir birkaç örnek: Hayfa'da aynı hastanede çalışan Yahudi ve Arap personelin dışarıda keyifle bir arada zaman geçirdikleri bir anın fotoğrafı ya da Margonun sulunda bir Arap arkadaşı sağında Yahudi arkadaşıyla 1947'de Galilee Gölü'nde sandal gezisi yaparken çekilmiş fotoğrafı [Görseller 12-13]. Veya otuzlarda Purim geçit töreni (*Adloyada*) sırasında Tel Aviv sokaklarını dolduran karışık izleyicilerin fotoğrafı. Taksim Planı ilan edilmeden sadece birkaç gün önce 19 Kasım 1947'de Ofakim'de çekilmiş bir fotoğrafta nüfusun her iki kesiminden insanların açık bir şekilde işbirliği halinde olduğu görülebilir. Arap komşular ya da işçiler yeni bir Yahudi muhitinin -Ofakim- inşasına katılmaktadır. Batı Negev'deki yeni bir Yahudi yerleşiminden başka bir fotoğraf, Siyonist arşivde şu ifadeyle tasnif edilmişti: "Haluza'nın kuruluşundan sonraki sabah, şafak vakti Araplar yerleşimin önünden geçiyor ve gördükleri şey karşısında, bir gecede kurulmuş bu yeni yerleşim karşısında hayrete düşüyorlar." [Görsel 14]²²

Yahudi yerleşimlerine verilen tepkilerin oluşturduğu bol nüanslı repertuar; heyecan, ilgi, dahil olma, büyülenme ve dostluğa ek olarak hayret, ürküntü, hınç, direniş duygularını ve bir tehdit algısını da içeriyordu. Bunların tümü, nispeten büyük göç dalgalarının mevcut koşulları dönüştürdüğü ve yeni imkânlar yarattığı, değişen dünyanın birer parçasıydı. Bu çok çeşitli tepkiler, ortaya ilgi çekici etkileşimler ve yeni yaşam yolları keşfetmek için ortak çabalar çıkardı; hayat devam edebilsin diye ticari ve bireysel ortaklıklar ortaya çıkardılar, sorunları çözdüler, çatışmalara arabuluculuk yapıp anlaşmazlıkları giderdiler. Bu zengin çeşitliliği kavramak için İsrail devletinin kuruluşuyla diğer bütün ihtimallerin alt edilmesini paranteze almak gerekir. Bir devlet projesi olarak yürütülen ulusal projeye karşı kayıtsız duran -ve iki tarafta da bolca örneği olan- insanlar, kuruluştan birkaç ay öncesine dek kendilerinininkinden farklı kökenlere sahip komşularıyla işbirliği yapmakta bir sorun görmediler. Bunun sonucunda kendi kökenleriyle kurdukları ilişkinin etkilendiğini ya da tehlikeye girdiğini hissetmediler.

22 Lazar Dinner için katalog yazısı, "Ofakim, Negev'de bir Yeni Muhit, Arap Komşular Mevkinin İnşaatına Yardım ediyor", KKL Arşivi, 19 Kasım 1947.

Görsel 12. Hayfa Hastanesi, 40'ların sonu, Sağlık Çalışanları. Britanya İmparatorluğu ve İngiliz Milletler Topluluğu Müzesi.

Görsel 13. Margo ve Arkadaşları. Britanya İmparatorluğu ve İngiliz Milletler Topluluğu Müzesi.

Tiberias Hastanesi'nde çekilmiş ve Torrance koleksiyonunda bulunan bir dizi fotoğrafta, her iki nüfusun aynı alanı, hizmetleri ve kaygıları, böylesi karşılaşmalardan kaçınmalarını salık veren ulusal ihtardan hiç rahatsız olmaksızın paylaştıkları tipik durumlar görülebilir.²³ Fotoğrafların birinde, Dr. H.W. Torrance avluda Yahudi hastalarla konuşurken Arap hastalar gölgede bekler. Aynı hastanenin içinde çekilmiş bir diğer enstantanede, bir Arap oğlan ve babasının, Yahudi bir oğlanla birlikte kameraya poz verdiği görülebilir. Fotoğrafta göze çarpan şey resmî alt yazıda belirtildiği gibi "iki mesane taşı vakasının" tıbbi durumu değil, Arap oğlanın babasının yanına bırakılmış Yahudi oğlandaki görünür itimat hissidir. Yafa ve Tel Aviv'de belediyeye ait mühendislik dairelerinde çalışan ortak personelin periyodik grup portreleri o zaman için istisna değildi, altyapılar paylaşıldığı için, rolleri ve sorumlulukları icabı işbirliği yapmaları ve eşgüdümlü çalışmalarını gerekiyordu.²⁴ Buna yalnızca belediyeler gibi kamu kurumlarında değil, özel sektörde de rastlanmaktaydı, bunun örneklerinden biri -bir Arap ve bir Yahudi'nin ortak olduğu- Yarkon Nehri kıyısındaki Gan Hawaii ya da El Alamein adlı kafede çekilen bu fotoğraftır (Görsel 15). Bu mekân kırklı yıllarda çok popülerdi ve fotoğrafta görülen ortaklar arası işbirliği, karışık kökenden müşterilere de yansımıştı. Bunlar sıradan fotoğraflar ve hemen hiçbir özel yanları yok, sadece -o dönemde çok nadir olduklarından değil, arşivlerin milliyetçi düzeni tarafından nadir hale getirildiklerinden dolayı- elde edilmeleri epeyce zor oldu.

Bir bölünmeyi hayata geçirmek için sınırların ve tel örgülerin yeni tanımlanmış egemen toprakları ayırması gerekiyordu. Önceleri tarihsel ve ontolojik açıdan bir arada yaşamıyor olsalardı, kurucu şiddet iki nüfusu birbirinden uzaklaştırmak zorunda kalmazdı.

O dönemin öncesinde, Amman, Kahire, İskenderiye, Şam ya da Halep sınırların ötesinde yerler değildi.²⁵ Yahudileri Araplardan ayıran hattın iki taraftan da iç ayrılık hatlarıyla desteklenmesi gerekti. Bu sınırlar, önceden kasten ya da tesadüfen -esas itibarıyla- karışık olanı ayırmayı amaçladı.

23 Bkz. www.dundee.ac.uk/museum/collections/archives/torrance80.htm.

24 Böylesi fotoğraflardan oluşan bir koleksiyon Dor Guez tarafından büyükbabasının albümleri temel alınarak oluşturulmuş bir arşivin parçasıdır.

25 Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesinin ardından İngiliz mandası süresince bölgedeki sınırlar Fransız-İngiliz Sınır Antlaşması (1920) ve 16 Eylül 1922 Mavera-i Ürdün Muhtırası tarafından belirtildi.

Görsel 14. Lazar Dinner, "Ofakim, Negev'de bir Yeni Muhit, Arap Komşular Mevkinin İnşaatına Yardım ediyor," (11 Kasım 1947) Yahudi Ulusal Fonu Arşivi.

Görsel 15. Gan Hawaii ya da El Alamein Café (1940).

Bir arada var olmaya dair böylesi fotoğraflar diğerleriyle, ulusal çatışmanın bir dizi Yahudi-Arap ilişki biçimini kaçınılmaz gibi görünen karşıtlık çerçevesi içerisine sıkıştırmak ve oldubittiye getirerek ayrılığa zorlamak için nasıl dayatıldığını gördüğümüz fotoğraflarla yan yana konulunca bir başka zorluk daha ortaya çıkar: bir arada var olma olgusunu yalnız Arapların ve Yahudilerin çeşitli değiş tokuş ilişkileri içinde görüldüğü, gündelik yaşama dair imgelerden değil, şiddet dönemlerinden de yola çıkarak yeniden kurgulamak.

Filistin'den İsrail'e arşivinin oluşturulduğu zaman zarfı boyunca aslında, 1947-1950 yılları arasında çekilmiş fotoğraflarda, bu bölünmeyi bir oldubitti olarak çerçeveleyen kurucu şiddeti yeniden tekrarlamaya davet edilişimizi ve bu dönüşümün suç ortakları haline getirildiğimizi iddia ettim. Olup bitmiş böylesi fotoğraflar içindeki bu uçurumu çerçeveleyen ve bu dönüşümde bizi suç ortağı haline getiren kurucu şiddeti yeniden tekrarlamaya davet edildiğimizi savundum. Fotoğraflanan kişiler -Yahudiler ve Araplar- arasındaki giderilemez ayrışmanın inşa edildiği ana iştirak ettiğimiz için, buna müdahale edebilir ve diğer seçenekleri yeniden mevcut kılmaya uğraşabiliriz.

Kurucu şiddet burada yalnızca -Benjamin'in ve bütün bir siyasal kuram geleneğinin önerdiği şekliyle- yeni bir siyasal rejim yaratma ve bu rejimi dayatma maksadıyla kullanılan kuvvet şeklinde değil, bu yeni rejimi destekleyen bütün bir skopik rejim olarak anlaşılmaktadır. Fotoğrafı kullanarak altını oymaya çalıştığım şey esasen bu skopik rejimdir. Her fotoğraf felaketten izler taşır ve bu rejimin öznesi olmuş İsraili Yahudilerin çoğunun gözünde felaket dışı bir şeye dönüşme riskine açıktır. Bu olaylar, sorun teşkil etmeyen, yarı doğal bir olaylar dizisi şeklinde anlatıldı ve devlet inşası projesinin yan etkileri olarak meşrulaştırıldı. Bu bakımdan oldukça bilindik nitelikler. Arap köylerinin kalıntılarını fotoğraflarda olduğu kadar yollarda da görmüş olan Yahudi-İsraili izleyicileri bunların hiçbiri şaşırtamaz. İsraililer, ülkenin nasıl kurulduğunu belgeleyen bu fotoğraf albümlerinin sayfalarında kendilerini görebilirler: gençlik hareketlerinin "terk edilmiş" köylerden taşları temizleyen üyeleri, "yurda yerleşmeyi" kutlayan öncüler ya da Arap topraklarına karşı konumlanmış güzel Arap evlerine, Filistinlilerin bu evleri haftalar, bazen günler, hatta saatler önce -vahşice sürülerek ya da gönüllü olarak kaçarak, nasıl olduğu önemli değil- terk ettikleri gerçeğini dikkate almaksızın taşınan sıradan kent sakinleri. Örneğin şehirden sürülmüş Filistinli ustaların ve çalışanların yokluğundan hiç rahatsız olmadan dokuma öğretilen Mecdel'deki bu meşhur Filistinli zanaat atölyesinin fotoğrafından öğrenilebileceği üzere, el koyma eyleminin ardından sıra ün ve becerileri sahiplenmeye geliyordu (Görsel 16). Yahudi İsraililere bu fotoğraflara bakıp onların sergilediği felaketin izlerini görmemek öğretili. *Nakba* hikâyeleri

devam ettikçe ve İsrail kamusal söylemine yeniden dahil edildikçe pek çoğu gördüklerini ya da artık inkâr edemediklerini, “onların, Filistinlilerin bakış açısına göre bir felaket” olan şeye dair işaretler şeklinde yeniden çerçeveleyerek tepki verdi. Felaket böylelikle Yahudilerin tarihinde kenarda kalmış bir dönem, İsrail devletinin kuruluşuna kasıt olmadan ve zaruri olarak eşlik etmiş ve “onların” abarttığı tatsız denilebilecek bir olaylar dizisi olarak hayal edilebilir ve kavranabilirdi.

Görsel 16. Fritz Cohen, Bir Rus Göçmen ile Bir Türk Göçmen Migdal Gad El Dokuması Fabrikasında Birlikte Çalışıyor (21 Şubat 1951). Hükümet Basın Ofisi.

Bu kurucu şiddet arşivi, potansiyel tarihin bir araştırma nesnesi ve bu özel şiddet türüyle ilişkilenenin yeni bir yolu olarak ortaya çıkış koşullarını yarattı. Potansiyel tarih bu şiddet imajları içinde -tüm paradokslarına rağmen- asla tamamlanamayacak ve sonlandırılmayacak bir kurucu anın sonu gelmeyen tekrarına dair kanıtları görmemize yardımcı olur. Potansiyel tarih çerçevesi, bu tekrarlar dizisinin, ancak şiddetin üretilmesine dahil olanlar -mağdurlar, failler ve seyirciler- arasındaki yeni ilişki biçimleri tarafından kesintiye uğratılabileceğini görmemizi sağlar. Bu yeni ilişki biçimlerinin gerçek bir ihtimal olduğunu görmeye yardım eder. Böylesi bir ihtimal bir kez ortaya koyuldu mu, bu bitmek bilmez anlar silsilesi sonu gelmeyen bir projeye, kimileri için onu koruma gerekliliğine, başkaları için de bir ortaya çıkarma sorumluluğuna ya da benim önerdiğim şekliyle, talep edilmesi gereken bir evrensel vatandaşlık hakkına dönüşür.

Görsel 17. Al-Ramle (12 Temmuz 1948). İsrail Savunma kuvvetleri ve Savunma Arşivi.

4. Oluşun İkili Anı

12 Temmuz 1948'de al-Ramle'de çekilmiş bu fotoğrafla bitirmek istiyorum (Görsel 17). Bu fotoğraf, oluşun ikili anını belgeliyor: Filistinlinin mülteci olduğu anda İsrail askeri fail, sivil komşusunu mülteciye dönüştüren kişi olur. Bu fotoğrafta betimlenen kızlar ve maruz kaldıkları musibet, İsraililerin kendi geçmişleri ve geleceklerini aradıkları fenomenal alandan çoğunlukla dışlanır. Ancak bu dışlama, felaketi ortadan kaldıramaz. Sonuçları oracıktadır, topraklarımızda, ormanlarımızda, mülteci kamplarında, kâbuslarımızda ve umutlarımızdadır. Tanınabilir ya da reddedilebilir ancak en azından mülteciler -ya da onlar adına başkaları- geri dönmeyi talep ettiği sürece yok sayılmaz. Bu fotoğrafların seyircileri olarak onların içinde gördüğümüz -ya da görmemiz gereken- şey yalnızca geniş çaplı yıkımın belgeleri değildir, aynı zamanda birbirine şiddetle bağlanmış olanların baştan, yeni bir bağlanma yöntemi keşfedebilmeleri için bu şiddetle hesaplaşmanın gerekli görüleceği bir geleceğin kaçınılmaz olarak filizlenecek tohumlarıdır.

Burada kurguladığım haliyle bağışlama, kurucu şiddeti potansiyelleştirmenin ve onunla birbirine bağlanmış olanlar arasındaki iliş-

kilere yeni bir şekil vermenin olası yollarından biri olabilir. Bağışlama şimdiki zamanda gerçekleşen ama aynı anda hem geçmişe hem geleceğe yöneltilen bir eylemdir. Bağışlama, bağışlanamayan bir geçmiş ile mümkün bir gelecek arasında köprü kurar. Bunu bağışlanamayanı bağışlanır hale getirerek yapmaz. Faillerin, yaptıklarının bağışlanamaz olduğunu kabul etmelerine yardımcı olur. Bağışlanmayı dilemek -açıklamaları, nedenleri ve özel gerekçeleri reddeden, ortaklığın evrensel temelini hayata döndürmeyi talep eden- yeni bir ortaklık biçimini beraberinde getirmedikçe yeterli değildir. Böylesi bir temel, suçun işlenmesini takip eden yaşamda ancak ortak bir kabul üzerine, suçun bağışlanamaz olduğuna dair bir anlaşma üzerine kurulabilir. Yalnızca böylesi bir ortak kabul faile kapıyı aralayabilir. Suç ve suçun maddiliği hakkında birlikte öğrenme yoluyla taraflar sürdürülebilir bir yaşamın ortakları olabilirler. Geleceği olan bir yaşam ancak geleceğin geçmişten ayrılamaz, bölünemez hatta tek başına idare edilemez olduğunun kavranmasıyla mümkün olur. Benjamin'den ilhamla, kurucu şiddetin bu fotoğraflarını tamamlanmamış bir tarihin belgeleri olarak adlandırabiliriz: "Geçmiş," der Benjamin, "gizli bir dizini taşır; ona kurtulma kapısını açan budur."²⁶

Bunun gibi fotoğraflar çoğunlukla gözden kaçır. Fotoğrafta an-nelerinin kısa bir yolculuğa çıkacaklarmışçasına giydirdiği tatlı yaz çiçekleriyle bezeli elbiseler içinde görülen o genç kızlar evlerine dönemediler. Mülteci olmak gerçekten onların felaketi idi ancak belirttiğim gibi, fail olmak ya da faillerin mirasçısı olmak da İsraili Yahudi olarak benim, bizim felaketimiz oldu. Tarih tamamlanmadan kaldığı sürece her birimiz benim evrensel bir hak olarak gördüğüm şeyi talep etmeyi sürdürebiliriz: fail olmama hakkını. Bu, fotoğraf olayı içinde faaliyette olan kurucu şiddete müdahale etme hakkıdır; bu, fotoğraflanan kişinin sadece bir mülteci-olmayana, eşit biçimde yönetilene değil aynı zamanda bir vatandaşa dönüşmesini talep etme hakkıdır ki, böylece ben ve hepimiz bozuma uğratılmamış tam bir vatandaşlığı geri alabilelim.

26 Walter Benjamin, "On the Concept of History", s.390. ["Tarih Kavramı Üzerine", *Son Bakışta Aşk* içinde, çev. Nurdan Gürbilek&Sabir Yücesoy, Nurdan Gürbilek (haz.), Metis Yayınları, 2006, s.40.]

Yazarlar Hakkında

Verne Harris; uzun yıllar Güney Afrika Devlet Arşiv Hizmetleri'nde arşivci olarak çalıştıktan sonra 1997-2001 arası yeni kurulan Ulusal Arşivler'in genel müdür yardımcılığını yapmıştır. 2004'ten beri Nelson Mandela Vakfı Arşiv ve Diyalog programı yöneticiliğini yapmakta olan Harris, Mandela arşivini oluşturmanın yanı sıra arşivcilik, kayıt idaresi ve tarih gibi alanlarda akademik çalışmaları, derlemeleri ve romanları yayınlanmıştır.

Kirsten Weld; Harvard Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim görevlisidir ve modern Latin Amerika tarihi üzerine çalışmaktadır. Araştırmaları adalet, tarihsel hafıza ve toplumsal mücadeleler gibi alanları kapsayan Weld'in *Paper Cadavras The Archives of Dictatorship in Guatemala* (2014) adlı kitabı WOLA-Duke Üniversitesi İnsan Hakları Kitabı ödülü almıştır.

Susan Schuppli; Londra'da yaşayan bir sanatçı ve araştırmacı ve Goldsmiths Üniversitesi Mimarlık Araştırmaları Merkezi'nin yöneticisidir. Forensic Architecture (Adli Mimarlık) ekibinin de bir üyesi olan Schuppli'nin savaş, çatışma ya da çevresel felaket gibi bağlamlarda nesnelerin ve materyallerin tarihsel olaylara tanıklık etme kapasitelerini araştıran çalışmaları çok çeşitli mecralarda yayınlanmış ve sergilerde yer almıştır.

Ariella Azoulay; sanatçı, küratör, yönetmen, yazar ve Brown Üniversitesi Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü'nde Modern Kültür ve Medya profesörüdür. Fotoğraf, görsel kültür ve toplumsal çatışma üzerine çok sayıda akademik ve sanatsal çalışması olan Azoulay, *Civil Imagination: The Political Ontology of Photography* (2012), *The Civil Contract of Photography* (2008) gibi kitapların yazarı ve *Civil Alliances, Palestine, 47-48* (2012) gibi filmlerin yönetmenidir.

Bu kitapta yer alan makalelerin özgün adları ve yayımlandıkları kaynaklar şunlardır:

Verne Harris "The Archival Sliver: A Perspective on the Construction of Social Memory in Archives and the Transition from Apartheid to Democracy", *Refiguring the Archive*, haz. Carolyn Hamilton, Verne Harris, Jane Taylor, Michele Pickover, Graeme Reici ve Razia Saleh içinde, David Philip Publishers, Cape Town, 2002, 135-151.

Kirsten Weld "Fighting Guatemala's Archive Wars: Documentation, Mobilization, Justice" haz. Carlos Aguirre ve Javier Villa-Flores, *From the Ashes of History: Loss and Recovery in Archives and Libraries in Modern Latin America*, Raleigh: Editorial A Contracorriente, 2015, 227-264.

Susan Schuppli "Entering Evidence: Cross-Examining the Court Records of the ICTY" *Forensis: The Architecture of Public Truth*. haz. Forensic Architecture, Berlin: Sternberg Press, 2014, 279-314.

Ariella Azoulay, "Potential History: Thinking Through Violence" *Critical Inquiry*, Vol. 39, No. 3, Spring 2013, 548-574.

ÇATIŞMAYI KAYDETMEK

Arşivler, İnsan Hakları ve Toplumsal Mücadele

Çatışmayı Kaydetmek, insan hakları siyasetinin ve kamusal hakikatin üretilme biçimlerinin medya kayıtları ve teknolojik altyapılarla ilişkisine dair bir sorgulamanın ürünü. Kitaptaki makaleler siyasal çatışmaların ve ayrışmanın ciddi boyutlara ulaştığı ve ağır hak ihlallerinin yaşandığı toplumlarda arşiv kayıtlarının geçmişin müzakere edilmesi, adaletin tesis edilmesi ve demokrasi mücadelesi bağlamında nasıl iş gördüklerini tartışıyor. Metinlerin odaklandığı Güney Afrika, Guatemala, Eski Yugoslavya ve İsrail/Filistin; toplumsal ve siyasi yapıları kadar çatışma dinamikleri ve çatışma çözümünde kat edilen yol bakımından da birbirlerinden epeyce farklılık gösteriyor. Bu bakımdan metinlerin her biri kurumsallık, arşivleme pratikleri, devlet kayıtlarının kamuya açılması, arşivlere erişim, kayıtların hukuki niteliği, hakikatin ortaya koyulması, farklı tarihsel ve toplumsal tahayyül olanaklarının açığa çıkarılması gibi konuları tartışarak arşiv kayıtlarının işleyişine dair başka soruları da gündeme getiriyor. Arşiv çalışmaları, antropoloji, medya çalışmaları, adli bilimler, fotoğraf teorisi, tarihyazımı ve siyaset felsefesi gibi çeşitli alanları kat eden bu metinlerin Türkiye’de yalnızca insan hakları kurumlarının ve aktivistlerinin ya da hak temelli çalışmalar yapan araştırmacıların değil; arşivlerin kültürel, estetik, toplumsal boyutlarıyla ilgilenen sanatçıların ve akademisyenlerin de tartışmalarına ve pratiklerine katkı sunabilmesini umut ediyoruz.